

De Nederlandse economie
2003

Verantwoording

Met *De Nederlandse economie* beoogt het Centraal Bureau voor de Statistiek op een prettig leesbare wijze een actueel, breed en samenhangend overzicht te geven van recente sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland. De rode draad in deze publicatie wordt gevormd door de uitkomsten van de nationale rekeningen. Dit stelsel geeft een consistent beeld van de ontwikkelingen op het gebied van bestedingen, productie en financiering. Rond dit centrale thema wordt aandacht besteed aan gerelateerde onderwerpen als arbeid, ondernemerschap en milieu. Hierbij staan vooral de niet in geld uit te drukken aspecten van de economische ontwikkelingen centraal. Zo ontstaat een totaalbeeld van de Nederlandse economie.

In deze editie wordt aandacht geschonken aan vergelijkingen tussen Nederland en andere EU-landen, de Verenigde Staten en Japan. Verder bevat deze editie enkele thema-artikelen over de Nederlandse economie. Hierin wordt nader ingegaan op de prijzenoorlog tussen supermarkten, ontwikkelingen in de sector metaal-elektro, de omvang van de illegale economie, de houdbaarheid van onze pensioenen en de bepaling van regionale welvaart. In het laatste hoofdstuk worden dit jaar de recessie in Nederland, het begrotingstekort en het aandeel van de gemeentelijke overheden daarin en de positie van vluchtelingen op de Nederlandse arbeidsmarkt, behandeld.

De Directeur-Generaal van de Statistiek,

Drs. G. van der Veen

Voorburg/Heerlen, september 2004.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Prinses Beatrixlaan 428
2273 XZ Voorburg

Prepress

Centraal Bureau voor de Statistiek - Facilitair Bedrijf

Druk

OBT bv, Den Haag

Omslag-ontwerp

WAT ontwerpers, Utrecht

Inlichtingen

Tel. 0900 0227 (€ 0,50 per minuut)
Fax: (045) 570 62 68
E-mail: infoservice@cbs.nl

Bestellingen

E-mail: verkoop@cbs.nl

Internet

www.cbs.nl

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen, 2004.

Bronvermelding is verplicht.

Verveelvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik toegestaan.

Prijzen zijn excl. administratie- en verzendkosten.

Prijs: € 15,00

Kengetal: P-19

ISBN 903572836 X

Productnummer: 0514204010

Verklaring der tekens

.	= gegevens ontbreken
*	= voorlopig cijfer
x	= geheim
—	= nihil
—	= (indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	= het getal is minder dan de helft van de gekozen eenheid
niets (blank)	= een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2002–2003	= 2002 tot en met 2003
2002/2003	= het gemiddelde over de jaren 2002 tot en met 2003
2002/'03	= oogstjaar, boekjaar, schooljaar enzovoort, beginnend in 2002 en eindigend in 2003

In geval van afrondingen kan het voorkomen dat het totaal niet overeenkomt met de som van de getallen.

Verbeterde cijfers in de staten en tabellen zijn niet als zodanig gekenmerkt.

Inhoud

Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2003	9
1. Macro-economisch overzicht	13
2. Bestedingen	23
2.1 Consumptie	24
2.2 Investerings	29
2.3 Buitenlandse handel	32
Prijzenoorlog tussen supermarkten	36
3. Productie	43
3.1 Overzicht bedrijfstakken	48
3.2 Enkele bedrijfstakken nader belicht	55
3.3 Milieu en economie	61
Bedrijfstakstudie metaal-elektro	66
4. Productiefactoren	75
4.1 Arbeid	75
4.2 Kenniseconomie	87
4.3 Faillissementen	92
De illegale economie	93
5. Ondernemingen, overheid, huishoudens en buitenland	105
5.1 Niet-financiële vennootschappen	107
5.2 Monetaire financiële instellingen	111
5.3 Verzekeraars en pensioenfondsen	112
5.4 Overige financiële instellingen en financiële hulpbedrijven	114
5.5 Overheid	115
5.6 Huishoudens	122
5.7 Buitenland	126
Zorgen over de houdbaarheid van onze pensioenen	131
6. Internationaal	137
6.1 Bestedingen	137
6.2 Arbeidsmarkt	143
6.3 Inflatie en rente	146
6.4 Risico's voor het economisch herstel in de EU	148
De keuze van een regionale indicator	157

7. Capita selecta	165
Nederland in een recessie?	166
Meevaller verlaagt in 2003 tekort bij decentrale overheden	172
Vluchtelingen op de arbeidsmarkt	178
 Lijst van gebruikte begrippen	 185
 Trefwoordenregister	 199
 Enkele verwante publicaties	 205

Overzicht van belangrijke sociaal-economische gebeurtenissen in 2003

Nederland belandt in een situatie van negatieve economische groei. Als gevolg van de slechte economische situatie loopt de werkloosheid snel op. In het laatste kwartaal van 2003 zijn gemiddeld 416 duizend personen werkloos, dat is 100 duizend meer dan in dezelfde periode een jaar eerder. Eind 2003 is 5,5 procent van de beroepsbevolking werkloos. De Nederlandse consument houdt de hand op de knip. De consumptie van huishoudens daalt voor het eerst sinds 1982. Er wordt met name minder uitgegeven aan duurzame consumptiegoederen, traditioneel de grootste daler in tijden van economische teruggang. De consument bezuinigt vooral op meubels, kleding, schoenen en vervoermiddelen.

Op 22 januari 2003 worden er vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen gehouden. Het wordt een nek-aan-nekrace tussen het CDA en de PvdA. Uiteindelijk blijft het CDA net de grootste partij. Grootste verliezer is de LPF, die terugvalt van 26 naar 8 zetels. Op 27 mei wordt de formatie na vier maanden afgerond en komt er een kabinet van CDA, VVD en D66 tot stand, nadat eerder een formatiepoging van CDA en PvdA was afgeketst.

Jarenlang was Ahold een zeer succesvol bedrijf. Het concern bleef groeien en winst maken, ondanks de internationale economische teruggang. Op 24 februari 2003 valt Ahold van zijn voetstuk. Er komt een omvangrijke fraude aan het licht bij dochterbedrijf U.S. Foodservice. De beurskoers stort in, het aandeel Ahold verliest in korte tijd zo'n 70 procent van zijn marktwaarde. Het schandaal leidt tot het vertrek van de topman en financieel bestuurder van Ahold.

Op 20 maart 2003 vallen Amerikaanse en Britse troepen Irak binnen. Aan de aanval is een lange discussie in de Veiligheidsraad van de VN vooraf gegaan. Uiteindelijk besluiten de Amerikanen en Britten Irak zonder steun van de VN binnen te vallen. Op 9 april wordt Bagdad bezet, enkele dagen later gevolgd door Mosul en Tikrit. Het regime van Saddam Hussein is ten einde, maar de dictator zelf blijft lang onvindbaar. Saddam wordt uiteindelijk op 14 december aangehouden vlakbij zijn geboortestad Tikrit.

De zomer van 2003 is zeer zonnig, warm en droog. De gemiddelde zomertemperatuur komt uit op 18,6 graden Celsius, de hoogste waarde sinds 1947. Verder is de zomer de droogste ooit in Nederland gemeten en is er een recordaantal warme en tropische dagen. In de rest van Europa pakt de zomer nog forser uit: in een aantal Midden-Europese landen is het de warmste zomer sinds 1500. De bijzondere warmte en droogte leiden in Nederland tot bosbranden en schade aan dijken.

In oktober 2003 breekt er een prijzenoorlog uit tussen de Nederlandse supermarkten. Marktleider Albert Heijn verlaagt op 20 oktober de prijzen van een groot aantal artikelen en andere supermarkten volgen direct. Albert Heijn hoopt met deze actie het marktaandeel terug te winnen dat met name aan discounteren is verloren. De prijzenoorlog heeft een duidelijk verlagend effect op de inflatie.

Op 31 december sluit de CBS-herbeleggingsindex op 1000,2. Voor het eerst sinds 1999 wordt het jaar weer afgesloten met winst, namelijk 9,2 procent. Binnen het jaar is de effectenbeurs erg beweeglijk. In de eerste maanden vindt er een scherpe daling plaats. Op 12 maart sluit de CBS-herbeleggingsindex op 653,5. Dit is een daling van bijna 29 procent ten opzichte van het begin van het jaar. In de loop van het jaar wordt dit verlies echter goedgehaakt en sluit de beurs het jaar af met winst.

De eurokoers stijgt in de loop van 2003 fors ten opzichte van de dollar. Eind december 2003 is de Europese eenheidsmunt \$1,23 waard, ruim 20 procent meer dan een jaar eerder. Als oorzaak van de dollardaling wordt vaak het 'double deficit' van de VS genoemd. In 2003 loopt zowel het begrotingstekort als het tekort op de handelsbalans flink op. Ook het renteverskil tussen Europa en de VS speelt een rol, waardoor het aantrekkelijker wordt geld in Europa aan te houden. Dit leidt tot een grotere vraag naar euro's.

De inflatie daalt in de loop van 2003 flink. Eind 2002 bedroeg de geldontwaarding nog bijna drie procent, in december 2003 is deze teruggelopen tot 1,7 procent. Een belangrijke oorzaak voor de snelle daling van de inflatie is niet alleen de eerder genoemde prijzenoorlog in de supermarkten maar ook de snel stijgende eurokoers. Hierdoor worden importproducten relatief steeds goedkoper. Ook de afvlakkende groei van de loonstijging zorgt voor een dalende inflatie. De lonen stijgen minder door de wegebbende spanning op de arbeidsmarkt en door een actief loonmatigingsbeleid van de overheid.

De rente daalt in 2003 verder. De gemiddelde geldmarktrente (driemaands Euribor) daalde met één procentpunt tot 2,33 procent. De rente wordt vooral in de eerste helft van 2003 enkele malen verlaagd om de Europese economie te stimuleren. In de tweede helft van het jaar ligt de rente stabiel net boven de twee procent. De gemiddelde rente op staatsleningen (kapitaalmarktrente) daalde met 0,9 procentpunt tot 3,77 procent.

De olieprijs ligt in 2003 op een vrij hoog niveau. De gemiddelde prijs voor een vat North Sea Brent komt op \$28,67 uit, ruim 14 procent hoger dan een jaar eerder. Vooral begin 2003 zijn er sterke schommelingen in de olieprijs, mede als gevolg van de spanningen rond de oorlog in Irak.

Kerncijfers

1.1 Economische en sociale kernindicatoren voor Nederland

	Eenheid	2000	2001	2002*	2003*
Macro-economische kerncijfers					
Bruto binnenlands product (marktprijzen)	% volumemutatie	3,5	1,4	0,6	-0,9
Netto nationaal inkomen per hoofd van de bevolking	% mutatie	2,7	-0,2	-1,3	-1,3
Consumentenprijsindex (CPI)	% mutatie	2,6	4,2	3,3	2,1
Werkloze beroepsbevolking	% beroepsbevolking	3,8	3,4	4,1	5,3
Saldo lopende transacties met het buitenland	% BBP	4,9	3,8	2,8	2,7
Belasting- en premiedruk	% BBP	41,3	39,8	39,2	39,1
Arbeid					
Totaal arbeidsvolume	% volumemutatie	1,8	1,3	-0,1	-1,0
Totaal aantal banen	1 000	8 583	8 715	8 775	8 747
Werkzame beroepsbevolking	% bevolking 15-64 jr	64,5	65,4	65,6	65,1
Loonkosten per eenheid product in de marktsector ¹⁾	% mutatie	2,8	5,2	5,6	2,6
Arbeidsinkomensquote in de marktsector ¹⁾	% bruto toegevoegde waarde	82,3	83,4	85,3	86,9
Arbeidsproductiviteit in de marktsector ¹⁾	% volumemutatie	2,6	0,6	0,8	0,9
Demografie bevolking					
Gemiddelde omvang bevolking	1 000	15 922	16 043	16 147	16 224
Migratie-overschot	% totale bevolking	0,34	0,32	0,15	0,00
Demografie bedrijven					
Oprichtingen		38 500	39 800	37 400	37 100
Faillissementen		4 498	5 834	6 771	8 748
Inkomen, bestedingen en besparingen					
Beschikbaar inkomen van huishoudens, reëel ²⁾	% mutatie	1,4	5,5	1,0	-1,3
Nationaal inkomen (netto) per inwoner	% mutatie	2,7	-0,2	-1,3	-1,3
Consumptieve bestedingen	% volumemutatie	3,1	2,4	2,0	0,0
Investerings in vaste activa	% volumemutatie	1,4	0,2	-3,6	-3,1
Netto nationale besparingen	% netto beschikbaar inkomen	14,1	12,2	9,6	8,7
Overheid					
EMU-saldo	% BBP	2,2	-0,1	-1,9	-3,2
Overheidsschuld, EMU-definitie	% BBP	55,9	52,9	52,6	54,1
Druk op het milieu					
Broeikaseffect	mln kg	243 510	246 599	244 830	245 715
Verzuring	mln kg	288	282	275	266
Vermesting	mln kg	143	137	121	122
Afval	mln kg	7 127	7 353	7 542	.

¹⁾ Exclusief delfstoffenwinning, verhuur en handel in onroerend goed, overheid, gezondheids- en welzijnszorg.

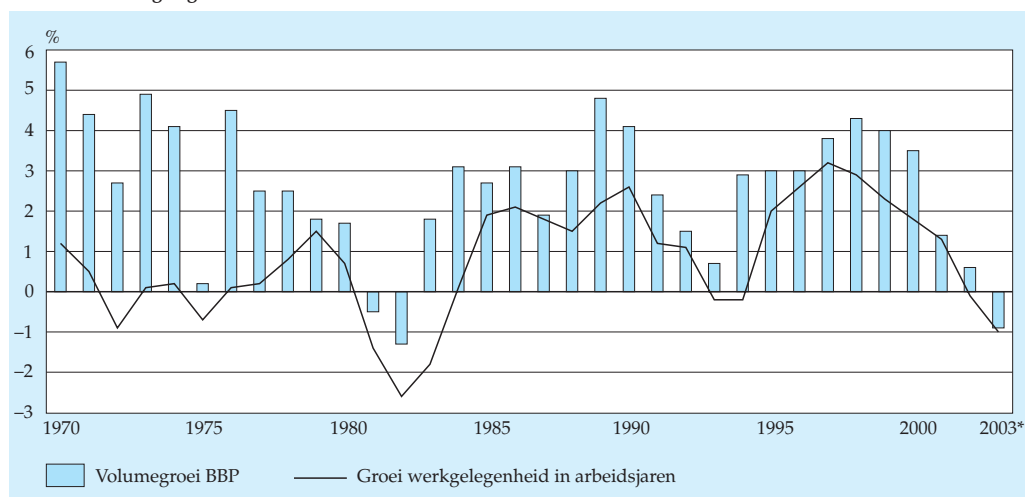
²⁾ Gedefleerd met de Consumentenprijsindex (CPI).

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003 en StatLine.

1. Macro-economisch overzicht

De Nederlandse economie is in 2003 gekrompen. Een krimp van de economie heeft zich in ons land na de oorlog alleen voorgedaan in 1958 en in de recessiejaren 1981 en 1982. De krimp van het volume van het bruto binnenlands product (BBP) met 0,9 procent in 2003 volgde op de magere jaren 2001 en 2002 waarin de groei al was teruggevallen tot respectievelijk 1,4 en 0,6 procent. Hiermee lag de groei in deze jaren ver beneden het langjarig gemiddelde van 2,6 procent sinds 1970. In de zeven voorspoedige jaren 1994–2000 groeide de Nederlandse economie nog met gemiddeld 3,5 procent per jaar. Nederland haakte in 2003 nog niet aan bij het herstel van de wereldeconomie dat zich vooral buiten Europa voltrok.

1.1 BBP en werkgelegenheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Met die krimp is Nederland in 2003 opnieuw ver achtergebleven bij het EU-gemiddelde (0,8 procent). Nederland was samen met Portugal hekkensluiter in de Europese Unie. Nederland bleef ook achter bij onze grootste handelspartner Duitsland. In de tweede helft van de jaren negentig groeide de Nederlandse economie juist sneller dan die van de EU als geheel.

In de Verenigde Staten, de grootste economie van de wereld, zette het herstel van de economie door onder impuls van de bestedingen van consumenten en overheid. De Chinese economie groeide nog veel sneller. Dit land met de hoogste bevolking ter wereld is bezig met een spectaculaire inhaalslag en trekt vooral de landen in de regio mee. In de Europese Unie kwam het herstel in 2003 nog niet op gang. De sterk opgelopen koers van de euro ten opzichte van de dollar remt de groei van de Europese export af. Het mondiale herstel in 2003 was kwetsbaar door internationale spanningen en onzekerheid. De aan-

delenbeurzen lieten een licht herstel zien, maar dit herstel is miniem in vergelijking met de omvangrijke koersverliezen in eerdere jaren.

Onder invloed van de afzwakkende loonkostenstijging, de waardeinstijging van de euro in vergelijking met de dollar en de concurrentie door de zwakke conjunctuur daalde de prijs van de uitvoer van goederen in 2003 licht. De invoerprijs daalde echter nog iets meer. De inflatie (CPI) kwam uit op 2,1 procent, terwijl de prijsstijging van het BBP terugliep naar 3,0 procent. De prijsstijging van het BBP is een maatstaf voor de prijsontwikkeling in de gehele Nederlandse economie.

Export blijft steken op niveau 2002

In de afgelopen decennia nam de export van Nederland over het algemeen sneller toe dan het BBP. De toenemende internationale arbeidsverdeling kwam hiermee tot uiting. De exportgroei viel in 2001 en 2002 echter fors terug en bleef in 2003 steken op het niveau van 2002. Eind 2003 herstelde de export zich weer enigszins. De Nederlandse exportgroei blijft al een aantal jaren achter op die van concurrenten. Nederland exporteerde minder voedings- en genotmiddelen en vooral minder elektronica. Chemische producten werden nog wel meer geëxporteerd. De invoer van ons land nam in 2003 met 0,6 procent toe. Het handelsoverschot van Nederland bleef onveranderd hoog op 5 procent van het BBP.

De afgelopen tien jaar is de wederuitvoer een steeds groter deel van de export gaan uitmaken. Het betreft goederen die in Nederland worden ingevoerd, slechts een geringe bewerking ondergaan en dan weer worden uitgevoerd. Nederland is aantrekkelijk als vestigingsplaats voor internationale distributie. De wederuitvoer bestaat voor een groot deel uit elektrotechnische producten als kantoormachines, telecommunicatieapparatuur, computers en onderdelen daarvan. In 2003 liet de wederuitvoer een zeer bescheiden groei zien. De markt waar het aandeel wederuitvoer groot is, de elektronica, herstelde zich internationaal.

Consumptie van huishoudens krimpt voor het eerst in twintig jaar

De consumptieve bestedingen van huishoudens waren in 2003 0,9 procent lager dan een jaar eerder. Dit is de eerste keer sinds 1982 dat de consumptie daadwerkelijk krimpt. In 2001 en 2002 was de groei al zeer beperkt en veel minder dan het gemiddelde in de vijf jaar daarvoor (4 procent). Dit verschil in groei komt vooral door de consumptie van duurzame goederen. De uitgaven hieraan namen in de vijf jaar van hoogconjunctuur sterk toe. Na groeicijfers tussen 5 en 10 procent voor de duurzame goederen in de jaren 1997 tot en met 2000 resteerde in 2002 slechts een toename van 1,8 procent, die bovendien met name voor rekening kwam van de aanschaf van personenauto's. In 2003 daalde de consumptie van duurzame consumptiegoederen met liefst 3,7 procent. Vooral aan kleding, schoenen, meubelen en andere woninginrichting werd in

volume minder besteed. Ook de aankoop van auto's liep iets terug. De aanschaf van duurzame goederen vertoont traditioneel grote conjuncturele fluctuaties. De consument kan zijn beslissing tot aanschaf immers relatief gemakkelijk uitstellen. De koopbereidheid is afhankelijk van de beschikbaarheid van middelen, maar ook het oordeel over de algemene economische situatie en de persoonlijke financiën spelen een rol. De groei van de consumptie van diensten vertraagde sterk. Aan horeca en bank- en verzekeringsdiensten werd zelfs minder uitgegeven. Ondanks de prijzenoorlog tussen supermarkten nam het volume van de consumptie van voedings- en genotmiddelen niet toe. Per hoofd van de bevolking was er zelfs sprake van een kleine daling.

Investerings dalen opnieuw fors

De krimp van de economie is duidelijk terug te zien in de investeringen. Deze daalden in 2003 met 3,1 procent fors. Investerings reageren sterker dan andere bestedingscategorieën op fluctuaties in de economische groei. In 2002 waren de investeringen ook al gedaald. Er is in 2003 vooral minder geïnvesteerd in gebouwen en machines. Lichtpuntje was de groei van de investeringen in computers. In woningen werd ruim 4 procent minder geïnvesteerd. Dit laatste hangt samen met een historisch laag aantal opgeleverde woningen van minder dan 60 duizend. De daling van de investeringen komt vrijwel geheel voor rekening van bedrijven. De bezettingsgraad van de industrie was laag, lager dan in 2002, maar liep aan het eind van het jaar weer iets op. De lage rente is op zich gunstig voor de financiering van investeringen, maar de verslechterde solvabiliteit leidde tot uitstel van investeringen en schuldsanering. Het volume van de overheidsinvesteringen nam ook iets af, vooral in gebouwen. Na de uitbundige groei in voorgaande jaren stegen de investeringen in grote, in aanbouw zijnde infrastructurele werken als de Hoge Snelheidslijn en de Betuwelijn in 2003 met 1 procent.

Groei overheidsconsumptie houdt de krimp van de economie beperkt

Het volume van de overheidsconsumptie nam met 1,8 procent toe in 2003. Vooral naar de gezondheids- en welzijnszorg ging meer geld, maar ook naar onderwijs en openbaar bestuur, waaronder politie en justitie. Ten opzichte van 2002 halveerde de groei van de overheidsconsumptie weliswaar, maar zij stak nog steeds gunstig af bij de krimp van de meeste andere bestedingen. De overheidsconsumptie kon de krimp van de economie niet voorkomen, maar wel beperken. Zonder de hogere overheidsconsumptie zou de Nederlandse economie in 2003 zelfs met 1,3 procent gekrompen zijn. Ook in 2003 werkte het overheidsbeleid daarmee anticyclisch uit.

Afzwakkende prijsstijgingen in het binnenland

In het binnenland waren de prijsstijgingen van de consumptie en de investeringen duidelijk minder dan in 2002 en 2001. De prijs voor de consumptie van huishoudens steeg met 2,3 procent. Dit cijfer wijkt wat af van het inflatiecijfer (CPI). Het verschil tussen de beide begrippen wordt veroorzaakt door conceptuele verschillen en afwijkende wegingen. De goedkopere dollar, afnemende loonkostenstijgingen en afkalvende winstmarges door onder andere de prijzenoorlog droegen bij aan de lagere prijsstijging. De inflatie in Nederland was in 2003 gemiddeld slechts een fractie hoger dan in de Europese Unie. Aan het eind van het jaar zakte de Nederlandse inflatie zelfs onder dat gemiddelde. De prijs van de uitvoer was nagenoeg gelijk aan 2002. De invoerprijs, waarin de goedkopere dollar zwaarder doortikt, daalde zelfs licht. De prijsstijging van het BBP was met 3,0 procent vrijwel gelijk aan de stijging in 2002. De bescheiden ruilvoetwinst compenseerde de lagere prijsstijging in het binnenland.

Productiedaling het grootst in bouw en industrie

De krimp van de Nederlandse economie in 2003 ging samen met productiedalingen in veruit de meeste bedrijfstakken. In dit hoofdstuk wordt met productie de volumemutatie van de toegevoegde waarde bedoeld. De industriële productie was 2,8 procent lager en de bouwproductie zelfs 5,0 procent. Voor de industrie was dit het derde jaar van productiedaling op rij. Binnen de industrie loopt het beeld uiteen. De grootste productiedaling (6,5 procent) vond opnieuw plaats in de elektrotechnische industrie, maar de krimp in de rest van de metaalindustrie en in de grafische industrie was nauwelijks kleiner. Mogelijk speelt hier de verplaatsing van productie naar landen met lage lonen een rol. Ongebruikelijk was de daling in de voedings- en genotmiddelenindustrie, met 3 procent. Aanhoudend stevig groeide de chemie, waar de productiecapaciteit opnieuw is uitgebreid. De industrie en de bouw hadden beiden te kampen met de geringere investeringsactiviteit in binnen- en buitenland. De bouwproductie stond onder druk door de sterk teruggevalen investeringen in winkels en kantoren, de teruglopende woningbouw en de stagnerende investeringen in infrastructuur. In de landbouw steeg de productie met ruim 3 procent, na twee jaar van productiedalingen.

De commerciële dienstverlening, door jarenlange bovengemiddelde groei de grootste bedrijfstak van Nederland, zag de productie met 0,5 procent dalen. Belangrijke bedrijfstakken met soms fors lagere productie zijn de horeca, uitzendbureaus, computerservicebureaus, detailhandel en vervoer. Opmerkelijk is de productiedaling van post- en telecommunicatie, na zes jaar van sterke groei (tenminste 10 procent per jaar). Positieve uitschieters binnen de commerciële dienstverlening zijn daarentegen de banken en verzekeraars met respectievelijk 7 en 5,5 procent groei. Ondanks SARS en oorlog nam het vervoer door de lucht toe.

Positief presteerden de overheid en vooral de zorgsector. In de gezondheids- en welzijnszorg steeg de productie met 3,5 procent. De productiegroei bij overheid en zorg was echter minder dan in 2002.

Werkgelegenheid daalt sterk in het bedrijfsleven en groeit bij de overheid

De werkgelegenheid reageert met enige vertraging op veranderingen in de economische groei. De economie groeide sinds begin 2001 nog nauwelijks en kromp in 2003. De werkgelegenheidsgroei ging in 2001 nog door en de werkloosheid daalde naar een laagste punt van 3,4 procent van de beroepsbevolking. In 2002 verdween de banengroei in het bedrijfsleven en zorgde de overheid, onderwijs en vooral de zorg dat het aantal werkzame personen en banen nog steeg. In arbeidsjaren was al sprake van een geringe daling (-0,1 procent). In 2003 zette de daling van de werkgelegenheid in volle hevigheid door. De werkgelegenheid van werknemers en zelfstandigen daalde in arbeidsjaren met 1,0 procent. De laatste jaren met een krimp van het arbeidsvolume waren 1993 en 1994 maar deze was toen slechts 0,2 procent. De krimp in de jaren 1981, 1982 en 1983 was echter groter.

Per bedrijfstak loopt de ontwikkeling van de werkgelegenheid in 2003 sterk uiteen. In de zorg en bij de overheid samen nam de werkgelegenheid met 2,2 procent toe, in de rest van de economie daalde zij juist met 2,2 procent. De grootste dalingen (3 procent) van de werkgelegenheid vonden plaats in de industrie, de bouwnijverheid en de landbouw. Maar ook in de commerciële dienstverlening, met inmiddels een aandeel van 45 procent in de totale werkgelegenheid, nam de werkgelegenheid over de hele linie af. In de landbouw beëindigen steeds meer boeren hun bedrijf.

Het aantal banen is in 2003 met 0,3 procent gedaald. Deze daling is kleiner dan die in arbeidsjaren omdat het aandeel deeltijd verder toeneemt. De werkgelegenheidsgroei ging vooral naar bedrijfstakken als onderwijs en zorg, waar veel in deeltijd wordt gewerkt. Maar ook is de voorkeur voor een deeltijdbaan de afgelopen jaren in het algemeen toegenomen. Van alle werknemersbanen is 46 procent een deeltijdbaan. Daarvan wordt 71 procent bezet door een vrouw. Nederland is internationaal gezien kampioen deeltijdwerk. De gemiddelde arbeidsduur van een voltijdbaan in Nederland staat al een aantal jaren ongewijzigd op ongeveer 1 720 uur per jaar. Dit is zeker niet minder dan bij onze directe burens. De arbeidsparticipatie is zelfs iets hoger. Door het hoge percentage deeltijd is de gemiddelde arbeidsduur per jaar van voltijd en deeltijdwerkers samen echter lager dan in vrijwel alle omringende landen.

Arbeidsproductiviteit neemt voor het derde jaar op rij slechts licht toe

De werkgelegenheid daalde, voor de economie als geheel, sneller dan de productie. Het gevolg was een lichte stijging van de arbeidsproductiviteit. 2003 is hiermee het derde jaar op rij met een lage productiviteitsgroei. Op langere termijn is een stijging van de arbeidsproductiviteit nodig om, gegeven de afne-

mende bevolkingsomvang, de economische groei in stand te houden. Hierbij lijkt de versterking van de Nederlandse kenniseconomie onontbeerlijk. Investerings in R&D en innovatie zijn van groot belang voor de concurrentiepositie. Op dit moment liggen de R&D-uitgaven duidelijk onder de doelstelling van de Europese Raad van Lissabon.

Werkloosheid loopt snel op; lonen stijgen steeds minder

De werkloosheid is in 2003 opgelopen tot bijna 400 duizend personen. Dit komt overeen met 5,3 procent van de beroepsbevolking. In 2001 bereikte de werkloosheid nog een historisch laag niveau van 3,4 procent. Internationaal gezien is de werkloosheid nog altijd laag, al kroop Nederland dichterbij het EU-gemiddelde. Mede door de stijging van de werkloosheid is het aantal bijstands- en WW-uitkeringen gestegen. Het aantal vacatures is verder gedaald. In 2003 waren er 40 duizend openstaande vacatures minder dan in 2002. Ook wisselden steeds minder mensen van baan, zodat de dynamiek op de arbeidsmarkt is afgenomen.

Het ziekteverzuim is voor het eerst sinds jaren gedaald. Dit is vooral het gevolg van de invoering van de Wet Verbetering Poortwachter. Deze wet verplicht werkgevers zich in te spannen om zieke werknemers weer aan het werk te helpen. In het kielzog van het ziekteverzuim is ook het aantal WAO-uitkeringen gedaald.

De lonen zijn in 2003 minder gestegen dan een jaar eerder. De cao-loonstijging lag in de tweede helft van het jaar onder de 3 procent. De stijging van de totale loonkosten voor het bedrijfsleven lag hoger dan die van de cao-lonen. Dit werd veroorzaakt door een stijging van de sociale premies. In 2001 is een einde gekomen aan een periode met sterk stijgende cao-lonen. Daarna werd de loonmatiging ingezet.

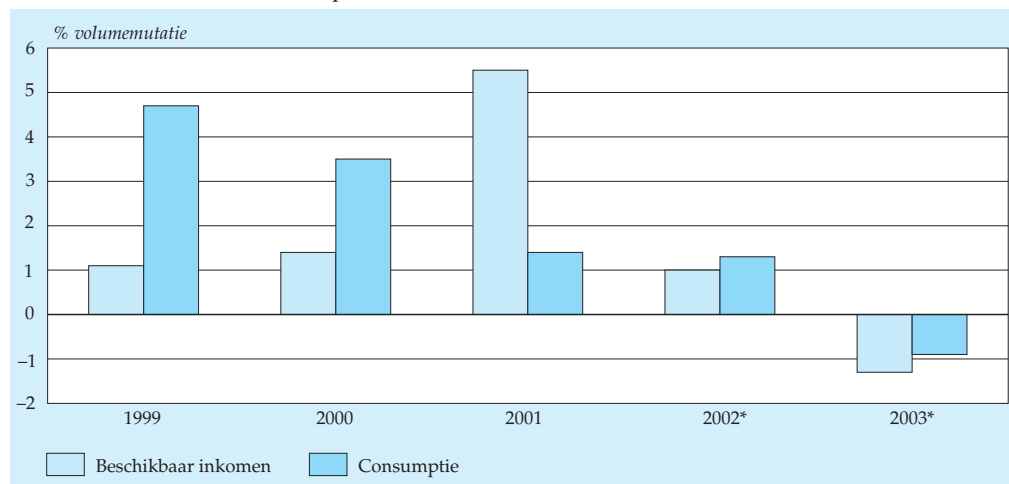
Recordaantal faillissementen

In 2003 zijn ruim 8 700 faillissementen uitgesproken. Dit is het hoogste aantal dat ooit in een jaar is geteld. Het jaarlijks aantal uitgesproken faillissementen is vanaf 1999 meer dan verdubbeld. Deze economische variabele reageert sterk op perioden van terugval, zoals te zien is aan de scherpe stijgingen rond 1982 en 1993. In 2003 gingen vooral veel bedrijven in de zakelijke dienstverlening failliet. De laatste jaren gaan niet alleen meer jonge bedrijven failliet, maar in toenemende mate ook bedrijven met een bestaansduur van tien jaar of langer. Bij faillissementen worden vaak grote bedragen aan schuld onbetaald gelaten. De totaal onbetaald gebleven schuld van de in 2002 beëindigde faillissementen bedroeg 1,1 miljard euro.

Huishoudens verliezen koopkracht in 2003

Het beschikbaar inkomen van huishoudens steeg in 2003 nominaal met 0,8 procent, maar dit was onvoldoende om de inflatie te compenseren. Het reëel beschikbaar inkomen daalde met 1,3 procent (zie ook grafiek 1.2). Het looninkomen en het ontvangen uitkeringsinkomen inclusief pensioenen namen toe. De huishoudens moesten echter aanzienlijk meer sociale premies (inclusief pensioenpremies) betalen en bovendien daalde het inkomen uit vermogen fors. De consumptieve bestedingen van huishoudens zijn met 0,9 procent in volume gedaald. De 'vrije besparingen' van huishoudens waren ook in 2003 positief (4,8 miljard euro). De totale schuld van huishoudens nam in 2003 met 45 miljard toe tot 490 miljard euro. Verreweg het grootste gedeelte (40 miljard) van deze toename komt voor rekening van de uitstaande hypotheekschuld die opliep tot 407 miljard. De hypotheekschuld is de laatste tien jaar met gemiddeld 12,5 procent per jaar gestegen. De totale schuld van huishoudens is de afgelopen tien jaar veel sneller gegroeid dan het BBP. In 2003 is de totale schuld van de huishoudens voor het eerst groter dan het BBP. Tegenover deze schuld staat wel een groter bedrag aan niet-financiële activa, zoals de waarde van woningen.

1.2 Beschikbaar inkomen en consumptie huishoudens

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Productie bedrijven minder winstgevend

De toegevoegde waarde van niet-financiële bedrijven in euro's steeg in 2003 slechts met 1,4 procent. Ondanks de daling van de werkgelegenheid steeg de totale loonsom met 2,4 procent. Hierdoor daalde het exploitatieoverschot. De productie van goederen en diensten is daarmee voor niet-financiële bedrijven minder winstgevend geweest dan in 2002. Dit zien we terug in een verder oplopende arbeidsinkomensquote. De arbeidsinkomensquote van de marktsector liep

op van 85,3 in 2002 naar 86,9 in 2003, het vijfde jaar op rij waarin sprake is van een stijging.

Ondanks de afnemende winstgevendheid van de productie steeg de winst na belastingen van de niet-financiële bedrijven in 2003 met 5,8 miljard euro tot 37,2 miljard. De bedrijven keerden minder dividend uit, behaalden een beter resultaat op hun buitenlandse deelnemingen en betaalden veel minder winstbelasting vanwege compensabele verliezen. Deze winsttoename is door de bedrijven vooral gebruikt om de financiële balans weer op orde te krijgen en niet voor het doen van extra investeringen. De investeringen daalden in waarde met 1,2 miljard euro in 2003.

Overheidstekort loopt op tot 3,2 procent

De economische teruggang had zijn weerslag op de overheidsfinanciën. Het overheidstekort liep in 2003 op tot 3,2 procent van het BBP. Dit is het hoogste tekort sinds 1995. De inkomsten van de overheid daalden in 2003 met 0,1 procentpunt van het BBP, terwijl de uitgaven stegen met 1,2 procentpunt. De tegenvallende economische ontwikkeling is vooral zichtbaar bij de belastinginkomsten. Deze daalden van 25,0 naar 24,2 procent van het BBP. Dalende inkomsten waren er bij de vennootschapsbelasting en de loonbelasting. Evenals in 2002 stegen de lokale belastingen echter meer dan gemiddeld. De premies sociale verzekeringen liepen op van 13,9 procent van het BBP in 2002 naar 14,5 procent in 2003. De premies voor de Ziekenfondswet en de AWBZ droegen hier het meest aan bij. De totale belasting- en premiedruk in Nederland daalde daardoor slechts licht: van 39,2 procent in 2002 naar 39,1 procent in 2003.

Net als in 2002, namen ook in 2003 de overdrachtsuitgaven voor sociale voorzieningen en sociale verzekeringen sterk toe. Vooral de zorguitgaven (Ziekenfondswet en AWBZ) droegen hieraan bij. Vanwege groeiende werkloosheid steeg het uitgekeerde bedrag aan WW-uitkeringen in 2003 met ruim 30 procent. De loonkosten en andere operationele kosten van de overheid namen toe. In 2003 steeg het aantal banen bij de overheid met ruim 24 duizend (2,5 procent). Ruim de helft daarvan ontstond in het onderwijs.

Het overheidstekort werd in 2003 voornamelijk gefinancierd door de uitgifte van staatsobligaties en schatkistpapier. Anders dan in 2002 lag de nadruk op lange termijn financiering met obligaties. De EMU-schuld groeide door de nieuwe schulden met bijna 11,5 miljard euro. Voor het eerst sinds jaren stijgt de EMU-schuld als percentage van het BBP daardoor weer: van 52,6 procent in 2002 naar 54,1 procent in 2003.

Uitstoot broeikasgassen neemt toe ondanks krimpende economie

Ondanks de economische krimp van 0,9 procent is de uitstoot van broeikasgassen in 2003 met 0,4 procent toegenomen. Het belangrijkste broeikasgas is CO₂. De uitstoot hiervan steeg met 1,2 procent, vooral door een toename in de

zware industrie. De emissies van de overige broeikasgassen zijn in 2003 wel afgenomen. Ten opzichte van 1990 ligt de totale emissie van broeikasgassen ongeveer 2,6 procent hoger (volgens de IPCC-definitie). Nederland dient in 2010 volgens de Kyoto-afspraken juist een emissiereductie van 6 procent te realiseren ten opzichte van het niveau van 1990. Om deze doelstelling alsnog te halen gaat Nederland gebruik maken van zogenaamde flexibele Kyoto-mechanismen, die het mogelijk maken de Nederlandse reductie te realiseren in andere landen.

De verzuring van het milieu is in 2003 verder afgenomen. Oorzaken waren een lagere mestproductie in de landbouw en een afname van de zwaveldioxide-emissie in de scheepvaart. Nederland moet op grond van EU-richtlijnen de emissies van stikstofoxiden en zwaveldioxide tot 2010 nog verder reduceren.

Tot besluit

Het jaar 2003 gaat de boeken in als het eerste jaar van krimp sinds 1982. De eerste cijfers over het eerste halfjaar van 2004 lijken echter te wijzen op een aarzelend herstel. Daarmee is de dip in de magere beginjaren van dit millennium minder diep dan aan het begin van de jaren tachtig, maar groter dan begin jaren negentig. De stagnerende economische ontwikkeling werkte in 2003 door in teruglopende consumentenbestedingen en lagere investeringsactiviteit. De winstgevendheid van de productie van het bedrijfsleven verslechterde. De winst na belastingen steeg echter in 2003. Het overheidstekort kwam boven de 3 procent door dalende belastinginkomsten en hogere uitgaven, vooral in de zorg. De werkloosheid is in het tweede kwartaal van 2004 opgelopen tot 6,4 procent. In het eerste halfjaar lijkt er zich, vooral internationaal maar ook nationaal, een voorzichtig economisch herstel af te tekenen. De gangmaker hiervan is de export. Via hogere arbeidsproductiviteit en bezettingsgraad vertaalde een doorzettend krachtig herstel in het verleden zich na enige tijd in een herstel van de werkgelegenheid en lagere werkloosheid. In vergelijking met 1993, het dieptepunt van de vorige economische teruggang, staat Nederland er op de meeste punten beter en welvarender voor. Zo is het BBP per hoofd hoger, het werkloosheidspercentage lager en ook de overheidsschuld is de laatste tien jaar flink teruggedrongen.

2. Bestedingen

De Nederlandse economie is in 2003 voor het eerst in ruim 20 jaar gekrompen. Het volume van het bruto binnenlands product (BBP) daalde met 0,9 procent. Het laatste jaar voor 2003 waarin de Nederlandse economie kromp was 1982. De economische groei is sinds de top van 1998 voortdurend teruggelopen en ligt sinds 2001 ook duidelijk beneden het langjarig gemiddelde.

Het BBP wordt gevormd door de consumptie (van huishoudens en overheid), de investeringen en het saldo van de in- en uitvoer. Deze onderdelen van het BBP worden ook wel bestedingscomponenten genoemd.

De bestedingscomponenten hebben niet in gelijke mate bijgedragen aan de volumedaling van het BBP in 2003. In dit hoofdstuk worden de bijdragen van de verschillende bestedingen besproken. Ook de mogelijke ontwikkeling in 2004 en de bijdrage aan een eventueel herstel van de Nederlandse economie komt aan de orde.

Opbouw BBP in 2003

In 2003 zijn de consumptieve bestedingen van huishoudens met 0,9 procent gedaald. Een volumedaling bij de huishoudensconsumptie is sinds 1982 niet meer voorgekomen. Eind jaren negentig lag de groei, mede als gevolg van de gunstige economische situatie, nog rond de 5 procent. De ontwikkeling van de huishoudensconsumptie is erg belangrijk voor de Nederlandse economie. De negatieve ontwikkeling van de particuliere consumptie drukte het BBP-volume in 2003 met 0,5 procentpunt (zie ook tabel 2.1).

In 2003 was de overheidsconsumptie de enige bestedingscomponent die een substantiële positieve bijdrage aan het BBP leverde. De overheidsconsumptie groeide in 2003 echter wel minder snel dan in de voorgaande jaren. In 2003 bedroeg de groei 1,8 procent, de helft van een jaar eerder. De positieve bijdrage van de overheidsconsumptie aan het BBP was in 2003 0,4 procentpunt.

De bruto investeringen in vaste activa daalden voor het tweede achtereenvolgende jaar flink. In 2003 was het investeringsvolume 3,1 procent lager, tegen 3,6 procent een jaar eerder. De bruto investeringen in vaste activa hadden in 2002 en 2003 een duidelijk negatief effect op de BBP-ontwikkeling.

Na een zeer hoge uitvoergroei in 2000 (11,3 procent), zakte de groei in 2001 en 2002 fors in. In deze jaren groeide de uitvoer van goederen en diensten met respectievelijk 1,6 en 0,8 procent. In 2003 kwam de groei helemaal tot stilstand en was het uitvoervolume gelijk aan dat in 2002. Het invoervolume groeide in 2003 nog wel licht, namelijk met 0,6 procent.

2.1 Samenstelling van de economische groei ¹⁾

	1999	2000	2001	2002*	2003*
<i>volumemutatie in procentpunten BBP</i>					
Consumptieve bestedingen	2,0	1,0	1,3	1,0	-0,1
Huishoudens	1,5	0,7	0,3	0,3	-0,5
Overheid	0,5	0,3	1,0	0,7	0,4
Investerings in vaste activa	1,0	0,0	0,0	-0,5	-0,5
Verandering in voorraden	-0,3	0,0	0,0	-0,1	0,1
Uitvoer	1,3	2,5	0,2	0,1	-0,3
Bruto binnenlands product	4,0	3,5	1,4	0,6	-0,9

¹⁾ De invoer is toegerekend aan de bestedingscategorieën waarvoor de geïmporteerde producten bestemd zijn.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003, detailgegevens.

2.1 Consumptie

De consumptieve bestedingen vormen, aan de bestedingenkant van de economie, het grootste onderdeel van het BBP. Voor economisch herstel is het aantrekken van de consumptie dan ook van groot belang. Op korte termijn staan echter zowel de overheidsconsumptie als de particuliere consumptie onder druk.

Daling huishoudensconsumptie uitzonderlijk

De consumptie van huishoudens is in 2003, na correctie voor prijsverandering, met bijna 1 procent gedaald. Vooral in de tweede helft van 2003 jaar zijn de consumptieve bestedingen van huishoudens flink teruggelopen. Voor deze daling zijn de volgende oorzaken aan te wijzen.

Veel huishoudens zijn er in 2003 in koopkracht op achteruitgegaan. Door de afnemende loonstijging in combinatie met fors oplopende pensioen- en ziektekostenpremies daalde het reëel beschikbaar inkomen van huishoudens. Ook liep in 2003 de werkloosheid sterk op. Daardoor daalde het inkomen van veel mensen doordat ze aangewezen waren op een werkloosheidsuitkering.

Naast de directe achteruitgang in inkomen en koopkracht van veel huishoudens speelden ook indirect de algehele verslechterde economische situatie en het ontbreken van uitzicht op een spoedig herstel een belangrijke rol. Huishoudens werden hierdoor voorzichtiger met het doen van uitgaven. Uitgaven aan luxe goederen werden beperkt en vervanging van duurzame goederen (meubels, auto's en dergelijke) werd uitgesteld. Door de onzekerheid liepen de consumptieve bestedingen terug en gingen huishoudens meer sparen. Voor herstel van de huishoudensconsumptie is een stijging van het consumentenvertrouwen dan ook van groot belang (zie kader 2.a).

Ten slotte leidt ook de bevolkingsontwikkeling tot een minder sterke groei van de consumptie. Het tempo van de bevolkingsaanwas in Nederland is de afgelopen jaren teruggelopen van 0,8 procent per jaar in 2001 tot 0,5 procent in 2003. Bij een gelijkblijvende consumptie per hoofd leidt dit tot een lagere volumegroei van de huishoudensconsumptie.

Kader 2.a

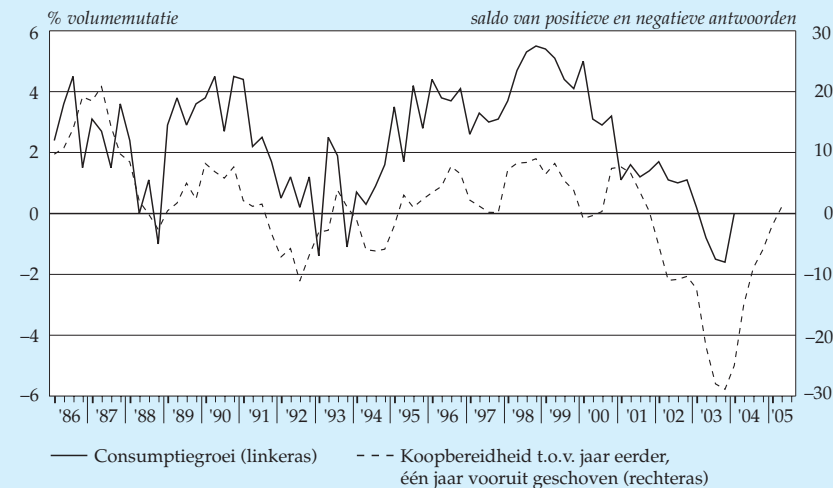
Consumptie huishoudens volgt doorgaans koopbereidheid

In het Consumentenconjunctuuronderzoek wordt maandelijks aan ongeveer duizend personen vijf vragen gesteld over de algemene economische en de eigen financiële situatie. Van iedere vraag wordt het saldo van positieve en negatieve antwoorden in procenten van het totaal aantal antwoorden vastgesteld. Met de resultaten van het onderzoek wordt de indicator van het consumentenvertrouwen bepaald.

Een belangrijke deelindicator uit dit onderzoek is de koopbereidheid. De koopbereidheid is opgebouwd uit het oordeel over de financiële positie van het eigen huishouden in zowel de afgelopen 12 maanden als in de komende 12 maanden en uit antwoorden op de vraag of het een goede tijd is voor het doen van grote aankopen. De huishoudensconsumptie volgt de ontwikkeling van de koopbereidheid doorgaans met een vertraging van ongeveer een jaar.

De toppen en dalen van de (vershoven) koopbereidheid en de consumptiegroei vallen doorgaans samen, zo is te zien in bijgaande grafiek. Een uitzondering op deze regel vormt het beeld eind 2000, begin 2001. De conjuncturomslag in deze periode kwam kennelijk toch nog onverwacht.

Consumptie en koopbereidheid

Bron: CBS, StatLine.

Forse daling duurzame consumptiegoederen

De volumedaling van de huishoudensconsumptie in 2003 werd vooral veroorzaakt door een teruglopende goederenconsumptie (–1,9 procent). Met name de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen (–3,7 procent) daalden fors. Binnen deze productgroep werd vooral minder besteed aan woninginrichting, kleding, schoenen en vervoermiddelen. Bij de voedings- en genotmiddelen bleef het volume in 2003 vrijwel stabiel. Deze groep bestaat voornamelijk uit de dagelijkse boodschappen voor het levensonderhoud en is weinig conjunctuurgevoelig.

Het volume van de consumptie van diensten was in 2003 vrijwel gelijk aan een jaar eerder. Binnen deze consumptiecategorie liep het beeld nogal uiteen. De bestedingen aan huisvesting, zorg, cultuur en recreatie en aan financiële en zakelijke diensten stegen licht. Aan vervoer en communicatie en aan overige diensten, zoals reparatie en persoonlijke dienstverlening, werd voor prijsverandering gecorrigeerd juist iets minder uitgegeven. De grootste volumedaling (–4,6 procent) deed zich in 2003 voor bij de bestedingen in de horeca. Huishoudens besteden nu al drie jaar achtereen minder aan horecadiensten. Belangrijkste oorzaak van de slechte ontwikkeling van de horeca is het sterk gestegen prijspeil. In de afgelopen jaren lag de prijsstijging van de horeca aanzienlijk boven de inflatie. Hierdoor kreeg de bedrijfstak een negatief imago en daalde de omzet. Een volumedaling van drie jaar achtereen is vrij uitzonderlijk. Het enige andere consumptiegoed waaraan de uitgaven drie jaar op rij zijn gedaald is rookwaren. Hieraan ligt onder meer een actief ontmoedigingsbeleid van de overheid ten grondslag.

2.2 Consumptieve bestedingen door huishoudens (inclusief IZWh 's)

	2000	2001	2002*	2003*	2003*
	% volumemutaties				mld euro
Voedings- en genotmiddelen	1,3	0,2	0,7	–0,1	31,8
Duurzame consumptiegoederen	5,6	–0,1	1,8	–3,7	45,6
Overige goederen	1,5	1,7	0,4	–1,0	31,3
Goederen	3,3	0,5	1,1	–1,9	108,7
Diensten	3,7	2,0	1,5	0,1	112,6
Binnenlandse consumptie huishoudens	3,5	1,2	1,3	–0,9	221,2
Consumptie niet-ingezetenen in Nederland (–)	4,3	–4,6	0,7	0,0	6,2
Consumptie Nederlanders in het buitenland (+)	5,0	0,6	–0,3	–0,7	9,2
Nationale consumptie huishoudens	3,5	1,4	1,3	–0,9	224,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Prijsontwikkeling huishoudensconsumptie

De prijzen van de huishoudensconsumptie zijn in 2003 met 2,3 procent gestegen. Dit cijfer wijkt wat af van het inflatiecijfer (CPI), dat in 2003 op 2,1 procent uitkwam. Het verschil tussen de beide begrippen wordt veroorzaakt door conceptuele verschillen en afwijkende wegingen. De afnemende prijsstijging van de huishoudensconsumptie (en de inflatie) in 2003 werd onder andere veroorzaakt door de hoge eurokoers, de afnemende loonstijgingen en de prijzenoorlog tussen de supermarkten (zie ook artikel aan het einde van dit hoofdstuk).

Fors herstel huishoudensconsumptie in 2004 onwaarschijnlijk

De huishoudensconsumptie is in 2003 voor het eerst in twintig jaar afgenomen. Dalende koopkracht, oplopende werkloosheid en een laag consumentenvertrouwen zijn hier debet aan. Door loonmatiging enerzijds en snel oplopende ziektekosten- en pensioenpremies anderzijds daalt de koopkracht in 2004 waarschijnlijk verder. Ook de arbeidsmarkt zal naar verwachting in eerste instantie nog verder verslechteren. Herstel van de groei van de particuliere consumptie lijkt dan ook op korte termijn onwaarschijnlijk.

Groei overheidsconsumptie beperkt daling BBP

De overheidsconsumptie is in 2003 met 1,8 procent gegroeid. Hoewel deze volumegroei duidelijk lager uitkwam dan in de voorgaande jaren, was de overheidsconsumptie de enige bestedingscomponent die in 2003 een substantiële positieve bijdrage aan de BBP-groei leverde.

Onderdelen van de overheidsconsumptie

De overheidsconsumptie bestaat grofweg uit drie onderdelen. Ten eerste vallen de uitgaven aan collectieve goederen en diensten voor het algemeen belang, zoals defensie en openbare orde, hieronder. Deze collectieve consumptie groeide in 2003 met 0,5 procent. Daarnaast zijn er de uitgaven aan zaken die bestemd zijn voor specifieke groepen van de samenleving, zoals onderwijs en welzijn. Dit wordt de individualiseerbare consumptie door de overheid genoemd. Deze uitgaven stegen in 2003, na correctie voor prijsverandering, met 1,3 procent. Het derde onderdeel van de overheidsconsumptie bestaat uit de zogenaamde uitkeringen in natura. Dit betreft vooral de verstrekte vergoedingen van de overheid in het kader van de Ziekenfondswet (ZFW) en de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ).

AWBZ en ZFW vergrijzingsgevoelig

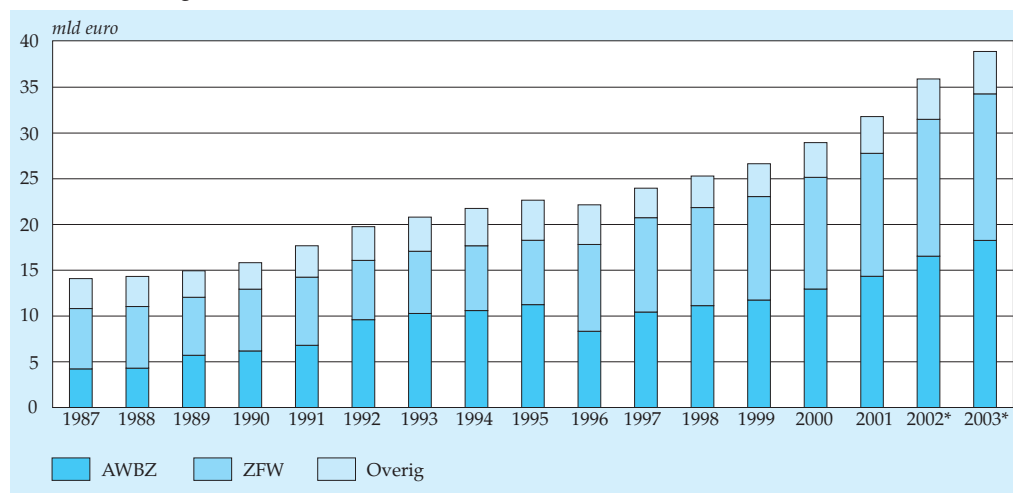
De uitgaven in het kader van de ZFW hadden in 2003 voor 53 procent betrekking op ziekenhuisverpleging, voor 19 procent op farmaceutische hulp en voor 28 procent op overige medische verstrekkingen. De AWBZ-uitgaven

waren voor 55 procent bestemd voor verpleeg- en verzorgingshuizen en thuiszorg. Ook de geestelijke gezondheidszorg en de gehandicaptenzorg hadden met ieder ongeveer 20 procent een groot aandeel in deze uitgaven. De overige uitkeringen in natura betroffen voor het grootste deel uitgaven in het kader van de Wet voorziening gehandicapten. Daarnaast omvat deze groep onder andere de individuele huursubsidies en de OV-jaarkaart van studenten.

De volumegroei van de totale uitkeringen in natura was met 3,9 procent in 2003 aanzienlijk hoger dan van de rest van de overheidsconsumptie. Deze uitgaven laten al sinds jaren een sterke toename zien, vooral doordat de uitkeringen in natura zeer vergrijzingsgevoelig zijn.

In 2003 is geprobeerd door enkele pakketbeperkingen en financieringsverschuivingen de stijging van ZFW en AWBZ enigszins in te dammen. Zo werden vanaf 1 juli 2003 de röntgenfoto's bij tandheelkundige hulp aan volwassenen uit het ziekenfondspakket verwijderd. Het effect van deze maatregelen was in 2003 overigens niet groot. De verwachting is dat verdere pakketbeperkingen in 2004 (zoals bijvoorbeeld de verwijdering van fysiotherapie en de anticonceptiepillen uit het pakket), mede door hun grotere omvang, wel een dempende werking zullen hebben op de groei van deze uitgaven. Als gevolg van deze maatregelen zullen de meeste huishoudens in 2004 meer zelf gaan betalen.

2.3 Sociale uitkeringen in natura

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003, detailgegevens.

Prijsontwikkeling overheidsconsumptie

Bij alle drie de onderdelen van de overheidsconsumptie was de prijsontwikkeling in 2003 relatief sterk, hoewel minder dan in 2002. Bij de collectieve overheidsconsumptie stegen de prijzen, met 2,5 procent, nog het minst. De prijsontwikkeling van individualiseerbare overheidsconsumptie bedroeg 4,7 procent. Deze stijging werd, net als in 2002, vooral veroorzaakt door het onderwijs. De sociale uitkeringen in natura gingen met 4,3 procent in prijs omhoog. Hier waren prijsstijgingen in de gezondheidszorg de belangrijkste oorzaak.

EMU-tekort remt in 2004 groei overheidsconsumptie af

De reële overheidsconsumptie is in 2003 minder sterk toegenomen dan in voorgaande jaren. Ondanks dat heeft de groei van de overheidsconsumptie er voor gezorgd dat de krimp van de economie in 2003 niet groter is uitgevallen. Voor de komende jaren zal de stimulans voor de economie echter uit een andere hoek moeten komen. De tekorten van de overheid zijn snel opgelopen, mede onder invloed van lagere belastinginkomsten. In 2003 heeft Nederland het maximaal toegestane EMU-tekort van 3 procent van het BBP (zoals vastgelegd in het Stabiliteitspact) overschreden. De overheid neemt dan ook maatregelen om de uitgaven te beperken.

2.2 Investerings

Investerings fors gedaald

De investeringen in vaste activa zijn in 2003 voor het tweede opeenvolgende jaar fors gedaald. Het investeringsvolume daalde in 2003 met 3,1 procent, tegen 3,6 procent een jaar eerder. Een vergelijkbare situatie, twee jaar achtereen een forse daling, deed zich voor het laatst voor in 1981 en 1982. Aan het einde van de jaren negentig groeiden de investeringen in vaste activa nog fors. Tot de vaste activa worden geproduceerde materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (bijvoorbeeld computerprogrammatuur) gerekend die langer dan een jaar in het productieproces worden gebruikt.

Particuliere investeringen opnieuw lager

Binnen de totale investeringen is de particuliere sector qua omvang verreweg het belangrijkste. Onder deze categorie vallen de bedrijfsinvesteringen en de investeringen in woningen door huishoudens. De particuliere investeringen namen in 2003 ruim 82 procent van de totale investeringen in vaste activa voor hun rekening. In 2003 daalden zij met 3,7 procent, tegen 5,8 procent een jaar eerder. Daarmee zijn de particuliere investeringen nu drie jaar achtereenvolgend gekrompen.

Somber beeld bij de bedrijfsinvesteringen

De investeringen van het bedrijfsleven namen in 2003 opnieuw af. In de periode 1995 tot en met 1999 stegen de bedrijfsinvesteringen nog sterk. Nederland kende in die jaren een hoge economische groei. Daarnaast waren de verwachtingen van bedrijven over de groeimogelijkheden van vooral de telecomsector en het internet zeer hooggespannen. Dit klimaat leidde tot een sterke toename van de investeringen. Deze, achteraf gezien, te hoge verwachtingen over de toekomstige economische ontwikkelingen hebben geleid tot overinvesteringen en dus overcapaciteit bij veel bedrijven.

De bedrijfsinvesteringen daalden in 2003 over een breed front. In vrijwel alle typen van activa zoals bedrijfsgebouwen (-11,2 procent), machines en installaties (-5,0 procent) en wegvervoermiddelen (-2,1 procent) werd minder geïnvesteerd. Positieve uitschieter waren de investeringen in computers. Hier van steeg het investeringsvolume in 2003 met ruim 3 procent, na een forse daling in 2002.

Woninginvesteringen dalen even snel als in 2002

Naast bedrijfsinvesteringen bestaan de particuliere investeringen ook uit de woninginvesteringen door huishoudens en bedrijven. Met ongeveer 29 procent van de totale investeringen vormen zij een van de belangrijkste investeringscategorieën. De woninginvesteringen zijn in 2003 met 4,2 procent gedaald, ongeveer evenveel als in 2002.

De woninginvesteringen zijn opgebouwd uit verschillende onderdelen. Ten eerste vallen de aankopen van nieuwe woningen hieronder. Daarnaast behoren ook de uitgaven van woningeigenaren aan groot onderhoud tot de woninginvesteringen. Verder hebben transacties in bestaande woningen invloed op de hoogte van de woninginvesteringen. Hoewel deze transacties zelf niet tot de investeringen worden gerekend, hebben ze via de overdrachtskosten toch invloed. De overdrachtskosten bestaan naast de overdrachtsbelasting uit bijvoorbeeld makelaars- en notariskosten. Deze kosten worden namelijk wel tot de woninginvesteringen gerekend. In totaal hebben de overdrachtskosten een aandeel van ongeveer 17 procent in de investeringen in woningen.

Door de slechte economische situatie zijn huishoudens momenteel terughoudend bij de aanschaf van woningen. Hierbij spelen dezelfde factoren een rol die de huishoudensconsumptie negatief beïnvloeden. Daarnaast bestaat de angst dat de huizenprijzen de afgelopen jaren te sterk zijn opgelopen en dat er een prijsdaling op de huizenmarkt voor de deur staat. De terughoudendheid van huishoudens had in 2003 een negatief effect op het aantal afgesloten nieuwe hypotheeklen. Door de lage rentestand steeg het aantal oversluitingen en tweede hypotheeklen echter sterk. Per saldo was hierdoor het totaal aantal afgesloten hypotheeklen hoger dan in 2002.

2.4 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa van de particuliere sector

	1995	2000	2001	2002*	2003*	2003*
	% volumemutaties					mld euro
Woningen	1,1	-0,2	1,9	-4,4	-4,2	26,6
Bedrijfsgebouwen	↑	6,8	-1,4	-9,9	-11,2	10,7
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	-3,4	20,1	-8,0	-19,7	-12,4	2,3
Vervoermiddelen	14,9	4,7	-3,5	-6,9	10,5	10,0
Machines en installaties	6,1	-7,0	-2,1	0,8	-5,0	13,7
Computers	23,3	-6,3	4,1	-6,5	3,3	3,1
Overige materiële vaste activa	8,9	-2,2	-0,4	-5,9	-4,8	3,9
Immateriële vaste activa	-9,7	9,6	4,0	-5,8	0,2	6,3
Overdrachtskosten op grond	-8,4	-2,1	-6,9	-4,3	-7,1	0,9
Verkoop van gebruikte vaste activa (-)	2,2	12,6	30,6	10,0	0,3	2,6
Investerings in vaste activa (bruto)	4,1	0,6	-1,3	-5,8	-3,7	75,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Overheidsinvesteringen in 2003 licht gedaald

De overheidsinvesteringen zijn in 2003 voor het eerst sinds 1997 gedaald, namelijk met 0,4 procent. De afgelopen jaren was er juist sprake van een forse stijging, in 2001 zelfs met bijna 10 procent. Meer dan de helft van de overheidsinvesteringen bestaat uit investeringen in grond-, weg- en waterbouwkundige werken (GWW). De overheidsinvesteringen in GWW-werken zijn vanaf 1998 sterk toegenomen. Vanaf dat jaar zijn een aantal grote infrastructuurele projecten gestart, zoals de Betuwelijn en de Hoge Snelheids Lijn (HSL). Tussen 1998 en 2002 namen de GWW-investeringen gemiddeld met bijna 9 procent per jaar toe. In 2003 viel de groei scherp terug tot 1,0 procent (zie tabel 2.5).

2.5 Investerings in vaste activa (bruto) naar type van activa van de overheid

	1995	2000	2001	2002*	2003*	2003*
	% volumemutaties					mld euro
Woningen	6,5	-26,3	120,7	18,2	-9,9	0,1
Bedrijfsgebouwen	↑	20,6	6,0	18,0	-3,4	4,1
Grond-, weg- en waterbouwkundige werken	2,9	7,3	10,5	10,7	1,0	9,3
Vervoermiddelen	9,1	-12,9	6,8	-14,2	-5,4	0,2
Machines en installaties	-2,6	-21,6	11,4	-5,0	-4,8	0,6
Computers	5,4	3,5	-1,5	-14,4	4,8	0,6
Overige materiële vaste activa	-28,6	21,6	11,8	-12,1	-0,9	0,6
Immateriële vaste activa	19,1	-18,1	6,2	-14,5	-5,7	0,6
Overdrachtskosten op grond	-13,5	23,6	-8,0	5,8	5,8	0,4
Af: verkoop van gebruikte vaste activa	-35,0	11,2	-21,9	-18,5	-10,1	0,4
Investerings in vaste activa (bruto)	4,3	6,3	9,7	8,3	-0,4	16,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Geen structurele opleving investeringen verwacht in 2004

In 2003 zijn zowel de overheidsinvesteringen als de particuliere investeringen afgenomen. Naar verwachting zal ook de komende jaren van de overheidsinvesteringen geen grote impuls voor de economie uitgaan. Nieuwe grote infrastructurele projecten zijn niet gepland en de slechte staat van de overheidsfinanciën geeft de overheid weinig ruimte om de uitgaven te verhogen.

In de particuliere sector zijn zowel de investeringen door het bedrijfsleven als de woninginvesteringen door huishoudens afgenomen. Een sterke toename van de investeringen in woningen door huishoudens is op korte termijn niet te verwachten. Voor toename van de bedrijfsinvesteringen is het aantrekken van de vraag naar door het bedrijfsleven geproduceerde goederen en diensten een noodzakelijke voorwaarde. Deze extra vraag zal in eerste instantie waarschijnlijk vooral uit exportgroei moeten komen.

2.3 *Buitenlandse handel*

De buitenlandse handel is van oudsher belangrijk voor de Nederlandse economie. Voor economisch herstel is met name de export van groot belang. Ondanks een sterke stijging van het wereldhandelsvolume groeide de Nederlandse export in 2003 niet.

De Nederlandse uitvoer bestaat voor meer dan 80 procent uit goederen. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen uitvoer van in Nederland geproduceerde goederen en wederuitvoer van goederen.

Uitvoer van Nederlands product lager

De uitvoer van goederen van Nederlandse herkomst is van groot belang voor de economie. Dit komt enerzijds door het grote aandeel in de totale goederenexport, zo'n 60 procent. Daarnaast is de toegevoegde waarde van binnenlands geproduceerde goederen voor Nederland veel hoger dan bij de wederuitvoer. Het exportvolume van in Nederland geproduceerde goederen daalde in 2003 met 0,9 procent. Een daling van het uitvoervolume is een vrij zeldzaam verschijnsel dat voor het laatst optrad in het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw. Het volume van de dienstenuitvoer nam overigens in 2003 nog sterker af (-1,4 procent).

Lichte daling uitvoer naar EU

De uitvoer van Nederlandse herkomst gaat voor het grootste deel (in 2003 ruim 75 procent) naar landen van de EU-15. De economische ontwikkeling in de EU-landen was zeer gematigd in 2003. In Duitsland, verreweg de grootste handelspartner van Nederland, kromp de economie zelfs licht.

De Nederlandse export naar de EU-landen daalde in 2003 met 0,4 procent. De Nederlandse exporteurs hebben in 2003 binnen de EU terrein verloren (zie ook tabel 2.6). Belangrijkste reden hiervoor is de verslechterde concurrentiepositie van Nederland door de sterke stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de afgelopen jaren.

De belangrijkste exportmarkten van Nederland buiten de EU zijn Noord-Amerika en Azië. In beide regio's draaide de economie in 2003 goed. In de VS groeide het BBP met 3,1 procent. In Azië kenden Japan (2,7 procent) en vooral China (9,1 procent) een forse groei.

Ondanks de gunstige ontwikkelingen op de afzetmarkten daalde de Nederlandse uitvoer naar de rest van de wereld met 2 procent. Nederland heeft veel terrein verloren op deze exportmarkten. Een belangrijke oorzaak hiervoor is, naast de eerdergenoemde loonstijging, de sterke stijging van de eurokoers in 2003, waardoor Nederlandse producten buiten de EU relatief duurder werden.

2.6 Goederenuitvoer per land/regio

	1995	2000	2001	2002	2003
<i>aandelen in % van het totaal</i>					
Europese Unie (15)	79,4	77,2	77,6	75,8	75,3
w.v.					
Frankrijk	11,1	10,5	10,6	10,0	10,0
België en Luxemburg	12,9	11,9	12,5	12,2	11,3
Duitsland	28,6	25,5	26,3	24,4	24,3
Italië	5,5	5,9	6,4	6,1	6,0
Verenigd Koninkrijk	9,7	10,7	11,5	10,9	10,3
Overige landen EU	11,6	12,0	12,6	12,1	13,4
Overig West-Europa	3,5	3,7	3,6	3,8	3,9
Oost-Europa	2,8	3,5	4,0	4,5	4,9
Afrika	1,7	1,5	1,7	1,7	1,9
Noord-Amerika	3,7	5,0	4,9	5,3	5,3
Midden- en Zuid-Amerika	1,4	1,3	1,3	1,3	1,2
Azië	6,6	6,7	6,6	6,7	6,5
Australië en overige landen	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9

Bron: CBS, Jaarstatistiek internationale handel.

Uitvoer naar goederensoort

Bij de meeste goederengroepen daalde de export van Nederlands product in 2003. Voor de Nederlandse uitvoer zijn vooral de voedings- en genotmiddelen en de chemische producten van belang. Bij de voedings- en genotmiddelen daalde het exportvolume in zowel 2002 als 2003. De export van chemische producten zit daarentegen de laatste jaren in de lift. In 2003 groeide de uitvoer hiervan met 1,3 procent. Verder steeg de uitvoer van landbouw-, aardolie- en metaalproducten licht.

2.7 Uitvoer van goederen van binnenlandse herkomst naar goederensoort

	2001	2002*	2003*	2003*
	% volumemutaties			mld euro
Landbouw- en visserijproducten	-2,6	0,7	1,8	11,1
Aardolie, aardgas en ov delfstoffen	15,2	4,4	-5,6	6,5
Voedings- en genotmiddelen	1,4	-0,1	-1,4	27,5
Textiel, kleding en leder	-4,0	-1,3	-0,4	2,1
Hout en bouwmaterialen	-4,5	-1,8	-6,6	1,8
Papier, papierwaren en uitgeverij	-2,6	0,2	-0,5	4,7
Aardolieproducten	-1,1	1,5	6,2	11,6
Chemie, rubber, kunststofproducten	2,3	2,8	1,3	29,8
Metaalproducten	0,0	2,1	1,7	7,9
Machines	1,6	0,0	-7,1	6,9
Electrotechnische producten	-5,3	-5,8	-6,9	10,3
Transportmiddelen	-3,0	-2,6	-3,4	8,1
Overige goederen	0,0	-2,8	-0,1	6,8
Totaal	0,2	0,3	-0,9	135,2

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003, detailgegevens.

Wederuitvoer

Het volume van de wederuitvoer is in 2003 met 1,9 procent gestegen. Van wederuitvoer is sprake als goederen in Nederland ingevoerd worden om daarna, soms na een kleine bewerking, direct weer te worden uitgevoerd naar andere landen. Het aandeel van de wederuitvoer in de totale Nederlandse goederen-export is met 40 procent vrij groot. Meer dan 80 procent van de wederuitvoer gaat naar EU-landen. Vooral bij de productgroepen machines, textiel, kleding en leder en electrotechnische producten was het aandeel van de wederuitvoer in 2003, met respectievelijk 48, 72 en 81 procent, groot.

Invoer uit niet-EU-landen gestegen

De invoer van Nederland nam in 2003 toe met 0,6 procent. De invoer van goederen, ruim 80 procent van het totaal, was in 2003 1,0 procent hoger dan een jaar eerder. Deze groei is vrijwel volledig te danken aan de goedereninvoer uit niet-EU-landen. Door de sterk gestegen euro zijn producten uit deze landen relatief goedkoper geworden. De ingevoerde goederen uit niet EU-landen daalden met gemiddeld 2,2 procent in prijs. Het volume van de goedereninvoer uit de EU-landen bleef vrijwel stabiel. De invoerprijzen daalden licht met 0,4 procent. De invoer van diensten daalde in 2003 met 0,7 procent.

Invoer electrotechnische producten stijgt snel

Tabel 2.8 geeft een overzicht van de samenstelling van de Nederlandse invoer naar goederensoort. Electrotechnische producten zijn binnen de invoer de be-

langrijkste groep met een aandeel van ruim 25 procent. Het invoervolume van deze producten, die vooral uit Azië afkomstig zijn, nam fors toe, terwijl de prijs sterk daalde. Het betreft hier overigens vooral producten die voor de wederuitvoer zijn bestemd. Het beeld bij de transportmiddelen kan van jaar op jaar sterk fluctueren. De oorzaak hiervoor ligt vooral bij de invoer van vliegtuigen. In 2003 bedroegen investeringen in vliegtuigen ongeveer 1,2 miljard euro, bijna drie keer zoveel als in 2002, een ontwikkeling die we terugzien bij de invoer.

2.8 Invoer van goederen naar goederensoort, 2003*

	Prijs	Volume	Waarde
	% mutatie		mld euro
Landbouw- en visserijproducten	-3,0	1,4	10,0
Aardolie, aardgas en ov delfstoffen	-1,0	3,3	15,7
Voedings- en genotmiddelen	-0,2	0,8	15,3
Textiel, kleding en leder	-2,7	-0,1	11,1
Hout en bouwmaterialen	0,1	-3,7	4,9
Papier, papierwaren en uitgeverij	-0,6	-0,3	6,7
Aardolieproducten	5,1	-4,4	5,9
Chemie, rubber, kunststofproducten	2,8	-1,2	31,8
Metaalproducten	0,5	-0,8	13,4
Machines	-0,4	-0,1	13,8
Elektrotechnische producten	-4,9	3,9	53,7
Transportmiddelen	-0,1	3,6	17,6
Overige goederen	-0,9	-4,1	11,8
Totaal	-1,2	1,0	211,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003, detailgegevens.

Ruilvoet licht verbeterd

De verhouding tussen uitvoerprijzen en invoerprijzen noemt men de ruilvoet. Als de uitvoerprijzen sterker stijgen dan de invoerprijzen dan verbetert de ruilvoet, omgekeerd wordt gesproken van een verslechtering van de ruilvoet. In 2003 is de ruilvoet van Nederland licht verbeterd. De prijzen van de uitvoer zijn ten opzichte van 2002 gelijk gebleven, bij de invoer was er een prijsdaling van 0,7 procent. Aldus resulteerde een verbetering van de ruilvoet met 0,7 procent.

Het verschil tussen de waarde van de totale uitvoer en invoer is het saldo op de goederen- en dienstenbalans met het buitenland. Dit saldo is in 2003 licht gegroeid tot 22,9 miljard euro.

Export belangrijk voor herstel economie

De Nederlandse uitvoer bleef in 2003 duidelijk achter bij de groei van de wereldhandel. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. Een groot deel van de Nederlandse export is gericht op EU-landen, waar het economisch niet zo goed ging in 2003. De export naar landen buiten de EU stond onder druk door de sterke stijging van de euro. Daarnaast speelde ook de forse stijging van de arbeidskosten per eenheid product in de afgelopen jaren Nederland parten. De krappe situatie op de Nederlandse arbeidsmarkt heeft de afgelopen jaren geleid tot relatief sterk stijgende loonkosten. Hierdoor is de Nederlandse exportpositie snel tempo verslechterd. De ruimere arbeidsmarkt, gecombineerd met een meer gematigde loonkostenontwikkeling, kunnen de Nederlandse concurrentiepositie in de komende jaren verbeteren. Daarnaast blijft de eurokoers voor de ontwikkeling van de Nederlandse export van groot belang.

Prijzenoorlog tussen supermarkten¹⁾

Inleiding

In oktober 2003 is een prijzenoorlog uitgebroken tussen de Nederlandse supermarkten. Marktleider Albert Heijn verlaagde op 20 oktober de prijzen van een groot aantal artikelen en andere supermarkten volgden direct. Albert Heijn hoopte met deze actie het marktaandeel terug te winnen dat volgens diverse bronnen aan met name discounters was verloren. De prijzenoorlog heeft een duidelijk verlagend effect op de inflatie gehad. De eerste cijfers over omzetontwikkelingen geven geen aanwijzing dat het tempo waarin speciaalzaken al een aantal jaren marktaandeel verliezen aan supermarkten, opvallend toeneemt.

Het moment om deze prijzenoorlog te starten is vanuit macro-economisch oogpunt opvallend, omdat supermarkten zich met hun prijspolitiek over het algemeen contracyclisch gedragen (Bosman, 2004; Chevalier, 1995). Tijdens een hoogconjunctuur is men geneigd met prijsverlagingen marktaandeel van de concurrenten af te snoepen. Tijdens een recessie geldt het tegenovergestelde: prijsverhogingen moeten de terugvallende omzetten compenseren. De huidige prijzenslag vindt juist plaats in een periode van recessie.

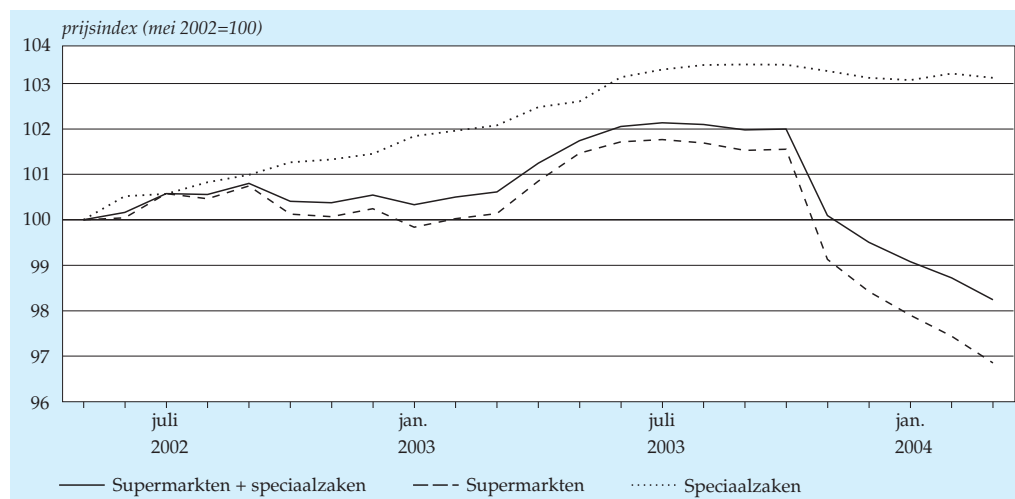
¹⁾ Dit artikel is geschreven door Heymerik van der Grient en Harry Blijenberg.

Strijdende partijen

Zoals blijkt uit grafiek 1 speelde de prijzenoorlog zich vrijwel uitsluitend af tussen de supermarkten. Vanaf eind oktober 2003 is het prijsniveau van de gezamenlijke supermarkten fors gedaald. Bij de speciaalzaken kan hooguit van een fractionele daling gesproken worden. Zowel bij supermarkten als bij speciaalzaken hadden de prijzen zich al vanaf medio 2003 gestabiliseerd. Grafiek 1 geeft de prijsontwikkeling weer van het supermarktassortiment²⁾ zoals dat door het CBS is waargenomen bij supermarkten en bij speciaalzaken die (delen van) dit assortiment voeren, zoals bakkers, slagers, drogisterijen etcetera. Het moet worden benadrukt dat hiermee niet een totaalbeeld van speciaalzaken wordt gegeven. Omvang en kwaliteit van het assortiment van speciaalzaken kan anders zijn dan dat van supermarkten. De ontwikkeling is weergegeven vanaf mei 2002, de maand waarin bij het CBS de scannerdata van enkele supermarktketens in gebruik zijn genomen voor de berekening van de consumentenprijsindex, de CPI.

De grafiek maakt ook duidelijk dat de prijzenoorlog geen tijdelijke zaak is geweest. Na de forse prijsdalingen van eind oktober, begin november (–2,4 procent) zijn de prijzen bij de supermarkten ook in alle daaropvolgende maanden gedaald, zij het niet zo sterk als in de beginfase. De prijzen in de supermarkten lagen daardoor in maart 2004 4,6 procent onder het niveau van oktober 2003 en zelfs 3,1 procent onder het niveau van mei 2002.

1. Prijsontwikkeling van het supermarktassortiment

Bron: CBS, detailgegevens.

²⁾ Om technische redenen maken seizoenproducten zoals vers fruit, verse groenten en aardappelen geen deel uit van het assortiment waarop de gepresenteerde prijsontwikkeling is gebaseerd. Seizoenseffecten in de prijsontwikkeling van dit soort artikelen zijn niet eenvoudig te onderscheiden van effecten die de prijzenoorlog met zich meebrengt. Ook tabak en tijdschriften maken geen deel uit van het genoemde assortiment. Daarentegen vallen toiletartikelen en huishoudelijke artikelen, zoals wasmiddelen, er wel binnen.

Verloop van de prijzenoorlog

Zoals tabel 2 laat zien is de prijzenoorlog op een breed front gevoerd. Bij alle productgroepen zijn de prijzen vanaf oktober 2003 gedaald, zij het niet overal in dezelfde mate. Ook het tijdstip waarop grote prijsdalingen werden doorgevoerd, verschilt per productgroep. Belangrijke groepen als zuivel en vlees bijvoorbeeld werden in de beginfase buiten de prijzenoorlog gehouden. In tabel 2 wordt de prijsontwikkeling bij de supermarkten voor drie opeenvolgende periodes tussen oktober 2003 en maart 2004 gepresenteerd. Behalve de prijsmutatie staat voor iedere periode aangegeven de bijdrage in procentpunten, die iedere productgroep heeft in de prijsmutatie van het totaal.

2. Prijsmutaties bij supermarkten tussen oktober 2003 en maart 2004

	nov. 2003 t.o.v. okt. 2003		jan. 2004 t.o.v. nov. 2003		mrt. 2004 t.o.v. jan. 2004		mrt. 2004 t.o.v. okt. 2003	
	Prijs- mutatie ¹⁾	Bijdrage ²⁾	Prijs- mutatie	Bijdrage	Prijs- mutatie	Bijdrage	Prijs- mutatie	Bijdrage
% mutatie								
Totaal supermarktasortiment	-2,4	-2,4	-1,2	-1,2	-1,1	-1,1	-4,6	-4,6
Brood en graanproducten	-2,2	-0,2	-1,1	-0,1	0,1	0,0	-3,2	-0,4
Vlees	-0,4	-0,1	-0,8	-0,1	-1,2	-0,2	-2,4	-0,4
Vis, schaal- en schelpdieren	-0,3	0,0	-2,7	-0,1	0,9	0,0	-2,1	0,0
Melk, kaas en eieren	-0,5	-0,1	-1,7	-0,3	-1,6	-0,2	-3,8	-0,6
Oliën en vetten	-1,6	0,0	-2,7	-0,1	-0,6	0,0	-4,8	-0,1
Fruit ³⁾	-1,7	-0,1	0,0	0,0	-2,7	-0,1	-4,3	-0,1
Groenten en aardappelen ⁴⁾	-2,2	-0,1	-1,0	0,0	-1,0	0,0	-4,2	-0,2
Suiker, zoetwaren en ijs	-2,6	-0,2	-0,5	0,0	-0,2	0,0	-3,2	-0,3
Overige voedingsmiddelen	-3,1	-0,2	-1,3	-0,1	-0,3	0,0	-4,7	-0,4
Koffie, thee en cacao	-3,0	-0,1	-2,3	-0,1	-3,2	-0,1	-8,3	-0,2
Mineraalwater, frisdranken en sappen	-5,6	-0,4	-2,4	-0,1	-1,1	-0,1	-8,9	-0,6
Wijn	-1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	-1,1	0,0
Bier	-5,7	-0,3	-0,8	0,0	-1,8	-0,1	-8,1	-0,4
Niet-duurzame huishoudelijke goederen	-4,9	-0,3	-2,5	-0,1	-1,9	-0,1	-8,9	-0,5
Producten voor huisdieren	-6,8	-0,1	-0,4	0,0	0,0	0,0	-7,2	-0,1
Artikelen voor lichaamsverzorging	-3,4	-0,2	-0,6	0,0	-2,2	-0,1	-6,1	-0,4

¹⁾ Gemiddelde prijsverandering in de betreffende periode in procenten.

²⁾ Bijdrage in procentpunten aan de prijsmutatie van het totale supermarktasortiment.

³⁾ Gedroogde vruchten, noten, vruchten op sap en vruchtenmoes.

⁴⁾ Diepvries- en overige groente.

Bron: CBS, detailgegevens.

Over de periode van 5 maanden zijn de prijzen gemiddeld met 4,6 procent gedaald. Ruim de helft van deze daling vond in de eerste maand plaats, tussen oktober en november 2003. De grootste prijsdalingen, 9 procent over de genoemde periode van 5 maanden, kwamen voor bij de groep mineraalwater, frisdranken en sappen en bij niet-duurzame huishoudelijke artikelen. Voor

deze artikelen werden direct bij aanvang van de prijzenoorlog forse prijsdalingen doorgevoerd, maar ook in de daarop volgende maanden bleven de prijsdalingen bovengemiddeld. Mineraalwater en frisdranken spanden de kroon met prijsdalingen van respectievelijk 15 en 12 procent over de gehele periode. Frisdranken droegen 0,4 procentpunt bij aan de prijsdaling van het supermarktasortiment over de 5 maanden. Vanwege het geringe relatieve belang was de bijdrage van mineraalwater te verwaarlozen. Bij de niet-duurzame huishoudelijke artikelen traden de grootste prijsmutaties op bij de (af)wasmiddelen. De prijzen daalden tussen 10 en 13 procent. Wasmiddelen en wasverzachters leverden een substantiële bijdrage (7 procent) aan de prijsmutatie van het supermarktasortiment.

Ook bij koffie en thee en bij de productgroep bier traden grote prijsdalingen op, ruim 8 procent over de gehele periode. Bier had met 0,4 procentpunt een ongeveer even grote invloed op de prijsmutatie van het gehele assortiment als frisdranken. Vooral in de eerste en de derde periode zijn bovengemiddelde prijsdalingen doorgevoerd. De bijdrage van koffie en thee bleef beperkt tot 0,2 procentpunt. Producten voor huisdieren tenslotte lieten een prijsdaling van ruim 7 procent zien die overigens bijna geheel plaatsvond tussen oktober en november 2003. Vanwege het relatief geringe belang van deze artikelen was de bijdrage aan het totaal verwaarloosbaar. Dat het relatieve belang van een productgroep een grote rol speelt, kan duidelijk worden geïllustreerd aan de hand van de zuivelproducten. De prijsdalingen waren gematigd, terwijl de bijdrage aan het totale prijsverschil (0,6 procentpunt) bijna even groot was als die van mineraalwater, frisdranken en sappen. De grootste bijdrage binnen de zuivel kwam van yoghurt, room, desserts en overige melkproducten (0,2 procentpunt).

Een opvallende productgroep is vlees en vleeswaren. Bij de meeste productgroepen kwamen de grootste prijsdalingen in de eerste maand voor, bij deze groep is dat juist andersom. Tussen januari en maart 2004 was de daling drie-maal zo groot als tussen oktober en november 2003. De bijdrage van vlees en vleeswaren was in de tweede en derde periode dan ook fors, in totaal 0,3 procentpunt. Rundvlees en vleeswaren leverden hieraan de grootste bijdrage.

Zoals al uit grafiek 1 bleek, hebben de speciaalzaken zich afzijdig gehouden van de prijzenoorlog. Een uitzondering hierop vormden de toiletartikelen. Net als bij de supermarkten was bij speciaalzaken voor deze artikelen sprake van prijsdalingen van rond de 7 procent tussen oktober 2003 en maart 2004.

Effect van de prijzenoorlog

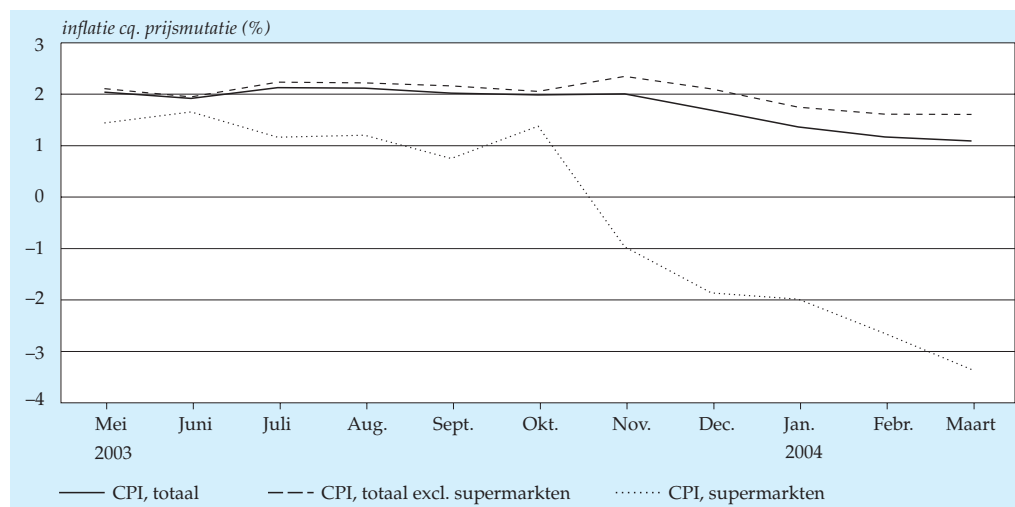
Effect op inflatie

Het supermarktasortiment waarop deze analyse is gebaseerd, maakt ruim 13 procent uit van de totale consumptieve bestedingen van huishoudens waarop het inflatiecijfer van het CBS is gebaseerd. De gemeten inflatie is dan ook dui-

delijk beïnvloed door de prijzenoorlog, zoals blijkt uit grafiek 3, waarin het officiële inflatiecijfer is opgenomen evenals een inflatiecijfer exclusief de verkopen bij supermarkten. Het verschil tussen deze twee kan worden gezien als het effect van de prijzenoorlog op de inflatie. In november 2003 kan dit effect op minimaal 0,2 procentpunt worden geschat, in maart 2004 is het effect opgelopen tot ruim 0,4 procentpunt. Deze waarden moeten als indicatie worden gezien, omdat uiteraard niet bekend is wat het prijsverloop zou zijn geweest zonder de prijzenoorlog. Onlangs heeft de Nederlandsche Bank (Bosman, 2004) het neerwaartse effect over de maanden november 2003 tot en met maart 2004 op gemiddeld 0,4 procentpunt geschat, wat vergeleken met onze berekeningen enigszins aan de hoge kant lijkt.

In grafiek 3 is ook weergegeven hoe het prijsniveau bij supermarkten zich verhoudt ten opzichte van een jaar eerder. Bij de supermarkten ligt het prijsniveau in alle maanden vanaf november 2003 lager dan in de overeenkomstige maand van het voorafgaande jaar. In maart 2004 is het verschil opgelopen tot 3,3 procent.

3. Prijsontwikkeling supermarkten en totale CPI

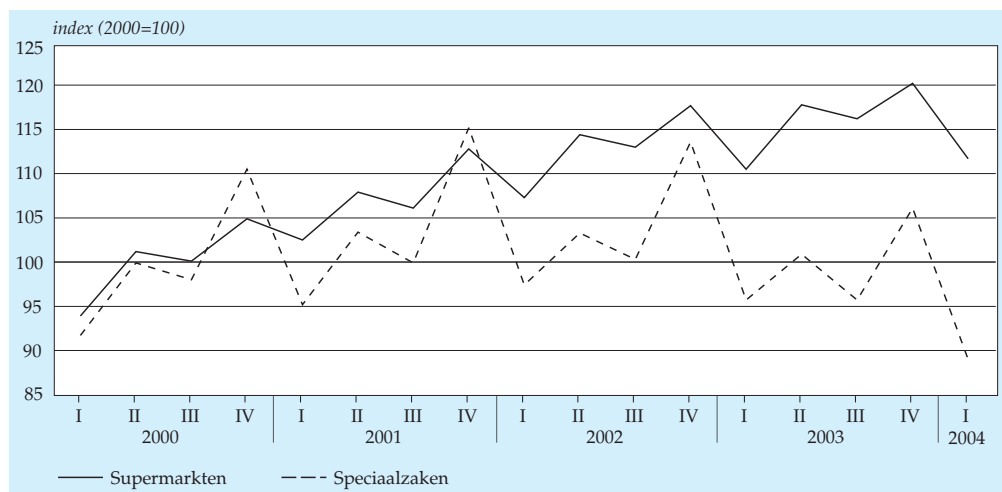
Bron: CBS, detailgegevens.

Effect op marktaandeel supermarkten

Voor de supermarkten zelf is het uiteraard van groter belang of de inzet, het behouden respectievelijk vergroten van marktaandeel, wordt gerealiseerd. Omdat het CBS geen gegevens over individuele partijen, personen dan wel bedrijven publiceert, kan niet op marktaandelen van individuele supermarkten worden ingegaan. Wel zijn de eerste gegevens bekend over het gezamenlijke marktaandeel van supermarkten. Dit kan worden vergeleken met het marktaandeel van speciaalzaken die (delen van) het supermarktassortiment verko-

pen. Het marktaandeel van supermarkten neemt al geruime tijd toe ten koste van de speciaalzaken. De oorzaak hiervoor is dat de omzet bij speciaalzaken al enige jaren nauwelijks groei kent. De omzet bij speciaalzaken stond in 2003 op hetzelfde niveau als in 1995. De omzet van supermarkten daarentegen is in die periode met 36 procent gestegen. Hoewel het sterke seizoenpatroon in de omzet het zicht op de trendmatige ontwikkeling ervan bemoeilijkt, zijn uit grafiek 4 of uit de onderliggende cijfers geen indicaties af te leiden dat door de prijzenoorlog het marktaandeel van speciaalzaken versneld afneemt. Wanneer het sinds november 2003 sterk gedaalde prijsniveau van supermarkten blijvend zal zijn, dan liggen consequenties voor het marktaandeel op den duur wel voor de hand.

4. Omzetontwikkeling van supermarkten en speciaalzaken

Bron: CBS, detailgegevens.

Literatuur

Bosman, R. (2004). Prijsoorlog in de supermarkt. DNB-indicator. ESB, 16-4-2004, p. 187.

Chevalier, J.A. (1995). Capital structure and product-market competition: empirical evidence from the supermarket industry. *American Economic Review*, 85, pp. 415–435.

3. Productie

Voor de meeste bedrijfstakken was 2003 een moeilijk jaar. Voor het eerst sinds 1982 daalde het BBP. Van de *goederenproducenten* was de bouw de sterkst krimpende bedrijfstak als gevolg van teruglopende investeringen in bedrijfsgebouwen en nieuwbouwwoningen. De productie van de Nederlandse industrie nam eveneens sterk af. Deze bedrijfstak is zeer afhankelijk van de (internationale) conjunctuur en heeft daarnaast te maken met een verslechterde concurrentiepositie. Van de goederenproducenten groeiden alleen de landbouw en de energiebedrijven. Een van de takken van industrie die het meest getroffen werden door de productiedaling was de metaal-elektro. Deze tak van industrie presteerde in de tweede helft van de jaren negentig nog zeer goed. Aan het einde van dit hoofdstuk is een uitgebreide bedrijfstakstudie over de metaal-elektro opgenomen.

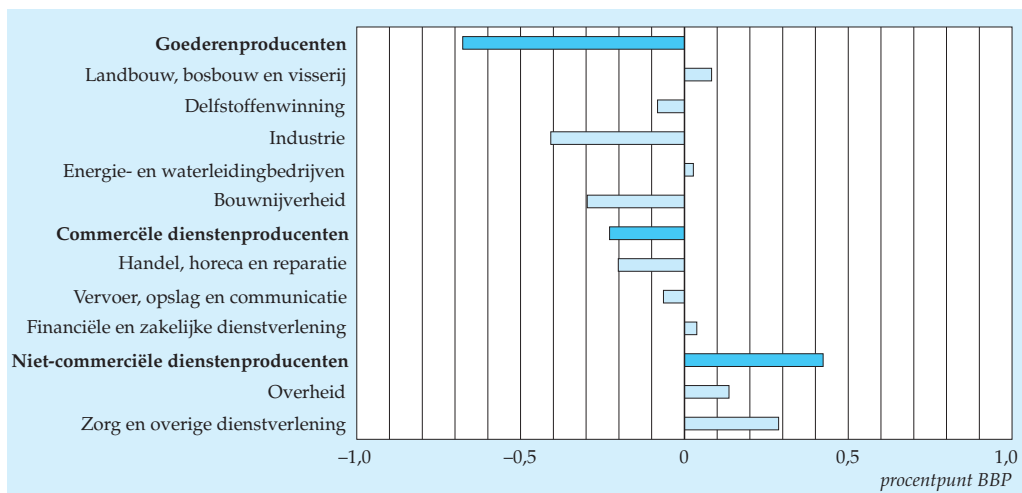
Ook bij de *commerciële dienstverlening*, die in de jaren negentig nog zeer sterk groeide, daalde de productie in 2003. Hier hadden vooral de handel, horeca en het uitzendwezen het moeilijk. De *niet-commerciële dienstverlening* kende in 2003 nog wel groei, maar niet meer in de mate van de afgelopen jaren. De overheidsuitgaven waren in 2002 nog de motor van de Nederlandse economie. In 2003 was dit veel minder het geval, maar stegen de uitgaven van de overheid nog wel.

Het BBP uitgedrukt in basisprijzen daalde met 0,5 procent. Dit begrip wijkt licht af van het BBP tegen marktprijzen en biedt meer aanknopingspunten voor de analyse van de productie per bedrijfstak (voor een toelichting van de verschillende waarderingen van het BBP wordt verwezen naar kader 3a). Gemiddeld lag de stijging van de afzetprijzen 0,5 procentpunt boven die van de verbruiksprijzen. In bijna alle bedrijfstakken stegen de afzetprijzen meer dan de verbruiksprijzen.

Afgezien van een marginale daling in 2002, kromp de Nederlandse werkgelegenheid in 2003 voor het eerst sinds 1994. De daling van het totale arbeidsvolume in Nederland (–1,0 procent) was in 2003 groter dan de volumedaling van het BBP. Hierdoor verbeterde de arbeidsproductiviteit met 0,5 procent. Een hogere arbeidsproductiviteit is niet ongebruikelijk in een periode van economische neergang.

In dit hoofdstuk worden vaak termen als *groei*, *stijging*, *daling*, *afname* etcetera gebruikt. Hiermee wordt de volumemutatie ten opzichte van een jaar eerder bedoeld, tenzij anders vermeld.

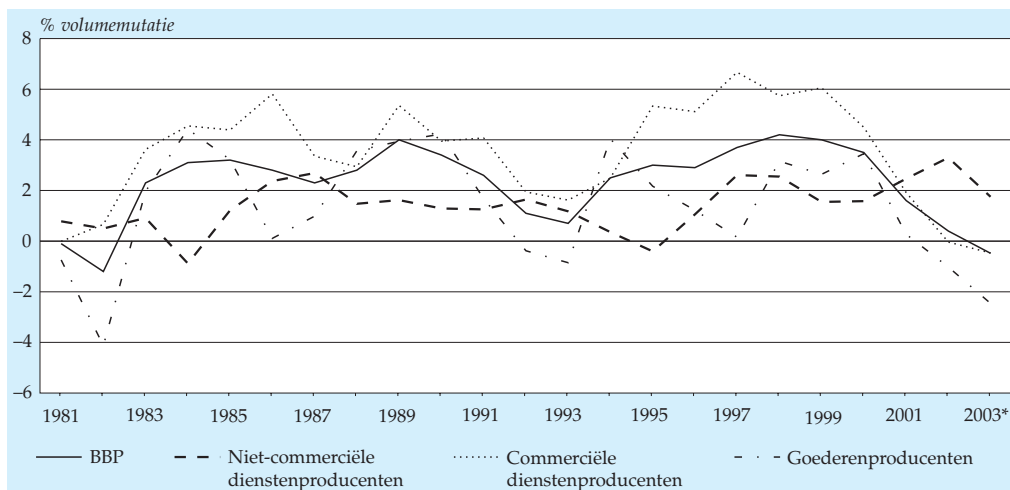
3.1 Bijdrage aan de economische groei per bedrijfstak, 2003*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

In grafiek 3.1 wordt getoond hoe de ontwikkelingen in de verschillende bedrijfstakken hebben bijgedragen aan de economische groei. De bedrijfstakken industrie, bouwnijverheid, handel, horeca en reparatie leverden samen een negatieve bijdrage van 0,9 procentpunt aan de economische groei. Vijf bedrijfstakken leverden een positieve bijdrage. De overheid en de zorg en overige dienstverlening hadden samen een positief aandeel van 0,4 procentpunt in de BBP-groei. In 2002 lag de volumegroei van het BBP tegen basisprijzen met 0,4 procent nog bijna een vol punt hoger dan in 2003. Ten opzichte van 2002 halveerden in 2003 de groeibijdragen van de overheid en de zorg.

3.2 BBP-groei naar categorie producenten

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

De krimp van de economie ging niet gepaard met een afname van de emissie van broeikasgassen. In 2003 steeg de uitstoot van broeikasgassen met 0,4 procent. De uitstoot van verzurende stoffen nam wel verder af, met 3,1 procent. De emissie van fosfor en stikstof, die vervuiling van het oppervlakte- en grondwater veroorzaken, is in 2003 nauwelijks veranderd ten opzichte van 2002.

Kader 3a

Marktprijzen versus basisprijzen De waarderingsgrondslagen van het BBP

Het BBP kan worden uitgedrukt in basisprijzen en in marktprijzen. Het bruto binnenlands product (BBP) is gelijk aan de som van de toegevoegde waarden van alle bedrijfsklassen. Het BBP tegen basisprijzen is het verschil tussen de productie (in basisprijzen) en het intermediair verbruik (in aankoopsprijzen). Hierbij blijven de productgebonden subsidies en productgebonden belastingen, zoals accijnzen en (aftrek-bare) BTW, buiten beschouwing. Deze worden bij het BBP tegen marktprijzen wel meegenomen. Verder is het BBP tegen marktprijzen niet uit te splitsen naar bedrijfsklassen, omdat de door banken geproduceerde toegerekende bankdiensten niet verdeeld worden. Per conventie is bepaald dat het verbruik van de toegerekende bankdiensten op het niveau van de totale economie in mindering wordt gebracht op het BBP. Dit geldt ook voor het verschil tussen de toegerekende en afgedragen BTW. Wanneer bedrijfstakken en -klassen met elkaar vergeleken worden, is de toegevoegde waarde uitgedrukt in basisprijzen dus de meest zinvolle indicator. Als maatstaf voor economische groei daarentegen wordt de volumemutatie van het BBP tegen marktprijzen gebruikt. Dit cijfer wordt samengesteld volgens internationale richtlijnen, zodat de op deze wijze berekende BBP-groei geschikt is om de verschillende landen met elkaar te vergelijken.

Bruto binnenlands product vanuit de productiekant

	2002*	2003*	% mutatie 2003 t.o.v. 2002		
	mld euro		waarde	prijs	volume
Productie (basisprijzen) (+)	818,8	830,1	1,4	2,4	-1,0
Intermediair verbruik (basisprijzen) (-) ¹⁾	408,3	409,5	0,3	1,9	-1,5
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen) = BBP (bp)	410,5	420,6	2,5	3,0	-0,5
Productgebonden belastingen (+)	53,9	55,4	2,8	.	.
Productgebonden subsidies (-)	3,9	4,0	3,7	.	.
Vershil toegerekende en afgedragen BTW (+)	0,6	-0,6	.	.	.
Verbruik toegerekende bankdiensten (-)	15,9	17,2	7,9	.	.
Toegevoegde waarde (bruto, marktprijzen) = BBP (mp)	445,2	454,3	2,0	3,0	-0,9

¹⁾ Exclusief aftrekbare BTW en toegerekende bankdiensten.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

3.3 Bedrijfstakkenoverzicht, 2003*

	Aandeel in totale toegevoegde waarde	Waarde			Prijs		
		Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde	Productie	Verbruik	Toegevoegde waarde
	%	% mutatie t.o.v. 2002					
Bedrijfstakken							
Landbouw, bosbouw en visserij	2,4	0,3	-0,9	1,7	0,0	1,6	-1,6
Delfstoffenwinning	2,6	3,5	0,2	4,3	6,8	3,1	7,7
Industrie	14,4	0,1	0,0	0,1	1,7	1,2	3,0
Voedings- en genotmiddelenindustrie	3,2	-0,9	-2,1	2,1	1,3	-0,2	5,3
Textiel- en lederindustrie	0,3	-3,3	-3,3	-3,4	1,2	0,6	2,4
Papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen	1,7	-2,4	-2,1	-2,8	0,8	0,1	1,8
Aardolie-industrie	0,5	8,3	4,8	38,6	2,5	-0,8	30,8
Chemische basisproductenindustrie	1,1	9,6	9,3	10,4	5,1	5,1	5,1
Chemische eindproductenindustrie	0,8	1,5	6,0	-9,9	-1,2	3,4	-12,7
Rubber- en kunststofindustrie	0,5	1,2	-1,7	7,1	4,1	0,6	11,2
Basismetaal- en metaalproductenindustrie	1,4	-1,6	-0,6	-3,7	1,4	2,4	-0,6
Machine-industrie	1,1	-3,8	-4,0	-3,6	1,3	1,1	1,8
Elektrotechnische industrie	1,1	-5,8	-6,3	-4,6	0,6	0,0	2,0
Transportmiddelenindustrie	0,7	0,0	-0,7	2,3	1,3	0,6	3,8
Overige industrie	1,9	-3,8	-4,5	-3,0	1,6	1,2	1,9
Energie- en waterleidingbedrijven	1,8	9,1	9,4	8,4	7,8	8,4	6,7
Bouwnijverheid	5,8	-3,5	-5,7	0,3	2,9	1,3	5,5
Burgerlijke en utiliteitsbouw	2,3	-3,1	-5,7	3,0	3,9	1,6	8,9
Grond-, water- en wegenbouw	1,1	-5,6	-6,5	-4,1	1,6	1,7	1,3
Overige bouwnijverheid	2,4	-2,8	-5,1	-0,2	2,3	0,3	4,6
Handel, horeca en reparatie	14,2	-1,4	-0,4	-2,2	0,4	2,2	-0,8
Handel en reparatie	12,3	-1,4	0,0	-2,3	0,0	2,3	-1,5
Horeca	1,9	-1,9	-2,4	-1,5	2,8	2,1	3,6
Vervoer, opslag en communicatie	7,1	0,4	0,0	0,8	0,9	0,1	1,7
Vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer	4,3	-1,2	-0,9	-1,6	0,4	1,6	-0,8
Post en telecommunicatie	2,8	3,5	2,1	4,8	1,8	-2,8	5,9
Financiële en zakelijke dienstverlening	26,7	2,2	0,2	3,4	2,9	2,4	3,2
Financiële instellingen	6,7	5,9	0,6	9,5	3,5	2,6	4,1
Verhuur van en handel in onroerend goed	7,9	3,3	1,9	3,7	2,8	2,1	3,0
Uitzendbureaus	2,2	-5,1	-3,7	-5,4	2,4	2,3	2,4
Overige zakelijke dienstverlening	9,9	0,6	-0,2	1,4	2,7	2,3	3,1
Overheid	11,9	4,5	4,2	4,7	3,2	2,6	3,5
Zorg en overige dienstverlening	13,1	6,8	5,0	7,8	4,5	2,9	5,3
Totaal ¹⁾	100,0	1,4	0,3	2,5	2,4	1,9	3,0
Goederenproducenten	27,0	0,1	-0,5	1,2	2,4	1,7	3,8
Commerciële dienstenproducenten	48,0	0,8	0,0	1,3	1,8	1,8	1,8
Niet-commerciële dienstenproducenten	25,0	5,7	4,6	6,3	3,8	2,7	4,4

¹⁾ BBP bp in 2003: 420,6 mld euro.

Bron: CBS, Nationale rekeningen, 2003.

Volume			Arbeid		Milieu		
Pro- ductie	Verbruik	Toege- voegde waarde	Volume	Produc- tiviteit	Broeikas- effect	Verzuring	
Bedrijfstakken							
0,2	-2,4	3,4	-3,1	6,7	-1,2	-6,0	Landbouw, bosbouw en visserij
-3,1	-2,8	-3,2	-2,5	-0,7	0,8	-5,3	Delfstoffenwinning
-1,6	-1,1	-2,8	-3,0	0,3	1,2	-1,8	Industrie
-2,2	-1,8	-3,0	-1,5	-1,6	-3,3	-5,5	Voedings- en genotmiddelenindustrie
-4,4	-3,9	-5,6	-8,7	3,3	-0,4	-5,2	Textiel- en lederindustrie
-3,1	-2,2	-4,5	-3,9	-0,6	-3,0	-4,6	Papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen
5,7	5,6	6,0	0,0	6,0	6,6	-1,7	Aardolie-industrie
4,2	4,0	5,1	-2,9	8,2	1,3	3,1	Chemische basisproductenindustrie
2,7	2,6	3,2	0,0	3,2	↑	↑	Chemische eindproductenindustrie
-2,7	-2,3	-3,7	-1,0	-2,7	-3,2	-18,9	Rubber- en kunststofindustrie
-2,9	-2,9	-3,1	-3,4	0,3	1,8	-1,3	Basismetaal- en metaalproductenindustrie
-5,1	-5,0	-5,3	-4,0	-1,3	-0,9	-7,9	Machine-industrie
-6,4	-6,3	-6,5	-5,5	-1,0	-19,6	-9,9	Elektrotechnische industrie
-1,3	-1,3	-1,4	-2,5	1,1	-4,7	-19,2	Transportmiddelenindustrie
-5,2	-5,6	-4,8	-2,0	-2,9	-7,6	-6,2	Overige industrie
1,2	1,0	1,6	-1,5	3,1	0,8	0,2	Energie- en waterleidingbedrijven
-6,2	-6,9	-5,0	-3,1	-2,0	1,4	-2,1	Bouwnijverheid
-6,7	-7,3	-5,4	-3,6	-1,8	.	.	Burgerlijke en utiliteitsbouw
-7,1	-8,1	-5,3	-5,0	-0,3	.	.	Grond-, water- en wegenbouw
-5,0	-5,4	-4,5	-2,0	-2,6	.	.	Overige bouwnijverheid
-1,9	-2,6	-1,4	-1,2	-0,2	-4,8	-3,5	Handel, horeca en reparatie
-1,4	-2,2	-0,8	-0,9	0,1	.	.	Handel en reparatie
-4,6	-4,3	-4,9	-3,1	-1,9	.	.	Horeca
-0,5	-0,1	-0,9	-1,7	0,9	-0,5	-1,3	Vervoer, opslag en communicatie
-1,7	-2,4	-0,8	-0,3	-0,4	.	.	Vervoer en dienstverlening t.b.v. vervoer
1,7	5,0	-1,1	-5,7	5,0	.	.	Post en telecommunicatie
-0,7	-2,1	0,1	-2,4	2,6	2,0	-5,9	Financiële en zakelijke dienstverlening
2,3	-1,9	5,2	-3,5	9,0	.	.	Financiële instellingen
0,5	-0,2	0,7	1,4	-0,7	.	.	Verhuur van en handel in onroerend goed
-7,4	-5,8	-7,6	-3,8	-3,9	.	.	Uitzendbureaus
-2,0	-2,5	-1,6	-1,5	-0,1	.	.	Overige zakelijke dienstverlening
1,3	1,5	1,2	1,7	-0,6	0,1	-9,0	Overheid
2,2	2,1	2,3	2,6	-0,3	3,6	2,9	Zorg en overige dienstverlening
					1,9	-3,3	Huishoudens
-1,0	-1,5	-0,5	-1,0	0,5	0,4	-3,1	Totaal ¹⁾
-2,3	-2,2	-2,5	-3,0	0,6	0,6	-4,4	Goederenproducenten
-1,0	-1,8	-0,5	-1,8	1,4	-0,9	-1,6	Commerciële dienstenproducenten
1,8	1,8	1,7	2,2	-0,5	2,6	-4,6	Niet-commerciële dienstenproducenten

2003 toe met ruim 3 procent. Deze groei was bijna 4 procentpunt hoger dan die van de economie als geheel. Hiermee week de ontwikkeling af van de drie jaren ervoor toen de groei van de branche gemiddeld 3 procentpunt lager was dan de groei van de totale economie. De afzetprijzen van landbouwproducten lagen in 2003 gemiddeld een fractie onder het niveau van 2002. De prijsdaling werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door lagere afzetprijzen van melk en varkens. De prijzen van runderen en eieren stegen daarentegen fors, onder meer door de gevolgen van de vogelpest in de pluimveesector.

Het exploitatieoverschot van de landbouw, een goede indicator voor het inkomen van boeren, steeg met bijna 4 procent. De hoogte hiervan wordt naast de resultaten uit de reguliere productie ook voor een belangrijk deel door subsidies beïnvloed. De boeren ontvingen in 2003 ongeveer 168 miljoen euro meer aan subsidies dan in 2002. Dit verschil betrof met name uitgekeerde subsidies ter compensatie voor het geruimde pluimvee als gevolg van de vogelpest.

De visserij had te maken met prijsdalingen van belangrijke vissoorten als tong en makreel. De visvangst nam wel toe ten opzichte van 2002. De aanvoer van vis in de Nederlandse havens steeg in gewicht zelfs met 13 procent. Door de prijsdalingen liep de waarde van de productie echter terug. Een gevolg hiervan was dat het gevormde inkomen van de visserij met 11 procent daalde.

Delfstoffenwinning: aardgasproductie gedaald

De aardgasproductie lag in 2003 4 procent lager dan in 2002, vooral door een daling van de buitenlandse vraag naar aardgas met ruim 8 procent. De minister van Economische Zaken heeft op basis van de Gaswet een bovengrens van 76 miljard m³ vastgesteld voor de Nederlandse aardgasproductie. In 2003 was de aardgasproductie 7 miljard m³ lager dan de bovengrens. Voor Nederland is de winning van aardgas met ruim 80 procent van de productiewaarde de belangrijkste activiteit in de delfstoffenwinning. De rest bestaat grotendeels uit aardolie. Deze daalde in 2003 met 2 procent. Door de onzekere politieke situatie in het Midden-Oosten steeg de prijs voor een barrel North Sea Brent van gemiddeld 25,06 dollar in 2002 naar 28,67 dollar in 2003. De aardgasprijs, die nauw is gerelateerd aan de olieprijs, lag in 2003 ruim 8 procent hoger.

Industrie: derde opeenvolgende jaar met dalende productie

De industrie liet voor het derde opeenvolgende jaar een daling zien van de productie. De toegevoegde waarde nam in 2003 af met 2,8 procent. Dit was een veel sterkere daling dan in 2001 en 2002. Hiervoor zijn enkele oorzaken aan te wijzen. Ten eerste is de Nederlandse industrie zeer afhankelijk van de wereldconjunctuur en met name die van de EU. De meeste takken van industrie hadden te maken met een sterk afgenomen buitenlandse vraag. Daarnaast werden enkele branches geconfronteerd met concurrentie uit Oost Europa en het Verre Oosten. In deze landen liggen de productiekosten veel lager dan in

Nederland. Verder is de concurrentiepositie van de Nederlandse industrie verslechterd als gevolg van de sterke stijging van de loonkosten. Binnen de Nederlandse industrie lieten alleen de chemische industrie en de aardolie-industrie een groei van de productie zien. De productie daalde procentueel het sterkst in de elektrotechnische industrie. Hieronder volgt een overzicht van de takken van industrie.

Takken van industrie met productiestijging:

- Groei was er in 2003 bij de chemische industrie. In de *chemische basisproductenindustrie* steeg de productie met ruim 4 procent. Vooral de productie van de petrochemie en de kunstmestindustrie groeiden. In de voorgaande twee jaren was in de kunstmestindustrie het productievolume juist sterk gedaald, vooral door de lagere uitvoer. De toegevoegde waarde van de basischemie was in 2003 5 procent groter dan in 2002. Dat was na de aardolie-industrie de hoogste groei binnen de industrie. Ook de *chemische eindproductenindustrie* deed het in 2003 goed. De productie steeg met bijna 3 procent, onder meer door een grotere buitenlandse vraag naar verf en farmaceutische producten. Ook de binnenlandse vraag naar geneesmiddelen nam fors toe. Daar stond tegenover dat de eindchemie kampte met dalende afzetprijzen, terwijl de gemiddelde verbruiksprijzen opliepen door prijsstijgingen voor energie en grondstoffen uit de basischemie. De *rubber- en kunststofindustrie* deed het minder goed. De productie daalde met bijna 3 procent als gevolg van een teruggelopen buitenlandse vraag.
- De tak van industrie die in 2003 het meest groeide was de *aardolie-industrie*. Het productievolume van deze relatief kleine bedrijfstak groeide met bijna 6 procent. Vooral de productie van benzine en diesel steeg fors.

Takken van industrie met productiedaling:

- De *voedings- en genotmiddelenindustrie* is de grootste branche binnen de industrie. De productie daalde met ruim 2 procent. Het productievolume liep het meest terug bij de slachterijen, de visverwerkende en de tabaksverwerkende industrie. Zo werd de vleesverwerkende industrie geconfronteerd met een lager aanbod van pluimvee, onder meer door de effecten van de vogelpest. Niettemin steeg het gevormde inkomen van de voedings- en genotmiddelenindustrie als gevolg van prijseffecten. Vooral de slachterijen en de zuivelindustrie profiteerden hiervan. De inkomens in de graanverwerkende industrie (vooral mengvoederbedrijven) liepen het meest terug.
- In de *papierindustrie, uitgeverijen en drukkerijen* daalde de productie met ruim 3 procent. De papierindustrie kampt volgens de Vereniging van Nederlandse Papierproducenten met een lagere productie van verpakkingspapier en karton, die een aandeel van ruim 50 procent in de productie hebben. Voor de uitgeverijen en drukkerijen was het jaar 2003 opnieuw teleurstellend. De productie kromp met 4 procent. De voortdurende daling van de oplagen

van de dagbladen en van boeken speelden de uitgeverijen en drukkerijen parten. Een andere oorzaak is het teruggelopen advertentievolume in de dagbladen. Een groot deel hiervan betrof personeelsadvertenties. Het grotere aanbod van advertenties als gevolg van de prijzenoorlog in de supermarkten voorkwam een nog grotere daling.

- De productie van de *basismetaal- en metaalproductenindustrie* daalde met bijna 3 procent. In het tweede halfjaar van 2003 ging het overigens wat beter met de bedrijven in deze branche. De ijzer- en staalindustrie was het enige onderdeel met productiegroei in 2003. Dit was het gevolg van de aantrekkende wereldstaalmarkt, waarbij vanuit het economisch sterk groeiende China een grote vraag is ontstaan. In de non-ferro-industrie en de metaalproducten-industrie daalde de productie.
- De *machine-industrie* is sterk afhankelijk van de investeringsbeslissingen door ondernemers. De investeringen daalden in 2003 aanzienlijk. Er werd ruim 11 procent minder geïnvesteerd in machines dan in 2002 met als gevolg een forse krimp van de productie van investeringsgoederen. De productie van de *elektrotechnische industrie* was in 2003 ruim 6 procent lager. Met name de teruglopende afzet van audio-, video- en telecommunicatie-apparatuur was hier debet aan. Vooral de buitenlandse vraag naar deze producten liep terug. In de toegevoegde waarde van de *transportmiddelenindustrie* hebben de autoproducenten een aandeel van ruim 50 procent. Het aantal geproduceerde personenauto's daalde in 2003 met ruim 11 procent. Het aantal geproduceerde bedrijfsauto's steeg daarentegen in 2003 weer.
- Net als in voorgaande jaren daalde de productie van de *textiel- en lederindustrie* in 2003 opnieuw (-4,4 procent). In de textielindustrie gaat het al jaren slecht; ten opzichte van 1995 is de productie met eenderde gekrompen. Vanaf 1995 zijn de bestedingen van consumenten aan kleding met ruim eenderde gestegen. De Nederlandse productie van kleding wordt duidelijk verdrongen door geïmporteerde kleding.

Bouw: aantal gereedgekomen woningen daalt verder

In de bouwnijverheid nam de nieuwbouw van woningen met ruim 5 procent af. Het aantal gereedgekomen woningen daalde in 2003 naar een historisch dieptepunt (bijna 60 duizend woningen). De nieuwbouw van woningen stagneert sinds 1996. De nieuwbouw van bedrijfsgebouwen nam in 2003 met 14 procent af. Bedrijven waren terughoudend met het investeren in gebouwen. De situatie van de Nederlandse economie, de sombere verwachtingen voor de nabije toekomst en de grote leegstand gaven hier aanleiding toe. De investeringen in grond-, weg- en waterbouw (GWW) door bedrijven daalden fors. Dit werd deels gecompenseerd door de groei van de GWW-investeringen van de overheid in rijkswegen, dijken en waterkeringen. De productie van de totale bouwnijverheid daalde in 2003 met ruim 6 procent.

De groei van de *commerciële dienstverlening* viel vanaf 2001 sterk terug en was in 2003 zelfs negatief (–0,5 procent). In de tweede helft van de jaren negentig was het groeitempo van deze sector het hoogste van de Nederlandse economie. De commerciële dienstverlening genereert ongeveer de helft van de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie. Een volumedaling van de toegevoegde waarde heeft zich bij de commerciële dienstverlening in meer dan twintig jaar niet voorgedaan. In 2003 werden opvallend slechte resultaten geboekt door de uitzendbureaus (–7,6 procent) en de horeca (–4,9 procent). De reële toegevoegde waarde van de financiële instellingen liet daarentegen met een groei van 5,2 procent een opmerkelijk herstel zien ten opzichte van 2002. De werkgelegenheid liep bij alle onderdelen van de commerciële dienstverlening terug.

Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992–1996	Gemiddeld 1997–2001	2002*	2003*	2003*
48,0%	% mutaties				mld euro
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	5,4	7,4	3,9	1,3	201,8
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	3,3	5,0	0,0	−0,5	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	5,7	6,5	2,1	0,5	93,8
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	3,0	3,2	−0,7	−1,8	2 887 900

Handel: omzetsdaling vooral in non-foodsector

De handel is veruit het grootste onderdeel van de bedrijfstak handel, horeca en reparatie. De economische situatie van de branche werd sterk beïnvloed door de dalende consumptieve bestedingen en de stagnerende in- en uitvoer van goederen. De omzet van de detailhandel daalde in 2003 met 3 procent. Ongeveer 60 procent van de detailhandelsomzet wordt behaald in de non-foodsector. In deze sector was de omzet 6 procent lager. De verkopen van voedings- en genotmiddelen lagen ruim 1 procent hoger. Binnen dit segment worden de speciaalzaken steeds meer verdrongen door de supermarkten. In de periode 2000 tot en met 2003 steeg de omzet van de supermarkten met 16 procent, maar in de speciaalzaken bleef de omzet in deze periode nagenoeg gelijk. De autobranche verkocht in 2003 zowel op de zakelijke als de particu-

liere markt ruim 4 procent minder personenauto's. Door de hogere gemiddelde prijs van personenauto's kon de omzet toch nog met ruim 1 procent stijgen.

Ook de *horeca* had te lijden onder het slechte economische klimaat. Daarnaast zijn de prijzen in de horeca de afgelopen jaren sterk gestegen. In 2003 was de productie bijna 5 procent kleiner. Hoewel de afzetprijzen stegen, daalde het gevormde inkomen. Aan het eind van het jaar liet het inkomen echter weer een lichte stijging zien.

Luchtvaart kampt met gevolgen SARS en oorlog in Irak

De ontwikkelingen in de bedrijfstak vervoer, opslag en communicatie liepen in 2003 sterk uiteen. Voor de vervoerssector was het geen goed jaar. Opvallend was de grote daling van de productiewaarde in de luchtvaart (-8 procent). Deze branche had te lijden van de gevolgen van de uitbraak van SARS in Azië en de oorlog in Irak. Wegens de algehele malaise werd geprobeerd passagiers met prijsverlagingen terug te krijgen, vooral bij lijndiensten. De kosten liepen echter op waardoor de toegevoegde waarde fors lager uitkwam. De daling bij charterdiensten was groter dan bij lijndiensten. Het productievolume van het goederenwegvervoer kromp met 2 procent door sterkere concurrentie van buitenlandse bedrijven. In het openbaar vervoer bleef het aantal vervoerde personen gelijk.

De productie van de *post- en telecommunicatie* steeg in 2003, voornamelijk dankzij de ontwikkelingen in de telecommunicatie. De groei is de laatste jaren overigens aan het afvlakken. Deze trend werd in 2003 voortgezet. De mobiele telefoniesector en het aantal internetaansluitingen bleven wel sterk groeien.

Financiële en zakelijke dienstverlening: forse groei banken, uitzendwezen in mineur

De *financiële instellingen* lieten in 2003 een relatief forse groei zien. Dat gold vooral voor de banken. Hogere omzetten en kostenreducties leidden tot recordwinsten. Ook de verkeringsmaatschappijen en de financiële hulpbedrijven boekten winst.

De *uitzendbureaus* (inclusief de activiteiten van de detacheringbureaus) toonden begin 2003 nog nauwelijks tekenen van herstel. Deze branche heeft altijd relatief sterk te lijden onder economische terugval. In de loop van 2003 lijkt de afname van het aantal uitzenduren het dieptepunt te zijn gepasseerd. Ook het aantal detacheringsuren stond onder druk in 2003. Bij detacheringen is vaak sprake van langer lopende contracten, die het voor de inlenende bedrijven lastig maken het werkverband met flexibele arbeidskrachten eerder te beëindigen. De toegevoegde waarde van de uitzendbureaus was in 2003 bijna 8 procent kleiner dan in 2002.

De *overige zakelijke dienstverlening* was jarenlang één van de snelst groeiende onderdelen van de Nederlandse economie, maar vanaf 2002 blijven de prestaties van de branche achter bij de jaren ervoor. De slechte conjunctuur trof vooral de verhuur van roerende goederen (onder meer de leasemarkt) en de computerservicebureaus.

Niet-commerciële dienstenproducenten: groei gehalveerd

De groei van de *niet-commerciële dienstenverlening* bedroeg in 2003 1,7 procent. Vergeleken met 2002 was er sprake van een halvering van de groei. In de afgelopen jaren was het grotendeels aan de overheidsuitgaven te danken dat de economie niet kromp. De omvang van de gezondheids- en welzijnszorg nam in 2003 weliswaar nog fors toe, maar ook hier liep het groeipercentage met bijna de helft terug. Naast de groei van de toegevoegde waarde viel de toename van het arbeidsvolume (+2,2 procent) op.

3.6 Niet-commerciële dienstenproducenten

Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992-1996	Gemiddeld 1997-2001	2002*	2003*	2003*
	% mutaties			mld euro	
25,0%					
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	3,4	6,3	9,0	6,3	105,1
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	0,8	2,1	3,3	1,7	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	3,3	7,1	10,4	4,8	30,8
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	0,7	2,5	2,7	2,2	1 912 400

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Overheid: vooral groei in onderwijs

De overheid was in 2003 één van de bedrijfstakken met groei. De productie steeg in volume met ruim 1 procent. Voor deze bedrijfstak wordt de productiewaarde gevormd door de kosten. Hiervan is de toegevoegde waarde, waar de lonen en de sociale premies van het personeel onder vallen, het belangrijkste onderdeel. Het aantal banen bij de overheid nam in 2003 toe met ruim 24 duizend (+2,5 procent), waarvan ruim de helft in het onderwijs. Deze groeiende werkgelegenheid droeg sterk bij aan de groei van de toegevoegde waarde en de productie bij de overheid.

Zorg: relatief grote werkgelegenheidsgroei

In 2003 was de zorg en overige dienstverlening een van de snelst groeiende bedrijfstakken. De werkgelegenheid steeg in dit jaar met 2,6 procent. Het aan-

deel van deze bedrijfstak in de totale werkgelegenheid liep in de afgelopen vier jaar op van 16,0 procent naar 17,5 procent. Dit is een toename van bijna 100 duizend arbeidsjaren, waarvan 90 procent in de gezondheids- en welzijnszorg gerealiseerd is. Bij de medische dienstverlening viel de productiestijging van de Gemeentelijke gezondheidsdiensten op. De GGD's hebben steeds meer taken gekregen op het gebied van preventie. Bij de maatschappelijke dienstverlening viel de groei van de kinderopvang terug als gevolg van de sterk gestegen ouderbijdrage en de oplopende werkloosheid. De dienstverlening in de verzorgingshuizen kromp in 2003 (–3 procent) terwijl de thuiszorg sterk groeide (+14 procent). Deze cijfers illustreren de trend dat ouderen steeds vaker thuis verzorgd worden.

3.2 Enkele bedrijfstakken nader belicht

Aanhoudende productiegroei chemische industrie

De chemische industrie in Nederland is al enkele jaren een van de sterkst groeiende takken van industrie. Vanaf medio 1999 is de groei van de toegevoegde waarde groter dan die van de totale industrie. In 2003 groeiden in de basischemie vooral de petrochemie, en de mest- en stikstofindustrie. Bij de eindchemie nam vooral de afzet van verf en farmaceutische producten sterk toe. De sterke productiegroei in de chemie ging samen met een daling van de werkgelegenheid. In de periode 1992–2002 steeg de arbeidsproductiviteit daardoor gemiddeld met 7 procent per jaar. In 2003 nam de werkgelegenheid af met ruim 1 procent tot 71 duizend arbeidsjaren. Hiermee zet de dalende trend, die in 1991 is ingezet, door. De arbeidsproductiviteit steeg in 2003 met 5,5 procent.

3.7 Chemische basis- en eindproducentenindustrie

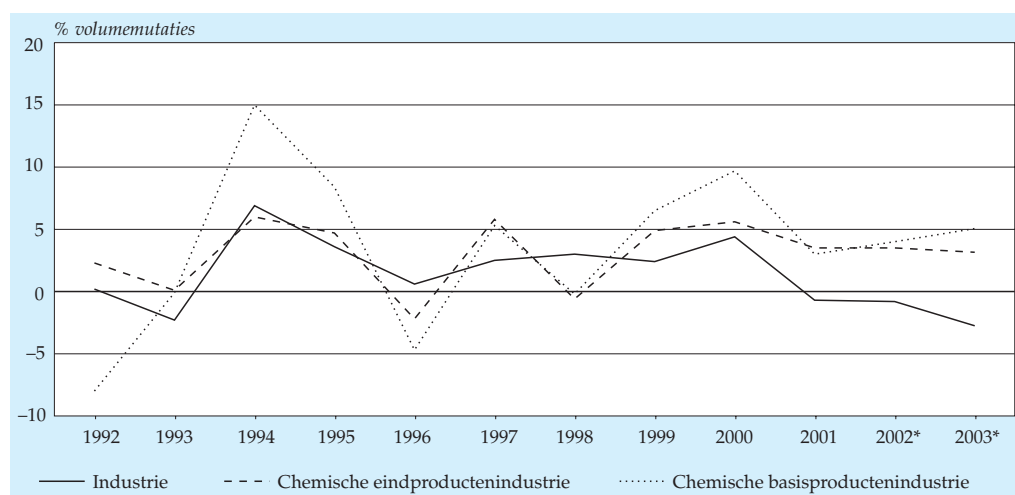
Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992–1996	Gemiddeld 1997–2001	2002*	2003*	2003*
	% mutaties			mld euro	
1,9%					
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	4,1	2,1	–6,7	1,1	7,8
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	5,2	4,4	3,8	4,2	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	6,9	1,5	–17,4	–0,5	3,6
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	–3,7	–0,8	–1,4	–1,3	71 000

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Aan het eind van de jaren negentig investeerde de chemische industrie in Nederland en Europa fors in nieuwe productiecapaciteit. Tegelijkertijd werd de bestaande capaciteit gemoderniseerd, waardoor de productie in oude fabrieken kon worden opgeschoefd. Hierdoor kampt de chemie in Europa met een structurele overcapaciteit. In Nederland is de bezettingsgraad in 2003 verder teruggelopen. De afzetprijzen stonden onder druk. De prijsontwikkeling van de toegevoegde waarde in de chemie is vanaf het vierde kwartaal van 2000 negatief.

De resultaten van de chemie werden sterk beïnvloed door de hogere prijzen van olie en gas op de wereldmarkt. Het inkomen stond onder druk door de sterke euro ten opzichte van de dollar. In 2003 heeft een verschil in prijsontwikkeling tussen de basischemie en de eindchemie geleid tot sterk uiteenlopende nominale ontwikkelingen. Het gevormde inkomen van de basischemie steeg met 10 procent, mede als gevolg van de hogere afzetprijzen. Bij de eindchemie daarentegen daalde het gevormde inkomen, onder andere door de hogere prijzen van grondstoffen vanuit de basischemie.

3.8 Groei chemische en totale industrie

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Rentebedrijf banken is motor recordwinsten

In tegenstelling tot een groot aantal andere branches heeft het Nederlandse bankwezen in 2003 nauwelijks hinder ondervonden van de mindere economische tijden. De winsten van banken stegen naar recordhoogten. De banken profiteerden van een hogere rentemarge, vooral als gevolg van een oplopend renteverskil tussen de korte en lange rente. In de regel trekken banken kortlopend krediet aan om dat voor langere perioden uit te lenen.

3.9 Banken

Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992-1996	Gemiddeld 1997-2001	2002*	2003*	2003*
	% mutaties				mld euro
4,0%					
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	7,0	10,8	9,8	7,3	16,9
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	4,3	4,3	-1,9	7,0	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	14,2	11,6	11,7	16,9	7,5
4,2%					
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	-1,1	4,9	-2,4	-4,0	146 600

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

De inkomsten van banken stegen doordat meer langlopende kredieten verstrekt werden, terwijl er een afname was van de kortlopende kredieten. Bedrijven waren volop bezig met herstructurering van hun bestaande schulden. Ook de kredietverlening aan particulieren groeide. Door de lage rente werden veel hypotheek opgenomen en overgesloten. Bovendien zorgde de fiscale wijziging met betrekking tot de renteaftrek op hypotheek (met ingang van 2004) eind 2003 nog voor extra transacties. Door de onzekere economische tijden waren consumenten voorzichtig met (grote) aankopen. Hierdoor liepen de spaartegoeden van particulieren verder op.

De recordwinsten waren naast de sterk gestegen inkomsten ook te danken aan kostenreducties. De banken zagen zich door incidenten, zoals de boekhoudschandalen, het beursklimaat en het toenemend aantal faillissementen, genoodzaakt strenger controle te houden op de kosten en de risico's. De kosten werden teruggebracht door reorganisaties en het risicoprofiel verbeterde, waardoor middelen goedkoper aangetrokken konden worden.

Sinds 1992 kent het bankwezen gemiddeld een sterke groei van de toegevoegde waarde van ruim 4 procent per jaar. Eind jaren negentig zorgden vooral de provisie-inkomsten voor de groei bij de banken, begin deze eeuw droeg ook de rentemarge bij aan de groei. De toenemende besparingen van huishoudens bezorgen de banken in economisch slechte tijden meer opbrengsten uit de rentemarge, zodat het bankwezen ook bij laagconjunctuur goed weet te presteren.

Overheid: groei overtreft de toename van het BBP

In 2003 kwam de groei van de toegevoegde waarde van de overheid uit op ongeveer 1 procent, duidelijk meer dan de rest van de economie. Ook in 2002 presteerde de overheid beter dan de totale economie. Toen nam de toegevoegde waarde van de overheid zelfs met meer dan 2 procent toe, terwijl het BBP een volumestijging van 0,4 procent liet zien.

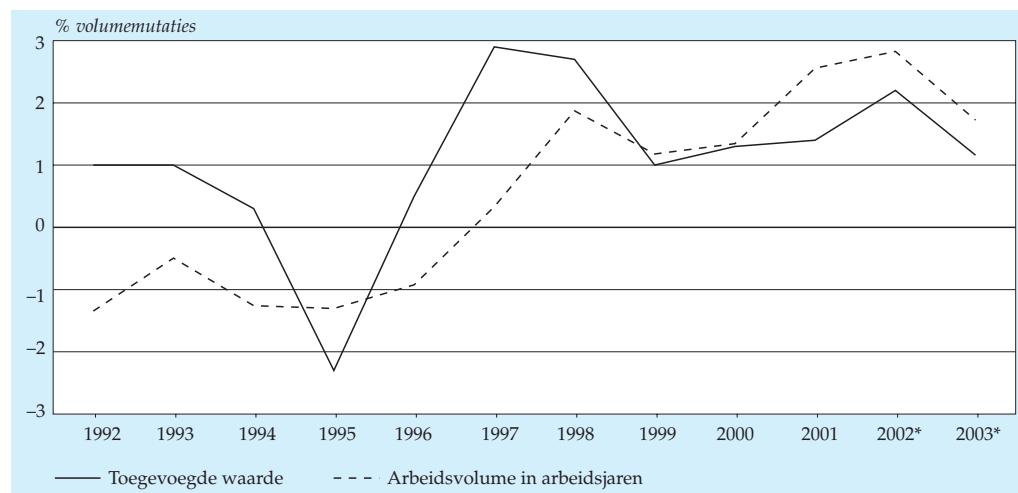
3.10 Overheid

Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992-1996	Gemiddeld 1997-2001	2002*	2003*	2003*
11,9%	% mutaties				mld euro
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	2,7	5,2	6,6	4,7	50,2
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	0,1	1,8	2,2	1,2	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	2,3	4,7	4,1	2,1	10,1
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	-1,1	1,5	2,8	1,7	784 600

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Ook in 1993 bevond de economie zich in zwaar weer en groeide de overheid sterker dan de totale economie. De economische groei daalde van 4,0 procent in 1989 naar 0,7 procent in 1993. Bij de overheid bleef de groei van de toegevoegde waarde in die jaren echter gemiddeld 1 procent. Dit min of meer anti-cyclische beeld had een dempend effect op de economische neergang. Een verschil is er wel. Begin jaren negentig kwam de groei bij de overheid tot stand met een krimp van de werkgelegenheid. In 2002 en 2003 ging de groei van de overheid daarentegen gepaard met een groei van de werkgelegenheid bij de overheid.

3.11 Groei van de toegevoegde waarde en werkgelegenheid van de overheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Ongeveer driekwart van de toegevoegde waarde van de overheid bestaat uit lonen en sociale lasten. De ontwikkeling van de toegevoegde waarde wordt dan ook sterk beïnvloed door de ontwikkelingen in de werkgelegenheid en

loonstijgingen bij de overheid. Het arbeidsvolume groeide in 2003 minder dan in de twee voorafgaande jaren. Vooral bij het openbaar bestuur (waar 57 procent van de toegevoegde waarde van de overheid wordt gecreëerd) was deze ontwikkeling zichtbaar. De werkgelegenheid steeg hier zowel in 2001 als in 2002 met ongeveer 3 procent, maar nam in 2003 slechts met ongeveer 1 procent toe. De groei van de werkgelegenheid bij het gesubsidieerd onderwijs (circa 35 procent van de toegevoegde waarde van de overheid) bleef in deze jaren vrijwel gelijk en was gemiddeld ruim 2 procent. Bij defensie was er na jaren van daling zowel in 2002 als in 2003 weer sprake van lichte groei.

Het intermediair verbruik van de overheid omvat onder andere het onderhoud en beheer van gebouwen, de huur van kantoorgebouwen en scholen, het onderhoud van wegen en andere infrastructuur, de inhuur van uitzendkrachten, de uitbestede afvalverwerking en de aanschaf van militair materiaal. De groei van het intermediair verbruik is redelijk stabiel in de tijd. Een uitzondering hierop vormde 2001 toen het verbruik veel meer toenam dan de productie. Dit kwam door forse uitgavenstijgingen bij de Ministeries van Landbouw en Sociale Zaken. Deze uitgaven hingen samen met de bestrijding van de MKZ-crisis en de ontvlechting van de Arbeidsvoorziening. De productie van de overheid wordt in de Nationale rekeningen gevormd door de kosten, zoals de lonen en salarissen en het intermediair verbruik. Kenmerkend voor het productiebegrip van de overheid is verder dat slechts een gering deel van de productie tegen marktprijzen wordt verkocht. In 2003 bedroegen deze marktverkopten ongeveer 15 procent van het totaal. Bij het algemeen bestuur zijn de verkopen relatief het belangrijkste en gaat het om verhuur van schoolgebouwen en sportaccommodaties, leges, entreegelden voor musea en zwembaden, en ook om parkeer- en marktgelden. De overige productie van de overheid is de zogenaamde niet-marktproductie. Deze maakt deel uit van de overheidsconsumptie (zie hoofdstuk 2).

De horeca: nog geen herstel in 2003

De horeca heeft zich in 2003 nog niet hersteld. De branche is zeer gevoelig voor conjuncturele ontwikkelingen en de economische teruggang sinds 2001 heeft dan ook gevolgen gehad voor de resultaten van de horeca. Voor het derde jaar op rij is het volume van de toegevoegde waarde afgenomen. Bovendien is de afname sinds 2001 versneld. In de jaren 2001 en 2002 ontwikkelde de waarde van de productie van de horeca zich nog positief. Toen werd de volumedaling van de productie ruim gecompenseerd door stijging van de afzetprijzen. In 2003 stegen de horecaprijzen ook nog, maar aanzienlijk minder dan in de jaren ervoor. Daarnaast was er een sterkere daling van het volume. Hierdoor daalde de productiewaarde in 2003 per saldo met 2 procent.

Over de prijsstijgingen in de horeca is de afgelopen jaren veel te doen geweest. Grafiek 3.13 brengt de vergelijking van de horecaprijsstijging met de consumentenprijsindex (CPI) in beeld. De prijsstijgingen in de horeca waren de laatste vijf jaar groter dan de inflatie. De prijsstijgingen in de twee jaren

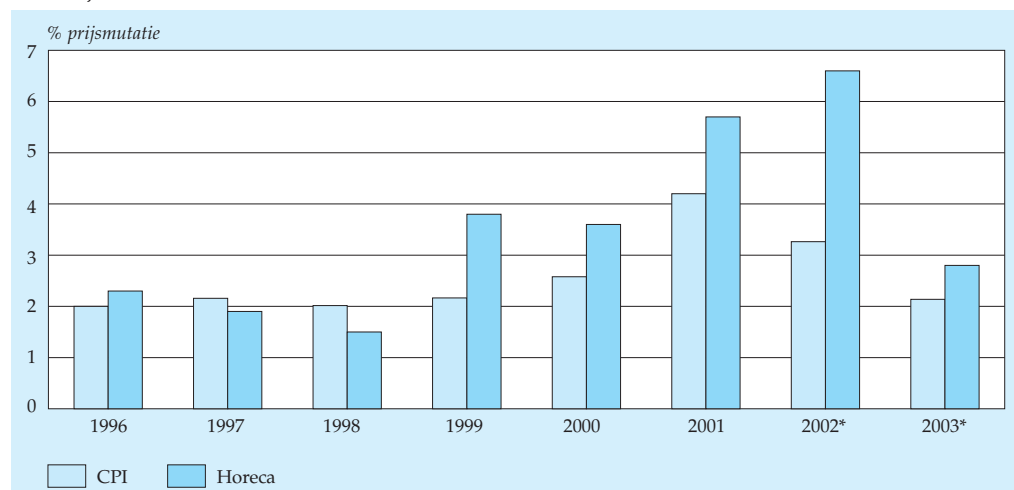
3.12 Horeca

Aandeel in de totale toegevoegde waarde	Gemiddeld 1992-1996	Gemiddeld 1997-2001	2002*	2003*	2003*
1,9%	% mutaties				mld euro
Bruto toegevoegde waarde (bp); waarde	4,8	7,1	6,2	-1,5	7,9
Bruto toegevoegde waarde (bp); volume	1,4	3,1	-3,7	-4,9	
Exploitatieoverschot (bruto); waarde	4,0	7,1	10,7	-3,0	3,8
Uitvoerquote					arbeidsjaren
Arbeidsvolume in arbeidsjaren	3,8	2,3	-2,0	-3,1	181 000

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

rond de introductie van de euro zijn duidelijk groter dan in eerdere jaren. Hoewel dit ook voor het algehele prijsniveau geldt, is dit bij de horeca sterker het geval dan bij de rest van de economie. In 2003 is de inflatie gedaald naar een niveau van rond de twee procent. Ook in de horeca is de prijsstijging minder groot dan in eerdere jaren, maar met bijna 3 procent nog altijd groter dan de inflatie.

3.13 Prijzen in de horeca

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003 en Consumentenprijsindex.

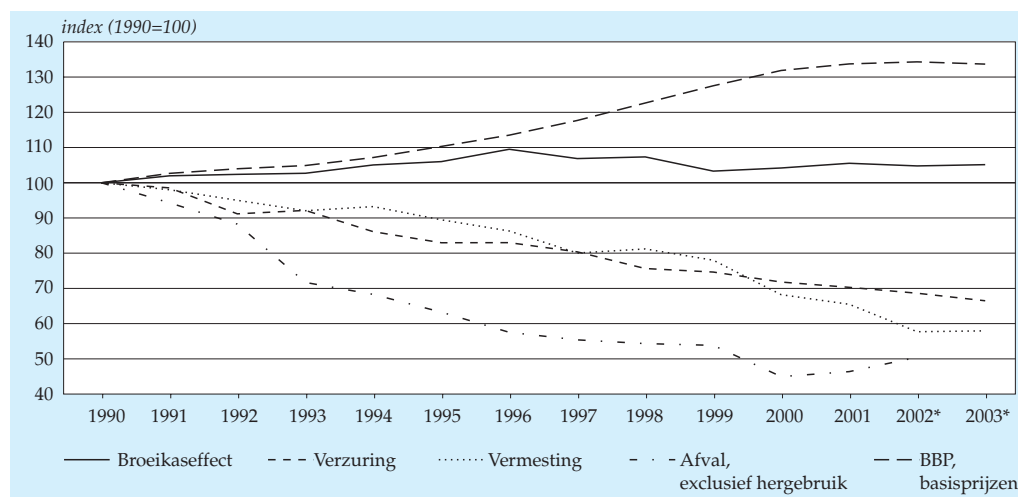
De bedrijfsvoering in de horeca staat al enige jaren onder druk. Dit blijkt ook uit de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de bedrijfstak. Na een aantal jaren van relatief sterke toename is het arbeidsvolume na 2001 teruggelopen. Na 2002 loopt zij in sterkere mate terug dan in de totale Nederlandse economie.

3.3 Milieu en economie

Uitstoot broeikasgassen neemt toe ondanks krimpende economie

De economische recessie in 2003 heeft niet geleid tot een afname van de uitstoot van broeikasgassen. Terwijl het volume van het BBP tegen marktprijzen 0,9 procent afnam, steeg de emissie van broeikasgassen met 0,4 procent (volgens de NAMEA-definities). Deze stijging is het gevolg van een toename in de emissie van koolstofdioxide (CO₂) met 1,2 procent. De uitstoot van de overige broeikasgassen lachgas (N₂O) en methaan (CH₄) nam af met respectievelijk 3,5 procent en 2,0 procent. Deze reductie werd voornamelijk gerealiseerd in de landbouw.

3.14 Ontwikkeling BBP en milieu-indicatoren

Bron: CBS, detailgegevens.

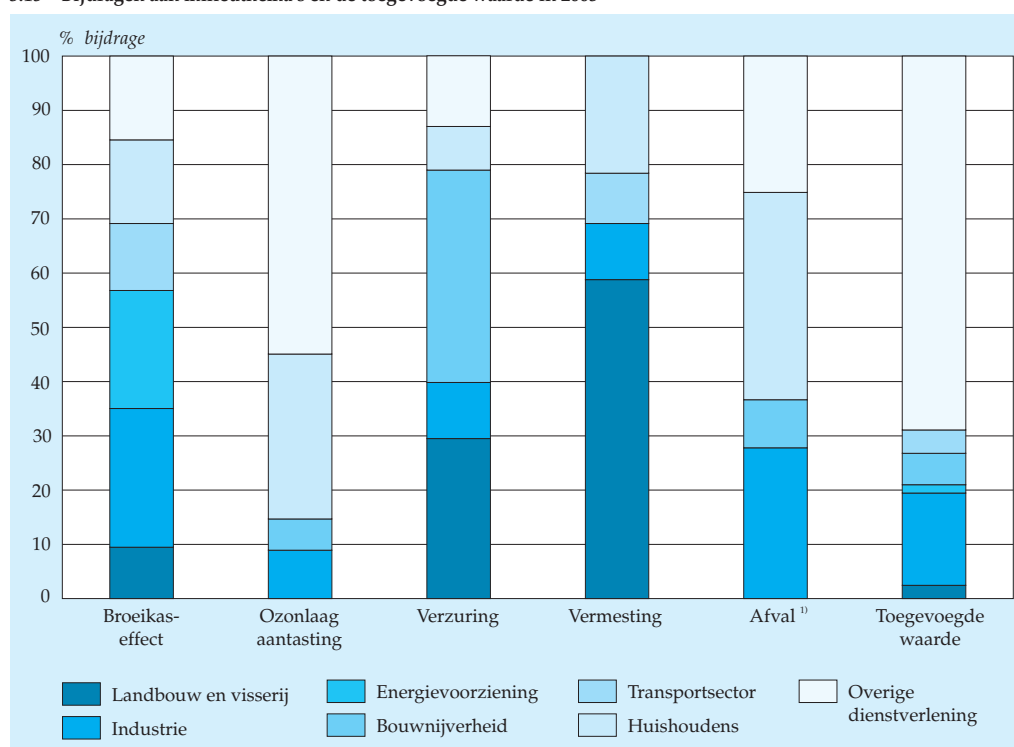
De toestand van het milieu wordt sterk beïnvloed door de economische ontwikkelingen. De milieumodule van de Nationale rekeningen (de NAMEA) beschrijft de relatie tussen economie en milieu en wijst emissies van verschillende verontreinigende stoffen toe aan een bedrijfstak of direct aan huishoudens. Alle vervuilende stoffen worden verdeeld naar de milieuthema's zoals broeikaseffect, ozonlaagaantasting, verzuring, vermesting, afval en verandering in natuurlijke hulpbronnen. Deze milieuthema's sluiten aan bij het nationale milieubeleid en zijn vergelijkbaar met de macro-economische indicatoren uit de Nationale rekeningen. Bij de samenstelling van de emissies volgens de NAMEA wordt aangesloten op de definities van de Nationale rekeningen. Hierdoor wijken de gepresenteerde emissiegegevens enigszins af van de cijfers in de Milieubalans (zie kader 3.b).

Voor de ontwikkeling in de uitstoot van CO₂ is vooral de groei in de energie-intensieve sectoren van belang. In Nederland zijn dit met name de zware industrie, de energieproducenten en de transportsector. De uitstoot in de

aardolie-industrie steeg sterk (+6,6 procent) ten opzichte van 2002 doordat de raffinaderijen in 2002 door onderhoudswerkzaamheden voor korte tijd stil lagen. Hierdoor werd in dat jaar op jaarbasis minder CO₂ geproduceerd. In de chemische industrie steeg de CO₂-emissie door een groter brandstofverbruik. De emissie van CO₂ door de energiebedrijven steeg met 0,8 procent doordat in 2003 meer elektriciteit geproduceerd werd. In de transportsector nam de uitstoot van CO₂ echter licht af (-0,5 procent). De groei van de emissies bij het transport over de weg (+1 procent) werd gecompenseerd door een lichte daling bij het transport over water en door de lucht. Bij huishoudens, verantwoordelijk voor 17 procent van de totale CO₂-emissies, steeg de uitstoot met 1,9 procent. In 2003 was het aardgasverbruik voor ruimteverwarming hoger door de relatief iets koudere winter. Het autoverbruik blijft gestaag toenemen, waardoor de CO₂-emissie in 2003 steeg met 2 procent.

Sinds 1990 zijn de broeikasemissies volgens de NAMEA definitie gestegen met 5,1 procent. Volgens de IPCC definities (zie kader 3.b) is de uitstoot van broeikasgassen vanaf 1990 met slechts 2,6 procent toegenomen. Nederland dient in 2010 volgens de Kyoto-afspraken een emissiereductie te realiseren van 6 procent ten opzichte van het niveau van 1990. Om de Kyoto-doelstelling

3.15 Bijdragen aan milieuthema's en de toegevoegde waarde in 2003*

¹⁾ Cijfers 2002.

Bron: CBS, detailgegevens.

te halen gaat Nederland gebruik maken van de zogenaamde 'flexibele Kyoto mechanismen', te weten Joint Implementation en Clean Development mechanism. Bij Joint Implementation gaat het om het realiseren van emissiereducties in andere geïndustrialiseerde landen en bij Clean Development mechanisms om maatregelen in ontwikkelingslanden. Voorbeelden zijn projecten in Brazilië en Zuid-Afrika voor de afvang van methaan en verbranding bij afvalstortplaatsen, de opwekking van elektriciteit uit windenergie in Panama en Costa Rica en het moderniseren van waterkrachtcentrales in Roemenië. Nederland heeft ongeveer 750 miljoen euro gereserveerd voor deze buitenlandse maatregelen, waarmee in totaal een reductie van 20 megaton aan broeikasgassen moet worden gerealiseerd. Daarnaast moet ook een reductie van 20 megaton worden gehaald met binnenlandse maatregelen, waaronder meerjarenafspraken met industrie en energiebedrijven, de verdere ontwikkeling van duurzame energie (groene stroom), en de reductie van de overige broeikasgassen. Een belangrijke nieuwe ontwikkeling is de implementatie van EU-richtlijnen op het terrein van CO₂-emissiehandel voor de industrie. Vanaf 2005 kunnen bedrijven emissierechten kopen bij andere bedrijven binnen de Europese Unie. De Europese handel in emissierechten van broeikasgassen moet leiden tot het terugdringen van industriële emissies op een kosteneffectieve wijze.

Verzuring milieu neemt verder af

De uitstoot van stikstofoxiden (NO_x), zwaveldioxide (SO₂), en ammoniak (NH₃) veroorzaakt *verzuring*. Verzuring leidt tot schade aan ecosystemen en dit kan weer leiden tot negatieve effecten voor de volksgezondheid. De belangrijkste bronnen van verzurende stoffen zijn de landbouw (27 procent), het transport over water (27 procent) en de huishoudens (8 procent). Sinds 1990 is de milieudruk van verzurende stoffen geleidelijk afgenomen tot 67 procent van het niveau van 1990. In 2003 is deze uitstoot met 3,1 procent afgenomen. Zowel de emissies van NO_x, SO₂ als NH₃ zijn in 2003 gedaald. De ammoniakemissie nam af doordat er minder dierlijke mest werd geproduceerd in de landbouw. De reductie in de SO₂ uitstoot komt grotendeels voor rekening van de binnen- en zeevaart. Nederland is op grond van de EU-richtlijn Nationale Emissieplafonds (NEC-richtlijn) verplicht om de emissies van stikstofoxiden, zwaveldioxide, en ammoniak tot 2010 nog verder te reduceren. Deze emissieplafonds zijn resultaatverplichtingen en juridisch bindend. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) heeft berekend dat Nederland naar verwachting boven de nationale emissieplafonds voor NO_x en SO₂ uit gaat komen.

Belasting milieu door meststoffen stabiel

Fosfor en stikstof zijn de belangrijkste veroorzakers van *vermesting* van ecosystemen, wat onder andere kan leiden tot algengroei in het oppervlaktewater. Na een aantal jaren van scherpe dalingen bleef de emissie van fosfor en stikstof in 2003 ongeveer gelijk. De landbouwsector is met 55 procent de belangrijkste veroorzaker van de vermesting van het milieu, met name door de productie van dierlijke mest en het gebruik van kunstmest. In 2003 is de mest-

en mineralenproductie in de veeteelt verder gedaald. De emissie van stikstof nam af met 6 procent, terwijl de emissie van fosfor daalde met 7 procent. De afname van de mineralenproductie werd voor de helft veroorzaakt door de vogelpest die de pluimveesector in het voorjaar van 2003 trof. Hierbij werd ongeveer een derde van het aantal dieren geruimd. Tegenover de afname in de mestproductie stond een forse reductie in de hoeveelheid mineralen die door gewassen werd opgenomen. Doordat 2003 een zeer droog jaar was, werd er veel minder fosfor en stikstof afgevoerd. De netto belasting voor bodem en grondwater was daarom iets hoger dan die in 2002.

Kader 3.b

Verschillen in de definities van de CO₂-uitstoot

Er zijn in Nederland verschillende definities voor CO₂-emissies. Hieronder volgt een overzicht:

CO₂ volgens het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)

Voor het voeren van internationaal beleid heeft het IPCC een voorschrift opgesteld om per land de emissie van broeikasgassen vast te stellen. In het IPCC-totaal blijft de zogenaamde korte koolstofkringloop, zoals het verbranden van biomassa in houtkachels en biochemische processen, buiten beschouwing. Hiervan wordt verondersteld dat deze

Aansluitingstabel koolstofdioxide-emissies (CO₂) in Nederland

	1990	1995	2000	2001	2002*	2003*
	<i>mld kg</i>					
1. Stationaire bronnen ¹⁾	135	146	142	148	148	150
2. Mobiele bronnen volgens CBS	33	36	41	42	42	43
3. Mobiele bronnen volgens IPCC	29	31	35	35	36	36
4. Kort-cyclische CO ₂	5	5	6	7	8	8
5. Totaal, IPCC = 1 + 3 – 4 (Kyoto-protocol)	158	172	170	176	176	179
6. Temperatuurcorrectie	6	3	5	2	4	2
7. Totaal, Milieubalans (RIVM) = 5 + 6	165	175	176	179	180	180
8. Totale emissie in Nederland (CBS) = 1 + 2	168	182	183	190	190	193
9. Ingezetenen in het buitenland	21	21	25	25	25	25
Wegverkeer	4	5	5	5	5	5
Luchtvaart	11	10	12	12	12	12
Scheepvaart	6	6	8	8	8	8
10. Niet-ingezetenen in Nederland	5	5	6	7	7	7
Wegverkeer	1	1	1	1	1	1
Luchtvaart	0	0	0	0	0	0
Scheepvaart	4	4	5	5	5	5
11. Totale emissie door ingezetenen, NAMEA (CBS) = 8 + 9 – 10	184	198	202	209	209	211

¹⁾ Stationaire bronnen is inclusief kort-cyclische CO₂.

Bron: CBS, detailgegevens.

niet structureel bijdragen aan de toename van broeikasgassen in de atmosfeer. De vervuiling door verkeer wordt berekend aan de hand van de totale hoeveelheid in het binnenland afgeleverde motorbrandstof, ongeacht de nationaliteit van de gebruiker of de locatie van het daadwerkelijke gebruik en de hiermee samenhangende emissie.

CO₂ volgens de Milieubalans

Het RIVM publiceert jaarlijks de 'Milieubalans'. De hierin gepresenteerde totale CO₂-uitstoot voor Nederland is gebaseerd op het IPCC-getal waarop het RIVM vervolgens een zogenaamde temperatuurcorrectie toepast. Hiermee wordt het verbruik van aardgas voor ruimteverwarming aangepast voor een bovengemiddeld koud of warm jaar om zo de trendmatige ontwikkeling van CO₂-emissies zichtbaar te maken.

Actuele emissies volgens het CBS

Het CBS publiceert jaarlijks de actuele emissie van CO₂ in Nederland. Hierbij gaat het om de daadwerkelijke uitstoot van CO₂ binnen de landsgrenzen, inclusief de productie van kortcyclische CO₂. In tegenstelling tot het IPCC-voorschrift en de Milieubalans wordt hierbij gekeken naar de uitstoot van verkeer en andere mobiele bronnen in Nederland ongeacht waar de brandstof is getankt. Net als bij het IPCC-totaal wordt geen temperatuurcorrectie uitgevoerd. Wanneer een jaar met een hoge gemiddelde jaartemperatuur wordt gevolgd door een jaar met een lage gemiddelde jaartemperatuur kunnen de actuele emissie (CBS-cijfer) en het IPCC-cijfer een stijging vertonen, terwijl de indicator in de Milieubalans juist afneemt of gelijk blijft.

CBS-NAMEA

De actuele emissie zoals berekend door het CBS wordt in aangepaste vorm gepresenteerd in de NAMEA, de milieumodule bij de Nationale rekeningen. De NAMEA geeft de milieudruk weer in relatie tot de Nederlandse economie, verdeeld naar bedrijfstakken en consumptiedoeleinden. Bij de aansluiting van milieugegevens op de economische kerngegevens van de Nationale rekeningen is het onderscheid tussen ingezetenen en niet-ingezetenen van belang. In de Nationale rekeningen is de totale productie gelijk aan de som van de productie door alle ingezeten producenten. De productie zelf en de hiermee samenhangende vervuiling kan echter ook in het buitenland plaatsvinden. Hierbij gaat het voornamelijk om internationaal transport zoals wegverkeer, luchtvaart en scheepvaart. Omgekeerd veroorzaken niet-ingezetenen enige vervuiling binnen de landsgrenzen van Nederland. Het verschil tussen de vervuiling samenhangend met de Nederlandse economie en de totale CO₂-uitstoot op Nederlands grondgebied wordt dus bepaald door de vervuiling van ingezetenen in het buitenland (regel 9 in de aansluitingstabel) minus de vervuiling van niet-ingezetenen in Nederland (regel 10).

Bedrijfstakstudie metaal-elektro¹⁾

Inleiding

Tussen 1995 en 1999 presteerde de Nederlandse metaal-elektrosector goed. De sector realiseerde een forse productiestijging, verloor slechts zeer beperkt marktaandeel aan het buitenland en mede als gevolg van de beperkte loonstijgingen bleven de winstmarges hoog. De metaal-elektro presteerde in deze periode in veel opzichten beter dan de rest van de industrie.

In 2000 trad er een kentering op. De productie nam nog wel toe, maar dit was volledig te danken aan de dat jaar sterk toegenomen internationale vraag. De binnenlandse afzet daalde en er werd aanzienlijk marktaandeel verloren aan het buitenland. Na 2000 stagneerde ook de uitvoer en daalde de productie. De werkgelegenheid daarentegen steeg nog licht. De winstmarges daalden daarvoor, in tegenstelling tot in de rest van de industrie, aanzienlijk.

Productie

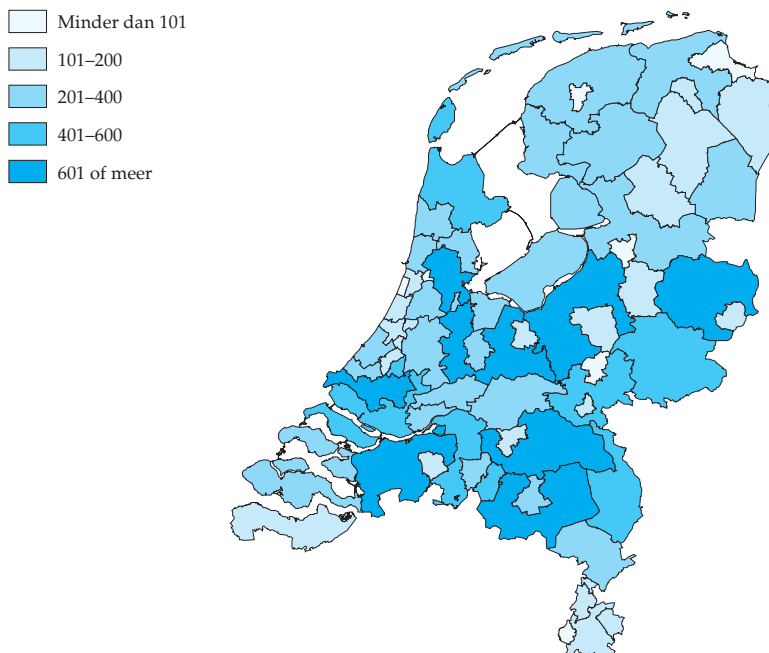
De metaal-elektro omvat alle bedrijven die als hoofdactiviteit metaal-elektroproducten²⁾ vervaardigen. Het gaat hierbij om de basismetallindustrie, de metaalproductenindustrie, de machine-industrie, de elektrotechnische industrie en de transportmiddelenindustrie.

Begin 2003 omvatte de metaal-elektro bijna 18 duizend bedrijven. Hiervan heeft circa 60 procent minder dan 5 werknemers; slechts 7 procent heeft 50 of meer werknemers. De meeste bedrijven zijn gevestigd in Noord-Brabant rond Eindhoven en Breda, in Rijnmond, rond Amsterdam en Utrecht, in het noorden van Gelderland en in het oosten van Overijssel. De concentratie van bedrijven duidt op een sterke onderlinge afhankelijkheid en op een concentratie van de afnemers. Dit blijkt ook uit de relatief grote omvang van de onderlinge leveringen.

¹⁾ Dit artikel is geschreven door Brugt Kazemier, Marret Smekens en Hans Kolfoort.

²⁾ Metaal-elektroproducten zijn onder andere ferro- en non-ferrobasismetalen, constructiewerken e.d., machines, (huishoudelijke) apparaten, kantoormachines, computers, audio-, video- en telecommunicatieapparaten, medische instrumenten, precisie- en optische apparaten, auto's, schepen, materieel voor spoor- en tramwegen, vliegtuigen, motor-, bromfietsen, invalidenwagens, enz., onderdelen voor genoemde goederen en reparatie.

1. Aantal bedrijven* in de metaal-elektrosector

* Voor de regionale indeling is een indeling naar 22 grootstedelijke gebieden gehanteerd. Omdat deze indeling echter niet landelijk dekkend is, is de rest van Nederland gevuld via (delen van) zogenoemde COROP-gebieden. Gezien deze ongelijksoortigheid van gebieden, moet dit kaartje dan ook als een globale indicatie voor de spreiding van de bedrijven worden gelezen.

Bron: CBS, detailgegevens.

Het zwaartepunt van de output van deze sector ligt bij metaalproducten (constructiewerken en dergelijke), machines en apparaten, en auto's. In totaal neemt de metaal-elektro circa 90 procent van de totale binnenlandse productie van metaal-elektroproducten³⁾ voor haar rekening.

Naast de sectorspecifieke producten bestaat de productie van de metaal-elektro uit een aanzienlijke hoeveelheid loondiensten en veredeling⁴⁾, handelsdiensten, R&D en royalties. In totaal betreft de nevenproductie ruim 20 procent van het geheel.

³⁾ Bedrijven die hoofdzakelijk computers produceren of assembleren behoren tot de elektrotechnische industrie. Het aantal 'zuivere' computerbedrijven in Nederland is echter gering. Het produceren of assembleren is voor de meeste bedrijven waar deze activiteit plaatsvindt, slechts een nevenactiviteit. Deze bedrijven maken geen onderdeel uit van de sector metaal-elektro maar worden gerekend tot de bedrijfstak van hun hoofdactiviteit. Veelal gaat het om handelsbedrijven. De assemblage van computers door handelsbedrijven wordt in de Nationale rekeningen niet geregistreerd als productie van computers, maar als een 'service' aan de klant. De verdiensten die hiermee worden gerealiseerd maken in de Nationale rekeningen deel uit van de handelsmarge.

⁴⁾ Bij loondiensten en veredeling gaat het om het uitbesteden van (een deel van) het productieproces aan gespecialiseerde bedrijven.

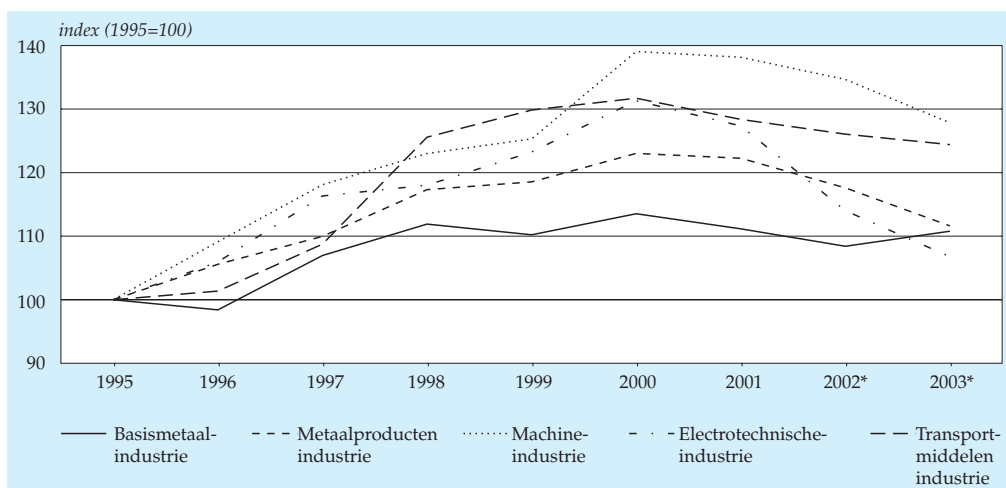
2. Productie van de metaal-elektro

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*	2003*
<i>mld euro</i>									
Sectorspecifieke producten									
Basismetalen	4,8	4,5	5,2	5,4	5,0	6,1	5,7	5,5	5,6
Metaalproducten	7,3	7,7	8,1	8,8	8,9	9,2	9,3	9,0	8,7
Machines en apparaten n.e.g.	10,1	11,0	11,5	12,0	12,0	12,7	13,3	12,7	12,3
Kantoorcomputers en computers	1,4	1,4	1,2	1,3	1,2	1,2	1,2	1,0	0,9
Elektrische machines n.e.g.	3,1	3,2	3,4	3,5	3,4	3,6	3,5	3,1	2,9
Audio-, video-, en telecommunicatieapparaten	2,0	2,0	2,4	2,4	2,5	2,8	2,7	2,2	1,8
Medische, precisie en optische apparaten	2,9	3,4	3,9	3,9	4,3	5,8	5,3	5,6	5,4
Auto's	4,8	5,6	6,5	7,8	8,4	8,5	8,2	8,2	8,2
Overige transportmiddelen	3,3	2,8	2,8	3,3	3,4	3,5	3,6	3,6	3,6
Nevenproducten									
Loondiensten, veredeling, handelsdiensten	5,2	5,8	6,5	6,9	7,1	7,5	7,4	7,1	6,9
R & D, royalties/licenties	2,1	2,2	2,8	2,9	3,5	4,0	4,0	3,9	4,0
Overig	3,0	2,8	3,0	3,3	3,4	3,8	3,9	3,9	3,6
Totaal	50,0	52,4	57,3	61,7	63,3	68,7	68,1	65,8	63,9

Bron: CBS, detailgegevens.

De totale productie in euro's is in de periode 1995–2000 met 37 procent gestegen. Van 2000 tot 2003 is de productiewaarde echter met 7 procent gedaald. De verschillen tussen de goederengroepen zijn groot, net als tussen de verschillende bedrijfstakken in de metaal-elektro. In volumetermen varieerde de productiestijging in de periode 1995–2000 van 14 procent in de basismetaalindustrie tot 39 procent in de machine-industrie. Dit is meer dan het gemiddelde in de rest van de industrie (+13 procent). Daarna daalde het productievolume

3. Het productievolume in de metaal-elektro

Bron: CBS, detailgegevens.

in alle bedrijfstakken, waarbij vooral de sterke daling van de elektrotechnische industrie opvalt (zie grafiek 3). Een belangrijke oorzaak hiervan was de wereldwijde malaise in de ICT en de verplaatsing van productie naar het buitenland, onder andere naar de nieuwe EU-lidstaten in Oost-Europa⁵⁾. In de niet-metaalbedrijfstakken werden ook dalingen waargenomen, maar minder sterk dan in de metaal-elektro. Verplaatsing van productie naar het buitenland wordt zichtbaar in cijfers van De Nederlandsche Bank (DNB) over directe investeringen in het buitenland voor de metaal-elektro: van 1995 tot 1998 nemen deze investeringen met 27 procent toe; van 1998 tot 2002 met maar liefst 134 procent.

Afzetmarkten

De metaal-elektro is sterk internationaal georiënteerd. Sinds 2000 zet de sector bijna 60 procent van zijn productie af in het buitenland, waarvan meer dan de helft binnen de EU-15. De belangrijkste exportproducten van de metaal-elektro zijn medische apparaten en instrumenten, precisie- en optische instrumenten, motorvoertuigen, machines, apparaten en werktuigen. Samen zijn deze producten goed voor circa 60 procent van de uitvoer van metaal-elektroproducten door de sector.

Sinds 1995 is de waarde van de uitvoer van de metaal-elektro met 47 procent gestegen. Vooral in 2000 steeg de uitvoer fors. De sector heeft toen kunnen profiteren van een wereldwijd aantrekkende vraag. Nederland profiteerde hiermee van de snel groeiende markten voor deze producten in Noord-Amerika en Azië. Ook de basismetaalindustrie heeft dat jaar geprofiteerd, vooral omdat de prijzen aanzienlijk hoger lagen (+16 procent). Niettemin heeft de Nederlandse metaal-elektro terrein verloren aan het buitenland, vooral na 2000.

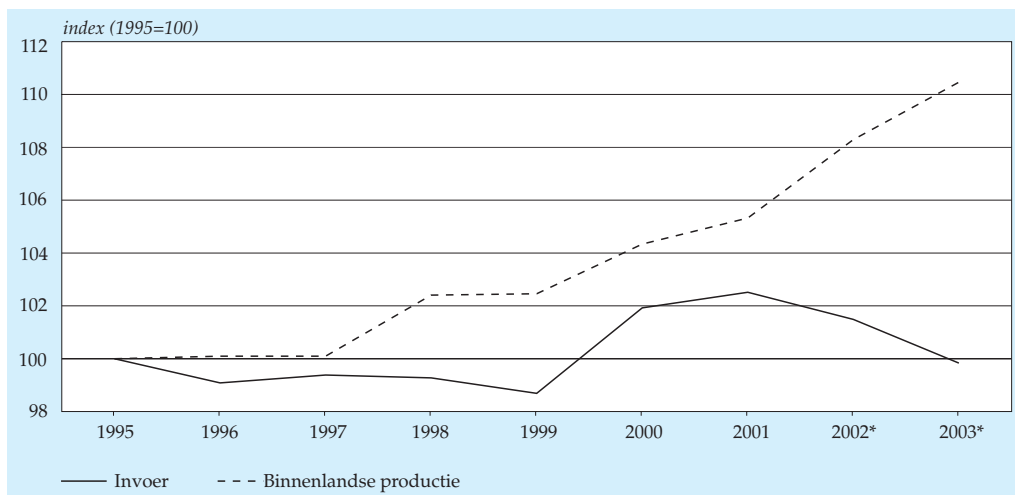
Ook op de binnenlandse markt is de internationale concurrentie hevig. Buitenlandse producenten in de metaal-elektro zetten in Nederland twee tot drie maal zoveel af als de binnenlandse producenten. Ruim tweederde van alle binnenlandse leveringen in 2003 betrof halffabrikaten en hulpgoederen die als intermediair verbruik worden gebruikt door andere bedrijven. Een kwart betreft investeringsgoederen, vooral machines, metaalconstructies en vervoermiddelen. Slechts 6 à 7 procent van de binnenlandse afzet werd direct als consumptie aangewend. Het gaat hierbij vooral om auto's en andere vervoermiddelen.

De belangrijkste afnemer voor alle bedrijfstakken binnen de metaal-elektro is de sector zelf. Ook dit duidt op een sterke onderlinge verwevenheid van de sector, waarin veel bedrijven een deel van de totale productieketen zijn. Deze verwevenheid werd al zichtbaar in de geografische spreiding van de bedrijven.

⁵⁾ H. Noordman, 2003, In focus: The metal-electro industry in the Netherlands 2002-2004, CPB Memorandum (CPB, Den Haag) en Centraal Planbureau, 2003, CEP 2003, (CPB, Den Haag), blz. 113.

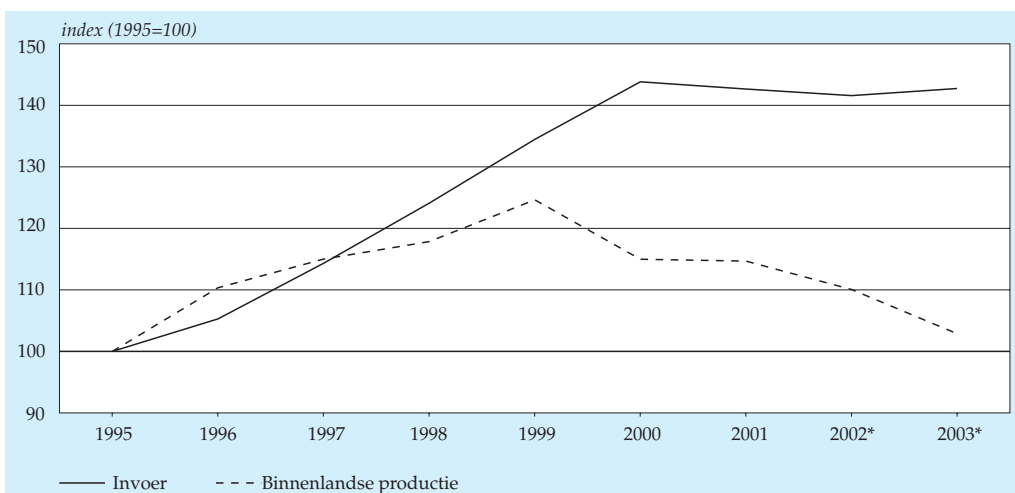
De concurrentie van het buitenland is op alle deelmarkten (halffabrikaten, investeringsgoederen, consumptiegoederen) groot. Vooral op de (zeer kleine) deelmarkt voor consumptiegoederen is het buitenland sterk vertegenwoordigd met een marktaandeel van bijna 90 procent in de laatste jaren. Op de grootste deelmarkt (die van de halffabrikaten) is ruim 60 procent afkomstig uit het buitenland. De Nederlandse sector heeft marktaandeel verloren, vooral na 1999 (van 31 procent in 1995 naar 27 procent in 2003). Een belangrijke oorzaak hiervoor is dat de prijzen van binnenlandse aanbieders sneller stijgen dan die van buitenlandse aanbieders.

4. Prijs van in Nederland afgezette metaal-elektronproducten

Bron: CBS, detailgegevens.

5. Volume van in Nederland afgezette metaal-elektronproducten

Bron: CBS, detailgegevens.

Winstgevendheid, kosten van productie

Onder druk van buitenlandse concurrenten zijn de prijzen van de metaal-elektroproducten minder snel gestegen dan de productiekosten. Ondernemers in deze branche hebben daarom genoeg moeten nemen met een steeds lagere winstmarge. Met name na 2000 stonden de winsten (hier gemeten als het bruto exploitatieoverschot) sterk onder druk. Alleen de winstgevendheid in de transportmiddelenindustrie is in de laatste twee jaren krachtig hersteld.

6. Productie en winstgevendheid van de metaal-elektro

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*	2003*
<i>mld euro</i>									
Productie	50,0	52,4	57,3	61,7	63,3	68,7	68,1	65,8	63,9
Bruto exploitatieoverschot	5,0	5,0	5,6	6,1	5,9	6,5	5,1	4,4	3,8
<i>%</i>									
Winstmarge	10,0	9,6	9,7	9,9	9,4	9,5	7,5	6,7	6,0
Basismetaalindustrie	16,4	12,3	12,5	11,5	7,1	13,4	5,7	5,2	5,5
Metaalproductenindustrie	11,0	10,9	10,9	11,0	10,9	8,9	8,6	7,6	5,4
Machine-industrie	10,3	10,2	10,4	10,2	9,9	10,6	9,2	8,5	7,8
Elektrotechnische industrie	11,7	10,1	9,0	9,5	9,2	9,2	7,5	5,4	4,5
Transportmiddelenindustrie	2,5	5,3	7,5	8,5	8,4	7,2	5,3	6,0	6,4

Bron: CBS, detailgegevens.

Een belangrijk onderdeel van de productiekosten zijn de loonkosten. Over de hele periode 1995–2003 steeg de loonvoet in de Nederlandse metaal-elektro met 34 procent (zie tabel 7); het meest in de basismetaalindustrie (+41 procent) en het minst in de machine-industrie (+31 procent). De werkgelegenheid steeg van bijna 350 duizend arbeidsjaren in 1995 naar meer dan 370 duizend arbeidsjaren in 2001. Daarna, een jaar nadat de productie begon te dalen, zakte de werkgelegenheid terug naar circa 342 duizend arbeidsjaren in 2003.

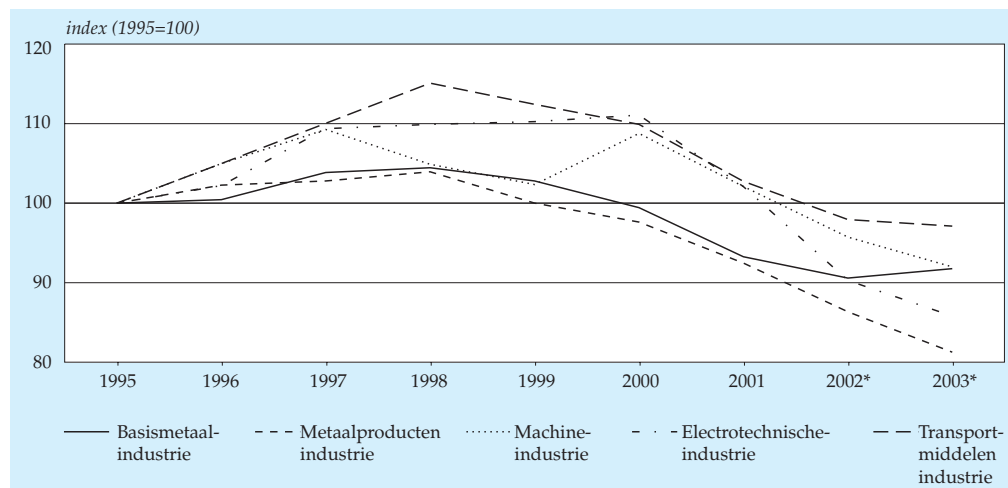
In de eerste helft van de periode 1995–2003 lijkt de sector erin te zijn geslaagd de stijging van de loonvoet te compenseren door het efficiënter inzetten van mensen. Tot 2000 (en voor sommige bedrijfstakken iets later) is de arbeidsproductiviteit (gemeten als de productie per werknemer) sneller gestegen dan de loonvoet (zie grafiek 8). Het aandeel van de loonsom in de totale kosten van de productie daalde in deze periode met 3 procentpunt. In de tweede helft van de periode steeg de loonvoet sneller dan de arbeidsproductiviteit en nam ook het aandeel van de loonkosten in de totale kosten weer toe.

7. De loonsom als aandeel van de totale kosten van productie in de metaal-elektro

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*	2003*
%									
Basismetaalindustrie	24	24	22	22	23	22	22	23	22
Metaalproductenindustrie	29	28	28	27	28	27	28	29	30
Machine-industrie	28	27	26	26	26	25	25	26	27
Elektrotechnische industrie	26	25	23	23	23	22	23	25	26
Transportmiddelenindustrie	19	18	17	16	17	16	17	18	18
Totaal (sector metaal)	25	25	23	23	23	22	23	24	25
1 000 arbeidsjaren									
Arbeidsvolume werknemers	349,3	351,3	357,9	362,7	365,8	367,7	370,5	356,9	342,5
1995=100									
Loonvoet	100,0	101,4	102,9	107,1	110,8	116,1	121,1	128,9	133,7

Bron: CBS, detailgegevens.

8. Ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit gerelateerd aan de loonvoet

Bron: CBS, detailgegevens.

De productiviteit wordt sterk beïnvloed door het in toenemende mate gebruik maken van diensten van derden in de metaal-elektro. Zo is bijvoorbeeld een steeds groter deel van de R&D uitbesteed aan derden en is in toenemende mate gebruik gemaakt van financiële en zakelijke diensten en van diensten op het gebied van vervoer en communicatie. Dit is een aanwijzing dat de stijging van de arbeidsproductiviteit die men heeft weten te realiseren (deels) is behaald door 'outsourcing'. Daardoor zijn de besparingen op de totale produc-

tiekosten slechts beperkt, omdat loonkosten zijn ingeruild voor kosten voor diensten van derden.

Productieverplaatsing naar het buitenland

Een mogelijkheid om de kosten, en dan met name de loonkosten, te verminderen is om de productie of delen van de productie te verplaatsen naar landen waar de lonen lager zijn. Dergelijke gegevens kunnen niet worden ontleend aan de Nationale rekeningen. Echter, uit een steekproefonderzoek onder de leden van de brancheorganisatie FME-CWM blijkt dat 20 procent van de metaal- en elektrotechnische bedrijven verwacht binnen vijf jaar een vestiging te hebben in Centraal- en Oost-Europa⁶⁾. Nu is dat percentage nog 10. Vooral Tsjechië en Polen zijn favoriet. Wat het soort bedrijven betreft gaat het vooral om bedrijven in de metaalproducten- en de machine-industrie. Kostenverlaging is echter niet de enige reden om naar het buitenland te verhuizen. Veel bedrijven hebben in het onderzoek aangegeven dat door de verplaatsing een verdere marktontwikkeling plaatsvindt die leidt tot een sterkere concurrentiepositie.

Bijdrage van de metaal-elektro aan de Nederlandse economie

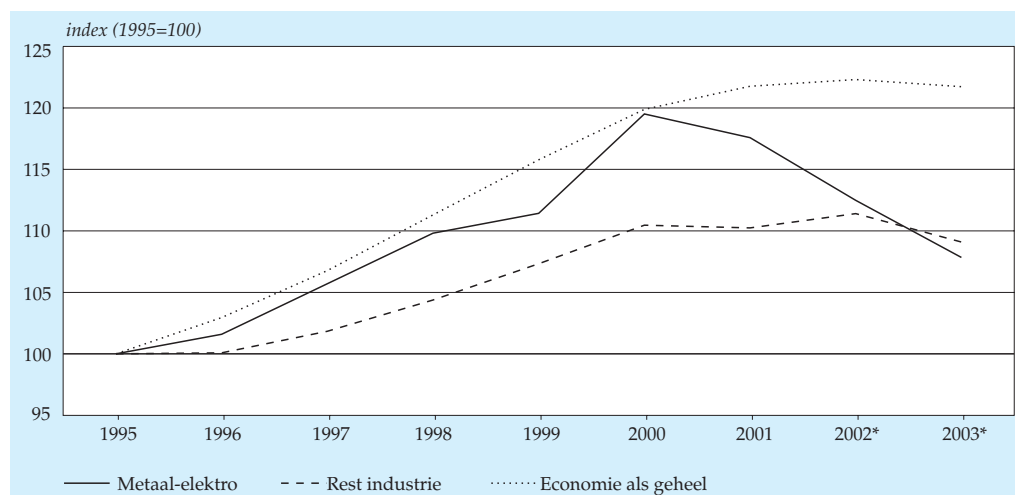
Voor de bijdrage aan de Nederlandse economie is niet de productiewaarde van de sector metaal-elektro van belang, maar de toegevoegde waarde. De toegevoegde waarde is in de periode 1995–2003 gestegen met 13 procent. De stijging blijft achter bij die in de rest van de industrie (+24 procent) en Nederland als geheel (+49 procent). Binnen de sector zijn er grote verschillen. De basismetalaalindustrie presteerde met –17 procent het slechtst, de transportmiddelenindustrie met +51 procent het best. Het aandeel in de totale toegevoegde waarde is sinds 1995 gedaald van 5,8 procent naar 4,4 procent in 2003.

Het aandeel in de economische groei is tot 2000 nagenoeg constant. De metaal-elektro loopt, in tegenstelling tot de rest van de industrie, gelijk op met de groei van de economie als geheel. Na 2000 daarentegen is de bijdrage aan de economische groei negatief.

Naast een directe bijdrage aan het BBP is er ook een indirect effect. In de metaal-elektro leidt iedere miljoen euro productie tot 291 duizend euro toegevoegde waarde. Het overige is intermediair verbruik. Een deel van dit intermediair verbruik wordt betrokken van Nederlandse bedrijven die bij de productie van deze goederen en diensten ook weer toegevoegde waarde genereren. In totaal bedraagt de indirect gegenereerde toegevoegde waarde 113 duizend euro (tabel 10). De verhouding hiertussen, ook wel het multiplier effect genoemd, is 39 procent ($=113 / 291$). Dit betekent dat op iedere 100 miljoen euro toegevoegde waarde in de metaal-elektro elders in de economie ook nog eens 39 miljoen euro toegevoegde waarde wordt gegenereerd. Op dezelfde

⁶⁾ G. Huizinga, S.C. Mulder en R. Zweers, 2003, Verplaatsing productie-faciliteiten naar Centraal- en Oost-Europa; Een versnellend proces (Ministerie van Economische Zaken, Vereniging FME-CWM; Den Haag/Zoetermeer).

9. Toegevoegde waarde (volumes) van de metaal-elektro, de rest van de industrie en de economie als geheel

Bron: CBS, detailgegevens.

manier kan ook het indirecte effect op de werkgelegenheid worden bepaald. Hier is de multiplier 33 procent.

De verschillen tussen de bedrijfstakken binnen de sector metaal-elektro zijn groot. Met name de transportmiddelenindustrie heeft een laag direct effect, zowel voor de toegevoegde waarde als voor de werkgelegenheid. Hierbij kan worden opgemerkt dat ook in de rest van de industrie de verschillen aanzienlijk zijn. Vergeleken met bedrijfstakken buiten de industrie echter is het directe en indirecte effect van industriële bedrijfstakken op de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid laag. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat in de industrie de gevolgen van de effecten meer dan gemiddeld in het buitenland terecht komen.

10. Het directe en indirecte effect van 1 mln euro productie op de toegevoegde waarde en de werkgelegenheid

	Toegevoegde waarde				Werkgelegenheid			
	Direct	Indirect	Totaal	Multiplier	Direct	Indirect	Totaal	Multiplier
	1 000 euro			%	arbeidsjaar			%
Totaal metaal-elektro	291	113	404	39	5,6	1,9	7,5	33

Bron: CBS, detailgegevens.

4. *Productiefactoren*

De arbeidsmarkt is in 2003 in snel tempo verslechterd. Dit kwam vooral tot uitdrukking in een stijgende werkloosheid en een afnemende werkgelegenheid. Door de combinatie van meer aanbod van arbeid en een afnemende vraag is de spanning op de arbeidsmarkt sterk afgenomen. Een van de gevolgen hiervan was een afnemende dynamiek op de arbeidsmarkt. De cao-lonen zijn in 2003 minder gestegen dan in de afgelopen jaren. Toch lag de stijging van de totale loonkosten voor het bedrijfsleven hoger dan die van de cao-lonen. Dit werd mede veroorzaakt door een stijging van de sociale premies.

De arbeidsproductiviteit is in 2003 licht gestegen. Dit was vooral het gevolg van conjunctuurbewegingen op de korte termijn. Op de langere termijn zal de beroepsbevolking gaan slinken als gevolg van demografische ontwikkelingen. Om de economische groei op peil te houden is dan een structurele verhoging van de productiviteitsgroei noodzakelijk. De verbetering van de kenniseconomie kan hieraan een belangrijke bijdrage leveren. De uitgaven aan R&D en innovatie zullen ten opzichte van het huidige niveau moeten worden opgeschroefd om de concurrentiepositie van Nederland niet achteruit te laten gaan.

In 2003 werd een recordaantal faillissementen uitgesproken. Vooral in de zakelijke dienstverlening konden veel bedrijven hun schuldverplichtingen niet meer nakomen.

Het hoofdstuk over productiefactoren wordt afgesloten door een artikel over de illegale economie in Nederland. Het onderzoek is gebaseerd op het jaar 2001. Eerder werd een raming gemaakt voor 1995. Uit de raming voor 2001 komt naar voren dat de illegale activiteiten minder dan een procent van het BBP uitmaken.

4.1 *Arbeid*

Afname werkgelegenheid

Als gevolg van de afnemende economische groei in de afgelopen jaren is de situatie op de arbeidsmarkt in 2003 verslechterd. Nadat de werkgelegenheid in 2002 al licht was teruggelopen, trad in 2003 een forse daling op. Ten opzichte van 2002 daalde het arbeidsvolume van werkzame personen met bijna 1 procent. De daling concentreerde zich in het bedrijfsleven. In de zorg en het onderwijs werden er in 2003 banen gecreëerd, net als in 2002.

Het aantal openstaande vacatures is in 2003 verder gedaald. In 2003 stonden er gemiddeld 40 duizend vacatures minder open dan in 2002. Wel is de daling aan het afvlakken. Eind 2003 was er voor het eerst weer sprake van een lichte stijging.

4.1 Arbeid

	1990	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutatie van 2003 t.o.v.	
							2002	1995
<i>x 1 000</i>								
Gemiddelde bevolking	14 947	15 460	15 922	16 043	16 147	16 224	77	764
Potentiële beroepsbevolking	10 228	10 498	10 728	10 799	10 868	10 920	52	422
Beroepsbevolking	6 063	6 596	7 187	7 314	7 427	7 510	83	914
Werkzame beroepsbevolking	5 644	6 063	6 917	7 062	7 125	7 114	-11	1 051
Werkloze beroepsbevolking	419	533	270	252	302	396	94	-137
Arbeidsvolume van werkzame personen in arbeidsjaren	5 441	5 663	6 423	6 508	6 501	6 439	-61	776
Banen van werknemers	5 898	6 288	7 285	7 424	7 486	7 462	-24	1 175
Openstaande vacatures, jaargemiddelde	.	.	203	197	149	109	-40	.
Bruto participatiegraad (% van de bevolking)	59	63	67,0	67,7	68,3	68,8	0,5	6
Netto participatiegraad (% van de bevolking)	55	58	64,5	65,4	65,6	65,1	-0,5	7
Werkloosheid (% van de beroepsbevolking)	6,9	8,0	3,8	3,4	4,1	5,3	1,2	-2,7

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking en Nationale rekeningen 2003.

Door de krimpende werkgelegenheid is de werkloosheid gestegen. Bleef de toename van de werkloosheid in 2002 nog beperkt tot 50 duizend personen, in 2003 bedroeg deze bijna het dubbele. De werkloze beroepsbevolking telde in 2003 gemiddeld een kleine 400 duizend personen. De stijging van de werkloosheid heeft geleid tot een toename van het aantal bijstands- en WW-uitkeringen.

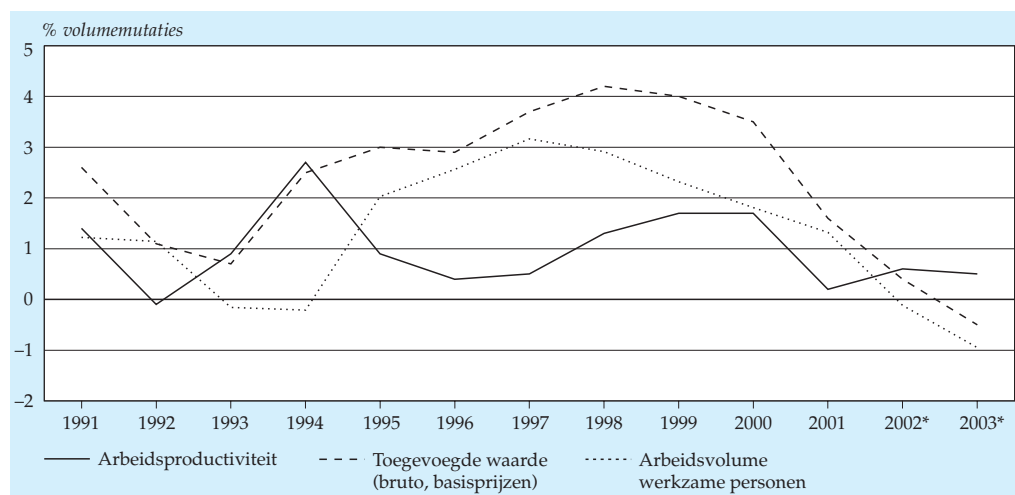
De loonstijging is in 2003 verder afgevlakt. Ook de loonkostenstijging is afgenomen, maar de effecten van de loonmatiging werden enigszins teniet gedaan door de stijging van sociale premies. Op de korte termijn heeft de krimp van de werkgelegenheid geleid tot een lichte stijging van de arbeidsproductiviteit, omdat de werkgelegenheid in enkele minder renderende bedrijfstakken sterk is afgenomen.

Het ziekteverzuim is in 2003 voor het eerst sinds jaren gedaald. Het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is eveneens afgenomen: de grens van 1 miljoen arbeidsongeschikten werd niet gepasseerd.

Arbeidsproductiviteitsgroei nog laag

Tussen 1995 en 2000 groeide het arbeidsvolume, uitgedrukt in arbeidsjaren, jaarlijks met gemiddeld 2,6 procent. Het BBP groeide in deze periode jaarlijks met gemiddeld 3,7 procent, zodat de arbeidsproductiviteit gemiddeld met meer dan 1 procent per jaar omhoog ging. In 2001 kwam daar verandering in. De groei van het arbeidsvolume liep terug tot 1,3 procent, terwijl de groei van de toegevoegde waarde bleef steken op 1,6 procent. Gevolg was een minieme stijging van de arbeidsproductiviteit. In 2002 daalde het arbeidsvolume licht. Omdat de economie nog enigszins groeide, leverde dit een stijging van de arbeidsproductiviteit van 0,6 procent op. In 2003 kromp de werkgelegenheid. Het arbeidsvolume daalde sneller dan de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie, waardoor de arbeidsproductiviteit toch nog met 0,5 procent kon stijgen.

4.2 Ontwikkeling arbeidsproductiviteit

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in de afgelopen jaren past in een patroon dat vaker te zien is rond economische omslagpunten. Als de economische groei afneemt, wordt er niet onmiddellijk in het personeelsbestand gesneden. De arbeidsproductiviteitsgroei loopt dan op korte termijn terug. Pas bij een aanhoudend matige economische ontwikkeling neemt ook de werkgelegenheid af. Op het moment dat de economie uit het dal kruipt, herstelt de werkgelegenheid nog niet onmiddellijk; zij kan zelfs nog enige tijd blijven dalen. Dit leidt tijdelijk tot een sterke stijging van de arbeidsproductiviteit. Een half jaar tot een jaar nadat de economie weer (sterker) is gaan groeien, trekt doorgaans de werkgelegenheid ook weer aan. De conjuncturele ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit moet dan ook niet te zeer geïnterpreteerd worden als graadmeter van economische prestaties of als motor voor welvaartsgroei. Hiervoor is vooral de lange-termijnontwikkeling van de arbeidsproductiviteit van belang.

Loonkostenstijging iets gematigder

In de periode 1995–2001 stegen de cao-lonen steeds sneller. Lag de stijging van de cao-lonen per maand (inclusief bijzondere beloningen) in 1995 net boven de 1 procent, in 2001 werden pieken van meer dan 4,5 procent bereikt. Eind 2001 begon de loonontwikkeling af te vlakken, maar pas halverwege 2003 kwam de cao-loonstijging onder de 3 procent.

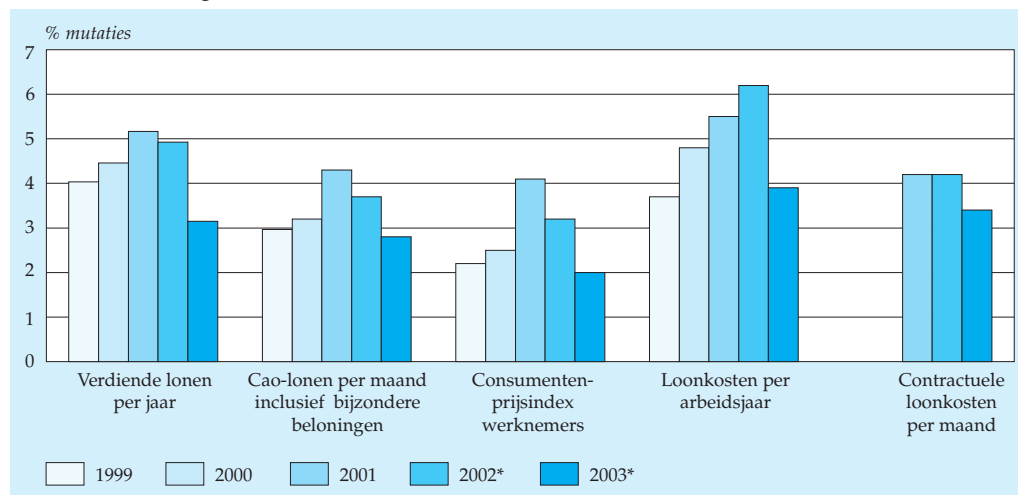
De cao-lonen geven de ontwikkeling weer van het bruto loon waarop werknemers bij een normale arbeidstijd recht hebben. Als in twee opeenvolgende jaren dezelfde werknemers in dezelfde functies werkzaam zouden zijn, zou de ontwikkeling van de cao-lonen vrijwel gelijk zijn aan die van de verdiende lonen. Op macroniveau is dit echter niet het geval: elk jaar zijn er mensen die de arbeidsmarkt verlaten, mensen die aan hun eerste baan beginnen en mensen die van baan veranderen. Ook ontvangt een deel van de werknemers een toeslag in de vorm van een periodiek of een bonus. De ontwikkeling van de verdiende lonen, die met deze factoren rekening houdt, is daarmee niet gelijk aan die van de cao-lonen, maar meestal wijkt deze hier niet veel meer dan 1 procentpunt van af.

De laatste jaren lag de stijging van de verdiende lonen telkens 1 procentpunt hoger dan de stijging van de cao-lonen. In 2003 was het verschil nog maar 0,3 procentpunt. Bij een neergaande economie treden er uiteenlopende effecten op die van invloed zijn op het verschil tussen de ontwikkeling van verdiende lonen en de cao-lonen. Wanneer er bezuinigd wordt op personeel, zijn hiervan vaak in eerste instantie mensen met tijdelijke contracten de dupe. Deze groep bestaat voor een groot deel uit jongeren, die relatief lage lonen verdienen. Het feit dat zij geen deel meer uitmaken van de werkzame beroepsbevolking heeft een opdrijvend effect op de gemiddelde verdiende lonen. Daar staat tegenover dat er meer ouderen met vervroegd pensioen gaan, wat juist een neerwaarts effect heeft op de gemiddelde verdiende lonen. Ook het feit dat er bij laagconjunctuur minder bonussen en periodieken worden uitgedeeld en minder mensen van baan veranderen, heeft een drukkend effect op de verdiende lonen. In 2003 zijn ten opzichte van de jaren ervoor vooral deze neerwaartse effecten sterker geworden, zodat de ontwikkeling van de verdiende lonen veel dichterbij de cao-loonontwikkeling is komen te liggen. Overigens lag de (cao-)loonstijging nog wel boven de inflatie. De loonmatiging van de laatste jaren heeft dus nog niet geleid tot een achteruitgang van de reële lonen. Dit neemt niet weg dat huishoudens er gemiddeld in koopkracht op achteruit zijn gegaan. Het verschil in ontwikkeling van de reële lonen en de koopkracht wordt veroorzaakt door de verhoging van premies voor pensioen en werkloosheid: deze zijn niet van invloed op de reële (bruto) lonen, maar wel op de koopkracht.

Het doel van loonmatiging is het beperken van de loonkostenontwikkeling. De ontwikkeling van de loonkosten hangt uiteraard sterk samen met die van de (cao-)lonen en de verdiende lonen. De loonkostenstijging was in 2003 lager dan die in voorgaande jaren. Wel valt op dat de stijging van de loonkosten de

laatste jaren hoger lag dan de stijging van de lonen. Een verklaring hiervoor is gelegen in de sociale premies ten laste van werkgevers. Het aandeel van de sociale lasten in de totale loonkosten is de laatste jaren gestegen. Dit komt vooral door de verhoging van de premies voor pensioen en werkloosheid. Het effect hiervan is niet zichtbaar in de loonontwikkeling, maar wel in de loonkostenontwikkeling.

4.3 Loonontwikkeling

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Werkgelegenheid bedrijfsleven fors gedaald

Nadat de groei van de werkgelegenheid al was teruggelopen vanaf begin 2000, was er in 2003 voor het eerst sprake van een daling van het aantal banen. Gemiddeld waren er 24 duizend banen minder dan in 2002. Het banenverlies concentreerde zich in het bedrijfsleven. In totaal waren hier 111 duizend banen minder dan in 2002. Dit is een afname van 2,1 procent. De daling van de werkgelegenheid in het bedrijfsleven is al in 2002 begonnen. Toen telden bedrijven gemiddeld 26 duizend banen minder dan in 2001.

Dat de daling van de totale werkgelegenheid beperkt bleef, was te danken aan de banengroei in de zorgsector, het onderwijs en bij de overheid, die ook in 2003 aanhield. In de totale niet-commerciële dienstverlening kwamen er 86 duizend banen bij. Dit betekent een toename van 3,7 procent. De werkgelegenheid in de niet-commerciële dienstverlening is de laatste decennia onafgebroken gegroeid, vanaf 2001 nog sneller dan in de jaren ervoor. De groeiversnelling viel samen met het einde van de sterke groei van het aantal banen in het bedrijfsleven.

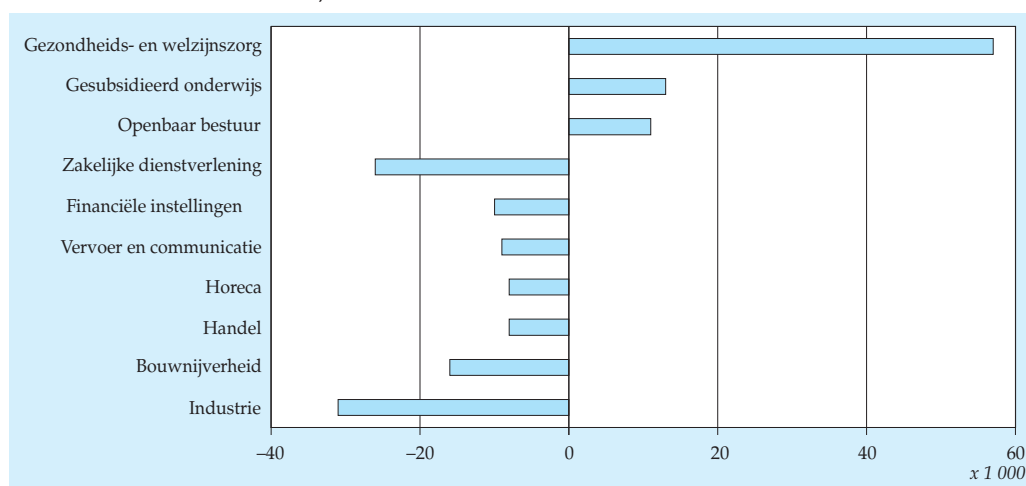
De daling van het aantal banen werd voorafgegaan door een daling van het aantal openstaande vacatures, vanaf begin 2001. Waren er in 2000 nog gemiddeld 203 duizend vacatures, in 2003 was dit aantal gedaald tot 109 duizend. De spanning op de arbeidsmarkt is hiermee duidelijk afgenomen. Eind 2000 stonden er per duizend banen 30 vacatures open, eind 2003 nog maar 14. Het aantal openstaande vacatures lijkt overigens het dieptepunt voorbij. Eind 2003 begon het aantal vacatures weer te stijgen. Dit gebeurde bij een niveau van iets meer dan 90 duizend vacatures. Als de ingezette stijging doorzet, dan blijft het aantal vacatures ver boven het dieptepunt van minder dan 50 duizend dat werd gemeten in de tweede helft van 1993.

Relatief grootste banenverlies bij financiële instellingen

De sterkste daling van het aantal banen in het bedrijfsleven vond in 2003 plaats in de industrie (31 duizend), de zakelijke dienstverlening (26 duizend) en de bouwnijverheid (16 duizend). Ook relatief gezien kenden deze bedrijfstakken een scherpe daling van de werkgelegenheid. Een forse afname kende daarnaast de financiële instellingen (–3,5 procent) en de horeca (–2,9 procent), die kampt met een teruglopende omzet. De toename van het aantal banen in de niet-commerciële dienstverlening betrof vooral de zorg (57 duizend) en in mindere mate het onderwijs (13 duizend) en het openbaar bestuur (11 duizend).

Bij het aantal openstaande vacatures zijn vergelijkbare ontwikkelingen zichtbaar als bij het aantal banen. Een opvallend verschil is dat het aantal openstaande vacatures in 2003 in alle bedrijfstakken is gedaald, dus ook bij de niet-commerciële dienstverlening. Zo waren er in 2003 in de zorg gemiddeld bijna 5 duizend vacatures minder dan in 2002. Bij de financiële instellingen was de daling van het aantal openstaande vacatures daarentegen juist bescheiden.

4.4 Banen van werknemers in 2003*, mutatie t.o.v. 2002*

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Meer deeltijdbanen, minder voltijdbanen

De daling van de werkgelegenheid in het bedrijfsleven en de stijging van de werkgelegenheid in de niet-commerciële dienstverlening heeft gevolgen voor de verhouding deeltijd/voltijdbanen in de Nederlandse economie. De meeste nieuwe banen in de niet-commerciële dienstverlening waren in deeltijd. Het percentage deeltijdbanen op de totale werkgelegenheid is daardoor gegroeid van 43,3 procent in 2000 naar 46,2 procent in 2003. Nederland heeft veruit het hoogste percentage deeltijdwerkers in de Europese Unie.

Dat er vooral deeltijdbanen bijkomen terwijl er (meer) voltijdbanen verdwijnen, betekent dat de werkgelegenheid uitgedrukt in arbeidsjaren, oftewel het arbeidsvolume, sneller daalt dan het aantal banen. Het arbeidsvolume van werknemers daalde in 2003 met 56 duizend arbeidsjaren, hetgeen neerkomt op 1,0 procent. Het aantal banen van werknemers daalde met 24 duizend, oftewel 0,3 procent.

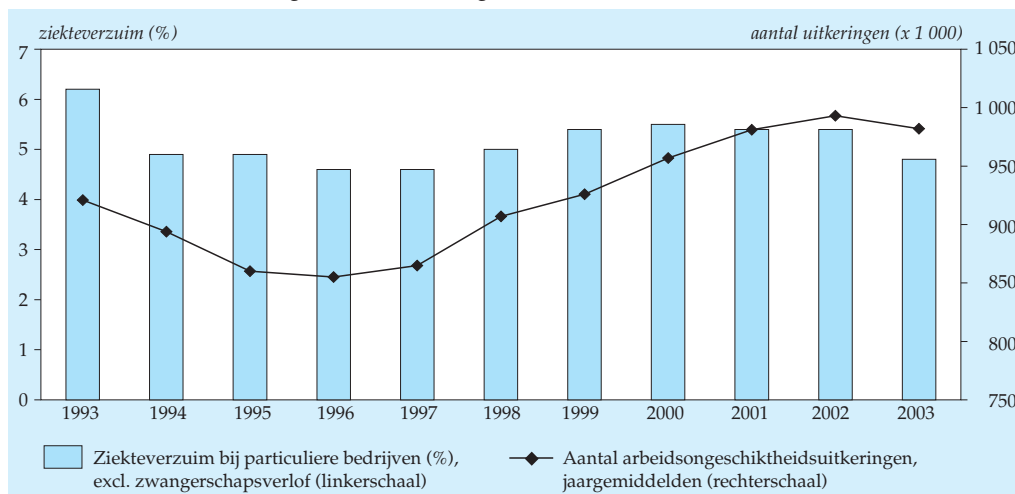
De tegenstelling in ontwikkeling tussen het bedrijfsleven en de niet-commerciële dienstverlening zorgde er mede voor dat de werkgelegenheidsontwikkeling voor mannen een ander beeld te zien geeft dan voor vrouwen. Vrouwen profiteerden in sterkere mate van de nieuwe (deeltijd)banen in de niet-commerciële dienstverlening. In 2003 werden in deze sector 68 duizend banen extra door vrouwen vervuld, tegen 19 duizend door mannen. Het banenverlies in het bedrijfsleven betrof daarentegen 70 duizend voor mannen, tegen 41 duizend voor vrouwen.

Daling ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid

Het ziekteverzuim in het bedrijfsleven is begin 2003 voor het eerst sinds lange tijd substantieel gedaald. In de jaren 1999–2002 lag het ziekteverzuim steeds rond de 5,4 procent. Gemiddeld over 2003 kwam het uit op 4,8 procent. De daling van het ziekteverzuim is zowel het gevolg van overheidsbeleid als van de veranderde economische omstandigheden. Enerzijds werd de Wet Verbetering Poortwachter ingevoerd en kwamen er collectieve afspraken over het terugdringen van het ziekteverzuim, anderzijds was in het verleden vaak te zien dat in economisch mindere tijden het ziekteverzuim daalt. Hierbij speelt een rol dat werknemers in tijden van laagconjunctuur eerder bezorgd zijn over het behoud van hun baan. In het kielzog van het ziekteverzuim is in 2003 voor het eerst sinds jaren ook het aantal arbeidsongeschikten gedaald. Eind 2002 leek Nederland nog af te stevenen op 1 miljoen arbeidsongeschikten, maar begin 2003 kwam de kentering. Dit omslagpunt is volledig het gevolg van een lagere instroom, de uitstroom is vrijwel gelijk gebleven. Gemiddeld over heel 2003 waren er 982 duizend arbeidsongeschikten. Hieronder vallen zowel mensen met een WAO- als met een Wajong- of WAZ-regeling.

De Wet Verbetering Poortwachter is ingegaan op 1 april 2002. Deze wet en de bijbehorende Regeling Procesgang Eerste Ziektejaar verplichten werkgevers en werknemers alle mogelijkheden te onderzoeken en te benutten om de zieke

4.5 Ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen

Bron: CBS, Enquête beroepsbevolking.

werknemer weer aan het werk te helpen. De wet en de hierdoor geïnitieerde gedragsverandering hebben bijgedragen aan het verlagen van het ziekteverzuim. Hiermee zullen zij ook bijdragen aan het verlagen van de instroom in arbeidsongeschiktheidsregelingen: langdurig ziekteverzuim leidt vaak tot instroom in de WAO. Tot dusver kregen werknemers na een jaar ziekteverzuim recht op WAO. In de toekomst verandert dit: werknemers die na 31 december 2003 ziek zijn geworden, krijgen pas na twee jaar ziekte recht op WAO.

De recente ontwikkelingen op het gebied van ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid zijn gunstig voor het bedrijfsleven. Bij een daling van het ziekteverzuim ontvangen werkgevers voor (vrijwel) dezelfde loonsom een groter aantal gewerkte uren. Een daling van het aantal arbeidsongeschikten draagt, wegens verlaging van de WAO-premie, bij aan lastenverlichting van het bedrijfsleven. Hier staat tegenover dat de wet Poortwachter de werkgever verplicht tot het leveren van inspanningen in termen van tijd en geld.

Werkloosheid rond de 400 duizend

De werkloosheid is vanaf halverwege 2001 opgelopen. In 2003 waren er 94 duizend werklozen meer dan een jaar eerder. Gemiddeld waren er 396 duizend werklozen in 2003. Dit komt overeen met 5,3 procent van de beroepsbevolking. Van een extreem hoge werkloosheid kan niet worden gesproken: in de periode 1993–1995 was 8 procent van beroepsbevolking werkloos. Ook vergeleken met de rest van Europa is het werkloosheidspercentage niet buitengewoon hoog, maar de snelle toename is wel zorgwekkend.

Als gevolg van de stijgende werkloosheid is het aantal WW-uitkeringen in 2003 opgelopen tot 287 duizend. Dit is een toename van meer dan 40 procent ten opzichte van 2002. Het aantal WW-uitkeringen is vanaf 2002 gestegen.

Voor het eerst sinds lange tijd is ook het aantal bijstandsuitkeringen gestegen. In 2003 werden gemiddeld 335 duizend bijstandsuitkeringen verstrekt aan personen in de beroepsgeschikte leeftijd (15–64 jaar).

De werkloosheid hangt niet alleen samen met de tanende werkgelegenheid, maar ook met demografische ontwikkelingen. Het aantal mensen in de leeftijd tussen 15 en 64 jaar neemt nog altijd toe. Daarnaast stijgt ook de bruto participatiegraad, oftewel het percentage mensen dat wil en kan werken. In 2003 groeide de beroepsbevolking met 83 duizend personen.

Wanneer de werkgelegenheid afneemt, heeft dit een ontmoedigend effect op werkzoekenden. Een aantal van hen staakt de zoekactiviteiten en gaat eventueel op zoek naar alternatieven voor betaald werk. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om studenten die besluiten om een extra jaar aan hun studie te plakken, of om ouders die na een loopbaanonderbreking zouden willen herintreden, maar hun inspanningen om een baan te vinden (tijdelijk) staken. Uit de nog steeds stijgende tendens in bruto participatiegraad valt niet direct af te lezen dat hier in 2003 al sprake van was: deze is net als voorgaande jaren enigszins gestegen. Toch sluit dit ontmoediging geenszins uit. Tegenover korte-termijntrend van ontmoediging, die samenhangt met de conjunctuur, staat namelijk de lange-termijntrend van de verhoogde wens tot deelname aan de arbeidsmarkt. De eventuele ontmoediging moet dus blijken uit een verminderde toename van de bruto participatiegraad sinds de vertraging in de economische ontwikkeling. Hiervan is inderdaad sprake.

In samenhang met de werkgelegenheidsgroei in de niet-commerciële dienstverlening is de toename van de werkloosheid onder vrouwen kleiner dan onder mannen. De laatste jaren zijn veel vrouwen aan de slag gegaan in de zorg. Daar komt nog bij dat in de branches waar als eerste werkgelegenheid verloren ging, zoals de industrie en de bouw, vooral mannen werkzaam zijn. In de (commerciële) dienstverlening, waar veel meer vrouwen werken, was ook sprake van banenverlies, maar dit is later ingezet. De stijging van het aantal werklozen in 2003 betrof in totaal 59 duizend mannen en 35 duizend vrouwen. In 2002 steeg het aantal werklozen met 38 duizend mannen en 12 duizend vrouwen.

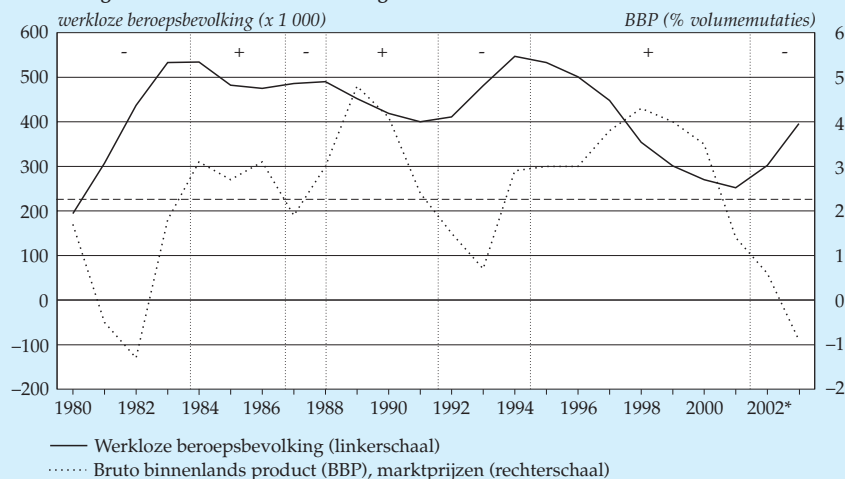
De werkloosheid is het hoogst onder jongeren. Dit geldt overigens ook in tijden van hoogconjunctuur: starters op de arbeidsmarkt hebben meer tijd nodig om een baan te vinden. Bij een neergaande economische ontwikkeling gaat de werkloosheid onder jongeren dan ook het eerst omhoog. De werkloosheid onder 15–19-jarigen is opgelopen van 11,4 procent in 2000 tot 15,7 procent in 2003. Onder 20–24-jarigen bedroeg de werkloosheid 8,6 procent.

Kader 4.a

Dalende werkloosheid alleen bij bovengemiddelde economische groei

Toen de werkloosheid in 2001 begon te stijgen, werd een periode afgesloten waarin het aantal werklozen tot een uitzonderlijk laag niveau was gedaald. In 2001 waren er gemiddeld 252 duizend werklozen, het laagste aantal sinds 1980. Hierbij moet worden bedacht dat de beroepsbevolking in 1980 een stuk kleiner was dan in 2001. In onderstaande grafiek wordt de relatie tussen economische groei en werkloosheid in beeld gebracht. Voor de jaren 1980–2003 zijn perioden van bovengemiddelde economische groei aangegeven met een plusteken en die van benedengemiddelde economische groei met een minteken. De gemiddelde economische groei over dit hele tijdvak (2,3 procent) is met een stippellijn aangegeven in de grafiek.

Samenhang werkloosheid en economische groei

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Een eerste constatering zou kunnen zijn dat de werkloosheid daalt zodra de economie na een periode van laagconjunctuur aantrekt, en andersom. Nadere bestudering van de grafiek leert dat de zaak ingewikkelder ligt. Wanneer de economische groei begint toe te nemen, blijft de werkloosheid aanvankelijk nog stijgen. Tijdens zo'n periode wordt gesproken van 'baanloze groei': de economie groeit al wel substantieel, maar genereert nog geen banen. Een reden hiervoor is dat er gezien de nog altijd groeiende beroepsbevolking veel extra banen nodig zijn om de werkloosheid te laten zakken. Daarnaast is er doorgaans een vertraging tussen de economische groei en de groei van de werkgelegenheid. Pas als de banenmotor door de groeiende economie voldoende op stoom is gekomen, gaat de werkloosheid dalen. In de periode 1980–2003 gebeurde dit nadat de economische groei uitkwam boven het lange-termijngemiddelde van 2,3 procent. Dit betekent dat een BBP-groei van 2,3 procent nodig was om de werkloosheid bij een groeiende beroepsbevolking te doen afnemen. Wanneer de BBP-groei vervolgens een maximum bereikt is tevens het punt aangebroken van maximale afname van de werkloosheid. De verzwakking van de economische groei die hierna intreedt, heeft niet onmiddellijk een stijging van de werkloosheid ten gevolg. Er treedt eerst een proces op dat wordt aangeduid met het oppotten van arbeid of *labour hoarding*: werkgevers snijden niet onmiddellijk in hun personeelsbestand. De werkloosheid gaat pas stijgen als de economische groei onder een bepaalde waarde is gezakt. In de periode 1980–2003 was dit het lange-termijngemiddelde van 2,3 procent. Wanneer de economische groei vervolgens een dieptepunt bereikt, treedt de maximale stijging op van de werkloosheid.

Dynamiek op de arbeidsmarkt afgenomen

De dynamiek op de arbeidsmarkt is sterk verminderd. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de daling van het aantal ontstane en vervulde vacatures. In 2000 ontstonden er in totaal nog meer dan 1 miljoen nieuwe vacatures. In 2003 waren dat er nog maar 645 duizend. Verder werden in 2000 nog bijna 1 miljoen vacatures vervuld en in 2003 maar 671 duizend. De daling van het aantal ontstane en vervulde vacatures vond vooral plaats in 2002. De daling van zowel het aantal ontstane als het aantal vervulde vacatures bedroeg toen ongeveer 200 duizend ten opzichte van het jaar ervoor, oftewel 20 procent. In 2003 lagen de dalingen op ongeveer 100 duizend, iets meer dan 10 procent.

Zowel in 2000 als in 2001 vonden nog bijna 1,2 miljoen mensen een andere baan. In 2003 was dit aantal gezakt tot 922 duizend. Van de groep mensen die een baan vond, had een deel voor die tijd ook al een baan. In 2001 waren er 548 duizend baanwisselaars, in 2003 nog maar 413 duizend. Hiermee is het aandeel baanwisselaars op het totale aantal baanvinders dus ook gedaald.

Kader 4.b

Banenverlies in twee perioden van laagconjunctuur

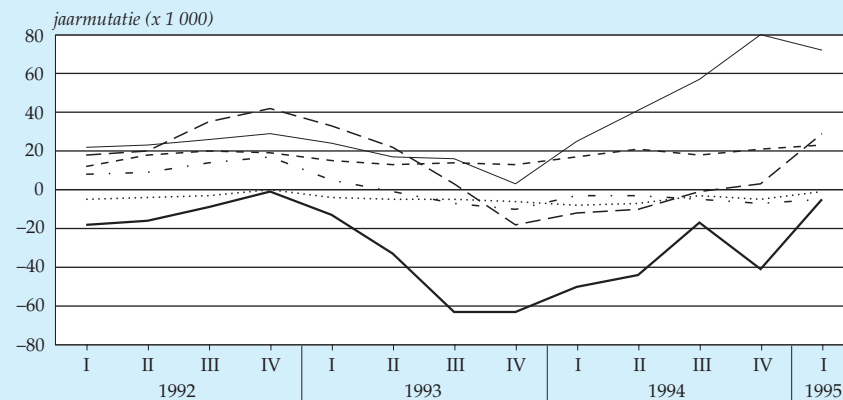
Bij de vorige periode van laagconjunctuur (1991–1993) begon de werkgelegenheid in de industrie en de bouwnijverheid in het begin van 1992 te krimpen. Ruim een jaar later zette tevens een daling in van het aantal banen in de bedrijfstak vervoer en communicatie, en nog wat later in de handel en bij de financiële instellingen. Het banenverlies in deze bedrijfstakken duurde tot begin 1995, bijna een jaar nadat de economie weer was opgeleefd. Het totale aantal banen liep terug van het derde kwartaal in 1993 tot en met het eerste kwartaal van 1994.

Na een periode van economische groei begon eind 2000 de economische groei weer terug te lopen. Mede door het hoge aantal vacatures vanaf eind jaren negentig duurde het enige tijd voordat dit consequenties had voor de werkgelegenheid. Werkgevers hadden grote moeite gehad met het werven van personeel en waren daardoor niet geneigd om bij het eerste teken van economische terugval in het personeelsbestand te snijden. Net als tien jaar geleden hoort de industrie bij de eerste bedrijfstakken met teruglopende werkgelegenheid. Het aantal banen in de industrie is vanaf het derde kwartaal van 2001 gedaald. Enkele kwartalen later werd ook de daling ingezet in onder meer de bouwnijverheid, bij vervoer en communicatie en bij de financiële instellingen. Net als tien jaar geleden kwam de krimp het laatst bij de handel.

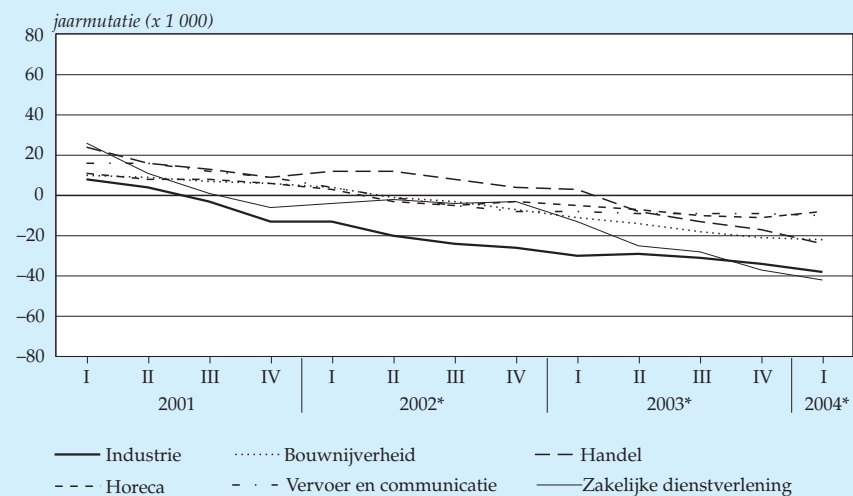
Het voornaamste verschil met de periode 1993–1994 is dat het banenverlies in het bedrijfsleven in de afgelopen periode een stuk forser was, maar voor een groot deel gecompenseerd werd door personeelsuitbreidingen in de zorg en het onderwijs. Tien jaar geleden was er alleen een bescheiden werkgelegenheidsgroei in de zorg. Ook valt op dat de terugval van de werkgelegenheid in het bedrijfsleven een stuk langer duurt dan in de periode 1993–1994. Een ander verschil is dat de werkgelegenheid ook afnam in de horeca en de zakelijke dienstverlening. De horeca had tien jaar geleden nauwelijks last van de conjuncturele neergang, maar zat in 2002 en 2003 duidelijk in de problemen. Ook de computerservicebureaus verloren tien jaar geleden nauwelijks werkgelegenheid, maar de afgelopen twee jaar heeft deze branche al 11 duizend banen verloren. Het grootste verlies aan werkgelegenheid binnen de zakelijke dienst-

verlening was te zien bij de uitzendbureaus. Sinds 2000 gingen hier al 57 duizend banen verloren. Het uitzendwezen was daarmee net als tien jaar geleden een van de eerste bedrijfstakken met banenverlies. Daar staat tegenover dat toen in 1994 de conjunctuur weer aantrok, het uitzendwezen de eerste branche was waar de werkgelegenheid weer fors toenam.

Banen van werknemers rond 1993

Banen van werknemers rond 2003

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

4.2 Kenniseconomie

Productiviteitsgroei steeds sterker afhankelijk van kenniseconomie

In de jaren negentig ging de Nederlandse BBP-groei vooral gepaard met meer inzet van de factor arbeid en veel minder met een stijging van de arbeidsproductiviteit. De komende jaren zal de Nederlandse BBP-groei vooral moeten worden gerealiseerd door een verhoging van de arbeidsproductiviteit, omdat met name demografische ontwikkelingen (vergrijzing en ontgroening) de mogelijkheden voor extra arbeidsinzet beperken. Uit onderzoek is gebleken dat innovatie een belangrijke rol speelt bij de toename van de arbeidsproductiviteit. Het met succes naar de markt brengen van nieuwe, verbeterde, of meer concurrerende producten, processen, diensten of organisatievormen kan bijdragen aan een groei van de arbeidsproductiviteit. Het is dan ook de verwachting dat activiteiten die gericht zijn op het realiseren van zulke innovaties steeds belangrijker gaan worden voor bedrijven.

Het bereiken van een betere economische concurrentiepositie door innovatie staat hoog op de agenda van het Nederlandse overheidsbeleid. Het bedrijfsgerichte innovatiebeleid van de Nederlandse regering heeft onder andere geleid tot de oprichting van het innovatieplatform. De ambities van het kabinet sluiten aan bij die van de Europese Raad van Lissabon (2000). Daar hebben de lidstaten afgesproken dat de Europese Unie zich binnen tien jaar moet ontwikkelen tot de “meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld”. In Barcelona heeft de Europese Raad deze doelstelling onder andere vertaald in het streven de R&D-uitgaven in Europa in 2010 gemiddeld 3 procent van het BBP te laten benaderen, waarvan 2 procent privaat gefinancierd¹⁾.

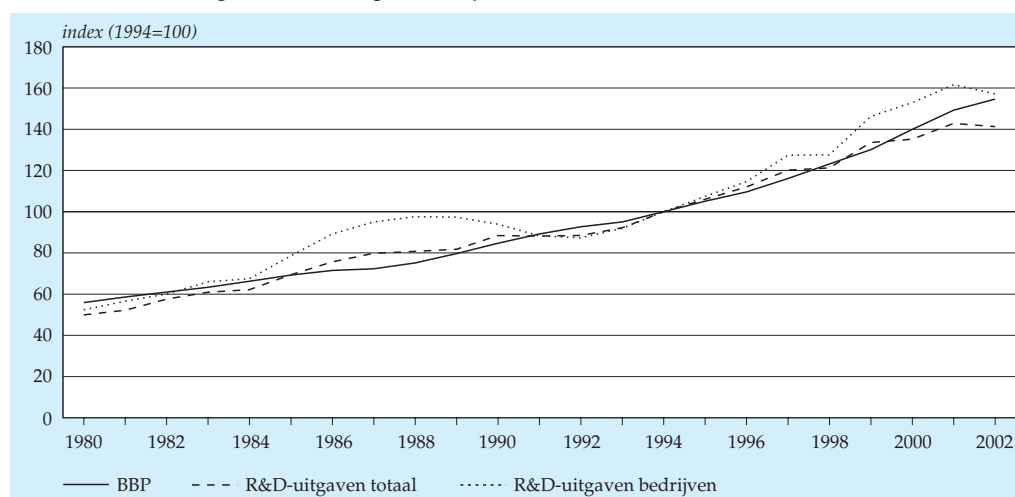
In een recente studie van het Ministerie van Economische Zaken (zie ook *Kennis en economie 2003*) staan innovatie en research & development, informatie- en communicatietechnologie (ICT), menselijk kapitaal en (innovatief) ondernemerschap als vier determinanten van productiviteitsgroei centraal. In deze studie is getracht aan te geven wat het effect is van elk van deze vier determinanten op de Nederlandse arbeidsproductiviteitsgroei in de periode 1990–2000. Eén van de conclusies is dat de gemiddelde groei van de arbeidsproductiviteit in de marktsector van 1,5 procent geheel zou kunnen worden verklaard door de determinanten R&D, ICT en menselijk kapitaal. R&D (privaat, publiek en buitenlandse R&D-spillovers) levert met 40 procent de grootste bijdrage. Ook ICT levert op verschillende manieren een belangrijke bijdrage aan de productiviteitsgroei. In de eerste plaats is er een directe bijdrage via een snelle productiviteitsgroei in de ICT-sector zelf. Daarnaast is er een

¹⁾ Recentelijk heeft het CBS een nationale rekeningen module ontwikkeld waarin op systematische wijze uitgaven aan kennis zijn weergegeven. Hierin zijn onder andere indicatoren opgenomen over uitgaven aan onderwijs, R&D en ICT die ook zijn terug te vinden in de lijst van Lissabon Indicatoren. Zie voor een toelichting: *Kennis en Economie 2003*, par. 6.2 en ESB jaargang 89, 4432.

effect via kapitaalverdieping: de arbeidsproductiviteit stijgt ten gevolge van een hogere inzet van ICT-kapitaal per werknemer. De derde determinant, het investeren in menselijk kapitaal (gemeten als de gemiddelde opleidingsduur) draagt door middel van verhoging van het gemiddelde kennisniveau bij aan de arbeidsproductiviteitsgroei.

De directe bijdrage van ondernemerschap aan de productiviteit is het minst duidelijk en bovendien maar beperkt empirisch onderzocht. Bovendien is het de vraag in hoeverre deze factor een *zelfstandige* structurele bijdrage levert aan de productiviteitsgroei. Ondernemerschap kan indirect wel een stimulerende rol spelen bij het ontwikkelen en benutten van kennis en innovatie.

4.6 BBP, totale R&D-uitgaven en R&D-uitgaven bedrijven

Bron: CBS, Kennis en economie 2004.

R&D en menselijk kapitaal

Nederland is op dit moment ver verwijderd van het halen van de Barcelona-doelstelling voor R&D. Uit grafiek 4.6 blijkt dat de R&D-uitgaven na 1999 minder snel gegroeid zijn dan het BBP. De R&D-intensiteit, het aandeel van R&D-uitgaven in het BBP, daalde van 1,90 procent in 2000 naar 1,81 procent in 2002. Opvallend is de afname van de R&D-uitgaven door het bedrijfsleven in 2002.

Uit de grafiek blijkt verder dat in de gehele periode 1980–2002 de ontwikkeling van de uitgaven voor R&D vooral bepaald worden door het bedrijfsleven. Gemiddeld namen de bedrijven 55 procent van de uitgaven voor hun rekening. De overige R&D-uitgaven kwamen van de publieke sector (universiteiten en researchinstellingen). De R&D-intensiteit van het bedrijfsleven was maximaal 1,3 procent (in 1986). In 2002 bedroeg de R&D-intensiteit nog slechts 1,03 procent. Hierbij moet echter worden bedacht dat de 3-procentnorm steeds moet worden gerelateerd aan de bredere Lissabon-doelstelling. Verhoging

van de R&D-uitgaven is slechts één van de middelen om de innovatiekracht van Nederland en van de EU te laten toenemen²⁾.

4.7 Uitgaven en personeel voor R&D

	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002
<i>mln euro</i>							
Uitgaven							
Nederland totaal	2 802	3 879	4 938	6 005	7 655	8 090	8 050
Bedrijven	1 487	2 230	2 665	3 132	4 457	4 712	4 582
<i>arbeidsjaren</i>							
Personeel							
Nederland totaal	52 040	59 880	72 280	79 630	88 500	89 660	.
Bedrijven	26 590	29 940	31 950	37 820	47 510	48 370	47 500

Bron: CBS, Kennis en economie 2004.

Er bestaat een samenhang tussen de productiviteit en het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking. Investerings in het menselijk kapitaal door middel van verhoging van het opleidingsniveau dragen bij aan de productiviteit. Daarnaast kunnen deze investeringen bijdragen aan een verhoging van het aantal kenniswerkers in de economie. Kenniswerkers (waaronder R&D-personeel) zijn een belangrijke input voor innovatieprocessen. Het effect van menselijk kapitaal kan echter moeilijk afzonderlijk worden gekwantificeerd.

Innovatie

Sinds 1996 houdt het CBS om het jaar een innovatie-enquête. De uitkomsten van de innovatie-enquête over de periode 2000–2002 worden in *Kennis en economie 2004* besproken. Hierin komen de resultaten van het innovatieproces bij bedrijven (zoals nieuwe producten, diensten en processen), de wijze waarop deze resultaten tot stand komen, en het geld dat bedrijven hieraan spenderen aan de orde³⁾.

Uit de innovatie-enquête blijkt dat van alle bedrijven met 10 of meer werknemers in Nederland circa eenderde een product- of procesinnovatie realiseert. In de industrie geldt dit voor de helft van de bedrijven. Bedrijven die een voor het bedrijf nieuw of sterk verbeterd product op de markt hebben gebracht, behalen gemiddeld zo'n 25 procent van hun omzet met geïnnoveerde producten.

²⁾ Zie Adviesraad voor het Wetenschaps- en technologiebeleid (2002), Gewoon doen!?, AWT-advies 49.

³⁾ In Europees verband vindt vooralsnog om de vier jaar een innovatie-enquête plaats. Onlangs hebben de lidstaten besloten de frequentie te verhogen en tussentijds een verkorte innovatie-enquête te houden.

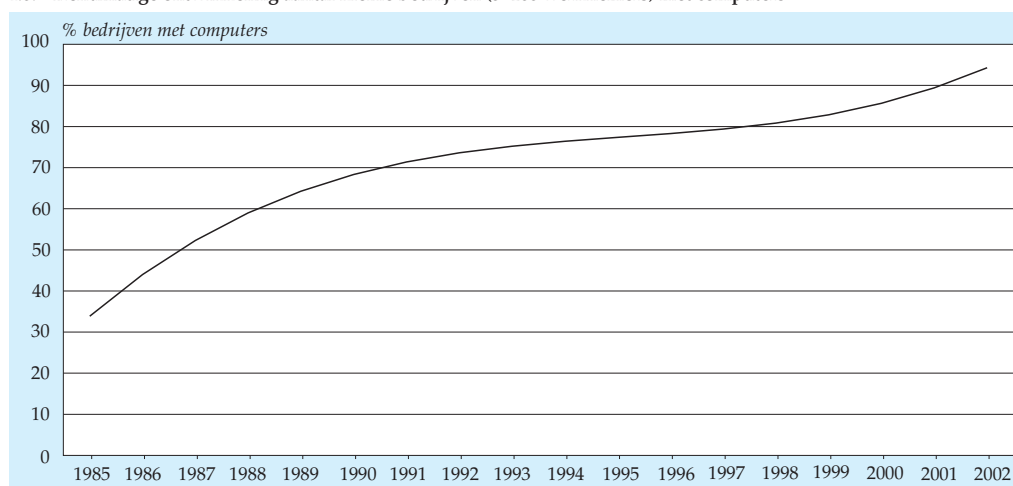
Van deze groep bedrijven heeft zo'n 40 procent producten aangeboden die niet alleen voor het eigen bedrijf, maar ook voor hun afzetmarkt technologisch nieuw of sterk verbeterd waren.

ICT-gebruik

Het genereren van kennis en de capaciteit om op efficiënte wijze informatie te verwerken en te verspreiden is van fundamentele betekenis geworden voor economische groei. De informatie- en communicatietechnologie (ICT) is een voorbeeld van technologie die voor praktisch de gehele samenleving nieuwe gebruiksmogelijkheden biedt. De afgelopen jaren hebben Nederlandse bedrijven dan ook veel geïnvesteerd in ICT⁴⁾. Een meer recente ontwikkeling is een steeds verder gaande intensivering van het gebruik van de (bestaande) ICT-infrastructuur (zie *De digitale economie 2003*).

De snelheid waarmee een technologie zich binnen een samenleving verspreidt, verloopt veelal volgens een bepaald patroon (de zogenaamde S-curve): eerst is er een relatief kleine groep pioniers die de technologie toe gaat passen, vervolgens de grote massa en ten slotte de achterblijvers. Zo ook in het geval van ICT, zoals blijkt uit grafiek 4.8. Ook de ICT-technologie zelf is, onder invloed van het groeiende gebruik, in snel tempo verbeterd en daardoor steeds toegankelijker geworden. Daarnaast nemen de gebruiksmogelijkheden van ICT toe naarmate er meer mensen gebruik van maken (netwerkeffecten). De kleinere bedrijven liepen bij het computergebruik een aantal jaren achter bij de grotere bedrijven. Rond 1990 maakten praktisch alle grotere bedrijven gebruik van computers, terwijl dit destijds nog maar voor twee van de drie kleinere bedrijven gold.

4.8. Trendmatige ontwikkeling aantal kleine bedrijven (5–100 werknemers) met computers

Bron: CBS, Statistiek ICT-gebruik bedrijven.

⁴⁾ Zo is het aandeel van ICT-kapitaal in de totale kapitaalgoederenvoorraad in Nederland toegenomen van 2,2 procent in 1990 tot 3,2 procent in 2002 (zie CBS, *De Nederlandse economie 2002*, blz. 173).

De recente ontwikkelingen op ICT-gebied concentreren zich op het terrein van internet en e-business en lijken zich ook volgens het geschetste patroon te gedragen. Dit komt tot uitdrukking in de snelle groei van bijvoorbeeld het aantal bedrijven met internet (13 procent in 1996 versus 77 procent in 2002) en het aantal bedrijven met een eigen website (4 procent in 1996; 47 procent in 2002). Ook het elektronisch zaken doen (e-commerce) ontwikkelt zich op deze wijze. In 1996 was het elektronisch in- en verkopen nog een marginaal verschijnsel. In 2002 kwam dit, zowel aan de inkoop- als aan de verkoopzijde, bij een op de vier bedrijven voor. Ook hier wordt duidelijk dat kleinere bedrijven er een aantal jaren langer over doen om nieuwe ICT-toepassingen te implementeren dan de grotere bedrijven. Zo had 45 procent van de kleinere bedrijven eind 2002 een eigen website, terwijl dit voor de grotere bedrijven al 80 procent bedroeg. Ook de verspreiding van nieuwe toepassingen lijkt eenzelfde patroon te volgen als het gebruik van de computer. Het computergebruik door bedrijven heeft inmiddels het verzadigingspunt bereikt. Dit geldt nog niet voor internetgebruik, e-business en soortgelijke toepassingen.

4.9 Intensivering ICT-gebruik bedrijven¹⁾

	1996	2002	w.v. bedrijven met	
			5-99 werkzame personen	100 of meer werkzame personen
<i>% van het totaal aantal bedrijven</i>				
Bedrijven met:				
internet	13	77	76	95
eigen website	4	47	45	80
elektronische orderontvangst	1	22	22	33
elektronische inkoop	.	25	23	50

¹⁾ Bedrijven met 5 of meer werknemers (1996) / werkzame personen (2002).

Bron: CBS, Statistiek ICT-gebruik bedrijven.

Het uiteindelijke doel van de investeringen in ICT en het gebruik ervan is een verbetering van rendement en productiviteit. Daarbij lijkt het niet voldoende om alleen computers aan te schaffen of een internetaansluiting te nemen. Micro-economisch onderzoek laat zien dat bedrijven die ICT-investeringen gepaard laten gaan met aanvullende veranderingen van bijvoorbeeld de producten van of de processen binnen het bedrijf, meer rendement uit hun ICT-investeringen halen⁵⁾. Ook kan het grootschalige gebruik van ICT leiden tot een meer flexibele en efficiënte productieketen. Dit kan overigens ook outsourcing naar het buitenland inhouden, bijvoorbeeld bedrijven die delen van hun automatiseringswerkzaamheden uitbesteden aan bedrijven in Aziatische

⁵⁾ Een door de OESO gecoördineerd internationaal onderzoek op dit terrein is gebundeld in de publicatie: *The Economic Impact of ICT* (OECD, 2004).

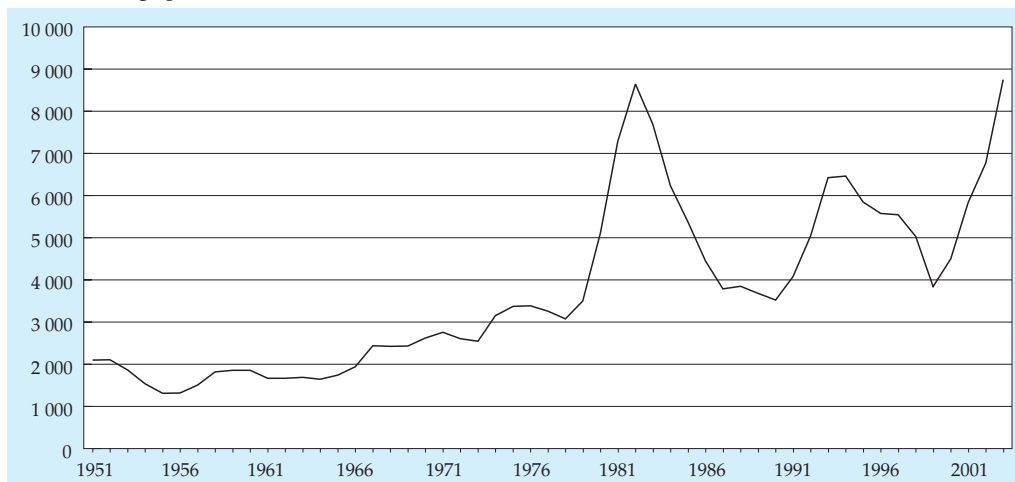
landen. Met name grote multinationale ondernemingen maken kosten-baten analyses op mondiaal niveau.

4.3 Faillissementen

Nog geen einde stijging aantal faillissementen

Het aantal uitgesproken faillissementen bedroeg in 2003 ruim 8700. Dit is het hoogste aantal uitgesproken faillissementen dat ooit in een jaar is geteld. Het vorige 'record' was 1982 toen er 100 faillissementen minder waren. In de laatste vijf jaar is het jaarlijks aantal uitgesproken faillissementen meer dan verdubbeld. Weinig economische variabelen reageren zo sterk op economische terugval als het aantal faillissementen, zoals te zien is aan de scherpe stijgingen rond 1982 en 1993.

4.10 Aantal uitgesproken faillissementen

Bron: CBS, Faillissementenstatistiek.

De stijging van het aantal uitgesproken faillissementen was, absoluut gezien, vooral zichtbaar bij de bedrijven en instellingen en in mindere mate bij natuurlijke personen. Vooral in de zakelijke dienstverlening vielen zware klappen. In deze bedrijfstak gingen ruim 1 600 bedrijven failliet.

Over het algemeen hebben vooral jonge bedrijven relatief lagere overlevingskansen, maar de laatste jaren gingen ook bedrijven met een bestaansduur van tien jaar of langer vaker failliet. In 2003 had ongeveer 38 procent van de failliete bedrijven en instellingen een bestaansduur van tien jaar of langer. Dit is 7 procentpunten hoger dan in 2001. Het aandeel van de zeer jonge bedrijven nam juist af. Zo had in 2003 37 procent van de failliete bedrijven en instellingen een bestaansduur korter dan vijf jaar. In 2001 was dat nog 44 procent.

4.11 Uitgesproken faillissementen naar rechtsvorm

	1990	1995	2000	2001	2002	2003
Natuurlijke personen	553	1 060	901	1 459	1 786	2 354
w.o. vennoten	167	471	259	241	242	440
Bedrijven en instellingen	2 961	4 783	3 579	4 330	4 963	6 386
w.v.						
eenmanszaken	1 434	2 011	958	997	878	1 151
naamloze vennootschappen	9	17	12	31	25	22
besloten vennootschappen	1 304	2 278	2 272	2 944	3 700	4 687
vennootschappen onder firma	77	239	187	196	198	320
commanditaire vennootschappen	31	30	25	36	29	43
overige	106	208	125	126	133	163
Nalatenschappen	5	4	18	45	22	8
Totaal	3 519	5 847	4 498	5 834	6 771	8 748

Bron: CBS, Faillissementsstatistiek.

Per duizend bedrijven en instellingen zijn in 2003 bijna zestien bedrijven failliet gegaan tegen twaalf in 2002. Vooral in de industrie en de zakelijke dienstverlening gingen relatief veel bedrijven failliet. In de zakelijke dienstverlening waren er veel faillissementen van holdings. In 2003 waren er bij faillissementen bijna 39 duizend werknemers betrokken. Dit is bijna de helft meer dan in 2002.

Bij faillissementen worden vaak grote bedragen aan schuld onbetaald gelaten. De totale onbetaald gebleven schuld van de in 2002 beëindigde faillissementen bedroeg 1,1 miljard euro. Gemiddeld is er sprake van een schuld van 285 duizend euro per faillissement. Het gemiddelde bedrag per faillissement varieerde sterk. Bij vennootschappen bedroeg het gemiddelde 400 duizend euro, bij eenmanszaken 225 duizend euro en bij natuurlijke personen 79 duizend euro.

In 2003 zijn 10500 wettelijke schuldsaneringen definitief uitgesproken. In vergelijking met 2002 is er sprake van een stijging met 11 procent. Een op de zes schuldsaneringsregelingen heeft betrekking op een particulier met een eenmanszaak. Tweederde van de personen in de schuldsaneringsregeling is tussen de 25 en 45 jaar.

*De illegale economie*⁶⁾

Afgaande op het grote aantal berichten in de media over drugscriminaliteit en andere illegale activiteiten kan al snel de indruk ontstaan dat de illegale economie een substantieel deel uitmaakt van de Nederlandse economie. Het is de

⁶⁾ Dit artikel is geschreven door Marret Smekens en Marleen Verbruggen.

vraag of deze indruk terecht is. Voor 2001 is onlangs een raming gemaakt van de toegevoegde waarde van de illegale economie. Deze raming, die uiteraard met de nodige voorzichtigheid moet worden gebruikt omdat de illegale economie zich zeer moeilijk laat meten, komt uit op iets meer dan 3 miljard euro, dat is minder dan 1 procent aan het bruto binnenlands product (BBP).

De hier gepresenteerde raming beoogt geen integrale beschrijving te geven van alle verschijnselen die samenhangen met de illegale economie. Ze geeft uitsluitend een raming van de toegevoegde waarde die ontstaat door deze activiteiten. Negatieve externe effecten en andere nadelige gevolgen zijn niet in de beschrijving opgenomen.

Tot de illegale economie worden activiteiten gerekend die wettelijk verboden zijn. Dit is niet hetzelfde als de zwarte economie. Onder de zwarte economie worden activiteiten verstaan waarover geen belastingen en sociale verzekeringspremies worden afgedragen. Uiteraard bestaat er een overlap tussen de illegale economie en de zwarte economie. Over illegale economische activiteiten zullen doorgaans geen belastingen en premies afgedragen worden. Omgekeerd zijn er economische activiteiten die wel tot de zwarte economie gerekend worden, bijvoorbeeld de 'zwarte' werkster, zwartwerken in de bouw en horeca, maar niet tot de illegale economie. Voor zwarte, legale activiteiten wordt in de reguliere nationale rekeningen een expliciete raming gemaakt. Voor de illegale economie is dit niet het geval.

Voor 1995 is eerder al een raming gemaakt voor de illegale economie⁷⁾. Ook toen werd de bijdrage van de illegale economie aan het BBP op minder dan 1 procent geraamd. Er zijn wel verschillen in de ontwikkelingen van de 'sectoren' die deel uitmaken van de illegale economie. De raming voor de drugsector komt een stuk hoger uit, terwijl de bijdrage van de prostitutie ruwweg gelijk is gebleven. Het aandeel van illegaal gokken neemt sterk af. Dit laatste wordt grotendeels verklaard doordat voor de raming van 2001 betere bronnen beschikbaar zijn. De illegale activiteiten in de uitzendbranche zijn in de raming voor 2001 voor het eerst meegenomen.

De raming van de illegale economie is behalve voor beleidsmakers ook van belang voor de afdracht aan de Europese Unie. Deze wordt voor een belangrijk deel gebaseerd op het bruto nationaal inkomen (BNI). Binnen de EU wordt gesproken over de vraag in hoeverre ramingen voor prostitutie, drugs en smokkel verplicht geïntegreerd moeten worden in de nationale rekeningen. Het bereik van de nationale rekeningen betreft in principe immers alle economische activiteiten, inclusief de illegale productie. De meningen van de lidstaten zijn hierover echter verdeeld.

⁷⁾ Van der Werf, R en P. van de Ven (1996) The illegal economy in the Netherlands. Paper prepared for the 24th general conference of the International Association for Research in Income and Wealth, Lillehammer, Norway, August 1996.

Ten slotte wordt er op gewezen dat de raming van de illegale economie niet zonder meer opgeteld kan worden bij de reguliere BBP-raming om zo een raming te krijgen van alle economische activiteiten. Een gedeelte van de illegale economie zit namelijk al (impliciet) in de reguliere BBP-raming.

Drugs

Productie, handel en bezit van alle soorten drugs zijn in Nederland verboden. In beleid en wetgeving (Opiumwet) wordt echter een verschil gemaakt tussen softdrugs (cannabis) en harddrugs (zoals XTC, cocaïne en heroïne). Het bezit van cannabis voor eigen gebruik (tot 30 gram) geldt niet als misdrijf maar als overtreding. Het doel van dit beleid is onder meer het tweegbrengen van een scheiding van de markten van harddrugs en cannabis, waarvan de verkoop in coffeeshops wordt gedoogd. In 2001 waren er 805 coffeeshops in Nederland⁸⁾. Meer dan de helft van de gebruikte cannabis wordt buiten de coffeeshop verkregen⁹⁾. Sinds de tweede helft van de jaren tachtig is de productie van cannabis in Nederland sterk toegenomen. Van de in Nederland verkochte cannabis is inmiddels 75 tot 80 procent van Nederlandse herkomst, de zogenaamde Nederwiet. Een goed zichtbaar detailhandelsapparaat, in de vorm van coffeeshops, en de zogenaamde growshops, waar men alle benodigdheden voor de kweek kan kopen, hebben bijgedragen aan deze snelle imports substitutie¹⁰⁾. Momenteel zijn er al ongeveer 200 growshops in Nederland¹¹⁾. Growshops zijn in principe legale bedrijven. Hennepzaden en stekken vormen op zichzelf geen (soft)drugs en de verkoop daarvan is dus legaal. Het is overigens wel verboden gelegenheid, middelen of inlichtingen te verschaffen tot het plegen van een misdrijf. Growshops vervullen binnen de commerciële cannabissector een essentiële rol. De productie van hennep vindt plaats bij een groot aantal thuiskwekers; in 1995 is het aantal thuiskwekers op 35 duizend geschat¹²⁾. Daarnaast zijn er ook gespecialiseerde bedrijfsmatige grootproducenten. De afzet van grote bedrijven wordt verondersteld naar het buitenland te gaan¹³⁾.

De meest gangbare harddrugs zijn heroïne, cocaïne, amfetamine en XTC. De echte probleemgebruikers van harddrugs zijn de gebruikers van heroïne. De heroïne die in Europa te verkrijgen is, wordt gemaakt van opium die voornamelijk afkomstig is uit Afghanistan. Cocaïne komt uit Zuid-Amerika. Cocaïne wordt door de meeste gebruikers voor recreatieve doeleinden geconsumeerd. De cocaïne wordt dan meestal gesnoven. Cocaïne kan ook deel uitmaken van problematisch gebruik van meer drugs tegelijk (polydruggebruik). Hierbij

⁸⁾ Bieleman, B., Goeree, P. en H. Naayer, (2003) Coffeeshops in Nederland 2002. Stichting Intraval, Groningen.

⁹⁾ Abraham, Manja D., Kaal, Hendrien L. en Peter D.A. Cohen (2002) Licit and illicit drug use in the Netherlands 2001. Amsterdam: CEDRO/Mets en Schilt. Pp 23–32.

¹⁰⁾ Jansen, A.C.M. (2002) De economie van de cannabissector. ESB nr 4354, 276–280.

¹¹⁾ Bovenkerk, F. en W.I.M. Hogewind (2003) Hennepteelt in Nederland: het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding. Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen, Utrecht / Politie en Wetenschap, Apeldoorn.

¹²⁾ Drugsnota "Het Nederlandse drugsbeleid; continuïteit en verandering", Den Haag 1995.

¹³⁾ Bovenkerk, F. en W.I.M. Hogewind (2003).

gaat het dan om basecoke of crack (onzuivere basecoke). Heroïne en cocaïne worden geïmporteerd om hier geconsumeerd te worden of te worden doorgevoerd (export).

Het belang van uitgaansdrugs zoals XTC en amfetamine (speed) is gedurende de jaren negentig significant toegenomen. Van de illegale uitgaansdrugs is XTC de meest gebruikte drug, gevolgd door cocaïne en amfetamine. Nederland is een belangrijk productie- en distributieland van XTC. Door de lage productiekosten en hoge marktprijzen is de productie en handel in XTC een zeer winstgevende onderneming. In kleine productie-eenheden kunnen in korte tijd grote aantallen XTC tabletten worden vervaardigd¹⁴⁾. De aanpak van het XTC-probleem krijgt internationaal en nationaal veel aandacht.

Voor de raming van de invloed van drugs op het BBP wordt uitgegaan van de onderstaande gegevens¹⁵⁾.

Heroïne en cocaïne: De ramingen van heroïne en cocaïne zijn gebaseerd op een aantal pijlers. In de eerste plaats zijn dit gegevens over aantallen verslaafden en gebruikers. Het aantal probleemgebruikers wordt geschat op 28 duizend¹⁶⁾. Dit aantal is al jaren redelijk stabiel. Het aantal actuele gebruikers van cocaïne is tussen 1997 en 2001 verdubbeld van 0,2 procent (ruim 26 duizend mensen) naar 0,4 procent (ruim 54 duizend mensen) van de bevolking van 12 jaar en ouder¹⁷⁾. Er bestaat een overlap tussen de gebruikers van heroïne en cocaïne. Naar schatting gebruikt 70 procent tot 90 procent van de probleemgebruikers zowel heroïne als cocaïne. De volgende pijler van de berekeningen is de hoeveelheid in beslag genomen drugs. Deze hoeveelheid is afhankelijk van de intensiteit van de opsporing en de succesfactor. Interpol gaat er in het algemeen van uit dat ongeveer 10 procent van de drugs die in omloop zijn worden onderschept. In Van der Heijden¹⁸⁾ wordt gesteld dat tegenwoordig 15 tot 20 procent van de heroïne de consument niet bereikt. Voor het huidige onderzoek is de pakkans voor heroïne en cocaïne vastgesteld op 15 procent. De derde pijler waarop de ramingen zijn gebaseerd is de prijsinformatie. De straatprijs is afhankelijk van plaats, aanschaflocatie, kwaliteit en de gekochte hoeveelheid. De straatwaarde van heroïne liep in 2001 binnen de EU uiteen van 31 tot 194 euro per gram. De straatwaarde van cocaïne liep uiteen van 47 tot 187 euro per gram¹⁹⁾. In Van Traa²⁰⁾ wordt aandacht besteed aan de verkoopketen van heroïne. De uiteindelijke straatprijs ligt ongeveer vijf keer hoger dan de importprijs. Bij de huidige straatprijs van 60 euro per gram betekent dit een importprijs van 12 euro per gram. Op basis van onder andere deze gegevens is

¹⁴⁾ Ministerie van Justitie (2001) Samenspannen tegen XTC, Een plan van aanpak ter intensivering van het Nederlandse beleid inzake synthetische drugs.

¹⁵⁾ Voor een uitgebreide methodologische beschrijving van de ramingen naar: Smekens, M en M. Verbruggen (2004) De Illegale Economie van Nederland, CBS.

¹⁶⁾ Nationale Drugmonitor (2002) Bureau NDM, Utrecht.

¹⁷⁾ CEDRO, Nationaal Preventie Onderzoek.

¹⁸⁾ Van der Heijden A.W.M. (1999) Nederland luilekkerland? Trends in de drugshandel. Het Tijdschrift voor de Politie nr. 1/2.

¹⁹⁾ EMCDDA – Europees Waarnemingscentrum voor drugs en drugsverslaving – (2003) Stand van de drugsproblematiek in de Europese Unie en Noorwegen. Jaarverslag 2003.

²⁰⁾ Van Traa (1996): Tweede Kamer der Staten Generaal, 1996.

de consumptie van heroïne en cocaïne geraamd op 430 miljoen euro en de invoer op 720 miljoen euro. De totale hoeveelheid die naar schatting geëxporteerd wordt bedraagt 1160 miljoen euro. Er wordt geen intermediair verbruik toegerekend aan de handel in heroïne en cocaïne. Hiermee zijn de output en toegevoegde waarde gelijk aan 870 miljoen euro (consumptie plus export minus import).

Synthetische drugs: Het aantal gebruikers van XTC steeg van 34 duizend in 1997 tot 67 duizend in 2001. Het aantal gebruikers van amfetamine nam toe van bijna 18 duizend in 1997 naar 30 duizend in 2001²¹⁾. De gebruikers van XTC en amfetamine overlappen waarschijnlijk grotendeels. Voor 2001 wordt uitgegaan van een totaal aantal gebruikers van 75 duizend. De Unit Synthetische Drugs gaat uit van een gemiddelde prijs van 4,60 euro per XTC-pil. De prijzen variëren van 2 tot 11 euro. De distributie van XTC vanuit Nederland is een zeer winstgevende onderneming. De productieprijs van een XTC-pil bedraagt in Nederland gemiddeld 22 eurocent. Bij verkoop in het buitenland lopen de prijzen op tot 34 euro per stuk in de VS²²⁾. Op basis van onder meer deze informatie is de consumptie in Nederland geraamd op 40 miljoen euro. De export vertegenwoordigt naar schatting een waarde van 320 miljoen euro. De totale output (consumptie plus export) bedraagt daarmee 360 miljoen euro. Het intermediair verbruik is vastgesteld op 40 miljoen euro. Hiermee komt de toegevoegde waarde (output minus intermediair verbruik) op 320 miljoen euro.

Cannabis: Uitgangspunt van de raming van cannabis is een consumptie van 600 miljoen euro. De export wordt geraamd op 810 miljoen euro en de import op 230 miljoen euro. De totale output bedraagt dan 1190 miljoen euro. Het intermediair verbruik bij de teelt van Nederwiet is geschat op 410 miljoen euro.

1. Schatting van de handel in drugs, 2001¹⁾

	Consumptie	Export	Import	Output	Intermediair verbruik	Toegevoegde waarde
<i>mln euro</i>						
Heroïne en cocaïne	430	1 160	720	870	–	870
XTC en amfetamine	40	320	–	360	40	320
Cannabis	600	810	230	1 190	410	770
Totaal	1 070	2 290	950	2 410	450	1 960

¹⁾ Door afronding kunnen de totalen afwijken van de som der delen.

Bron: CBS, detailgegevens.

²¹⁾ CEDRO, Nationaal Preventie Onderzoek.

²²⁾ Bunt, H., Kunst, D., en D. Siegel (2003) XTC over de grens, een studie naar xtc-koeriers en kleine smokkelaars. Boom, juridische uitgevers, Den Haag.

Prostitutie en mensenhandel

Op 1 oktober 2000 is het bordeelverbod in Nederland opgeheven. Dit betekent dat vormen van exploitatie van prostitutie waarin meerderjarige prostituees vrijwillig werkzaam zijn niet langer verboden zijn. De volgende activiteiten blijven wel strafbaar²³⁾:

- het onvrijwillig in de prostitutie brengen of houden of het profiteren daarvan;
- het in de prostitutie brengen of houden van minderjarigen;
- het werken in de prostitutie zonder een voor het verrichten van arbeid geldige verblijfsvergunning;
- het tewerkstellen van prostituees zonder een voor het verrichten van arbeid geldige verblijfsvergunning.

Met de opheffing van het bordeelverbod is er een tweedeling in de prostitutiebranche ontstaan. Aan de ene kant zijn er clubs en bordelen die geregistreerd zijn en zich in meer of mindere mate aan de regels houden. Aan de andere kant is er een grijze, ongeregistreerde sector, bestaande uit de straat-, thuis- en 06-prostitutie en de escort waar strafbare vormen van exploitatie van prostitutie geen uitzonderingen zijn. Over de omvang van de strafbare vormen van prostitutie is weinig bekend. Volgens ruwe schattingen van enkele onderzoeken werkten er in 1998 tussen de duizend en 2 duizend minderjarige meisjes in de prostitutie²⁴⁾ en 1,5 duizend tot 3 duizend minderjarige jongens²⁵⁾. Het aandeel buitenlandse prostituees wordt geschat op minimaal 68 procent²⁶⁾. Een aanzienlijk deel daarvan werkt illegaal, dus zonder een voor het verrichten van arbeid geldige verblijfsvergunning²⁷⁾. Mensenhandel blijkt hierbij een grote rol te spelen, in het bijzonder onder Oost-Europese vrouwen. Schattingen over het aantal slachtoffers van mensenhandel laten een lichte stijging over de jaren zien. Deze variëren van 2 duizend tot 3 duizend slachtoffers in 1996²⁸⁾ tot minimaal 3,5 duizend vrouwen in 2000²⁹⁾. Het betreft hier verschillende onderzoeken en dus zijn de cijfers moeilijk vergelijkbaar. Van alle strafbare vormen van exploitatie lijkt prostitutie door vrouwen zonder geldige verblijfsvergunning echter het meest voor te komen.

²³⁾ Daalder, A. (2002) Het bordeelverbod opgeheven – prostitutie 2000–2001, 200 Onderzoek en beleid, WODC, Ministerie van Justitie, 2002.

²⁴⁾ Venicz, L., I. Vanwesenbeeck (1998) Aard en omvang van (gedwongen) prostitutie onder minderjarige (allochtone) meisjes, Utrecht, NISSO.

²⁵⁾ Horn, J. van, R. Bullens, Th. Doreleijers, M. Jägers (2002) Aard en omvang seksueel misbruik en prostitutie minderjarige allochtone jongens – een verkennend onderzoek, Amsterdam: FORA, VU Amsterdam. En: Gelder P. van (1998) Kwetsbaar, kleurig en schaduwrijk. Jongens in de prostitutie: een verschijnsel in meervoud, Amsterdam, Thela Thesis.

²⁶⁾ Helm, Th., L. van Mens (1998/1999) Mobility in prostitution in the Netherlands 1998–1999, Amsterdam: EUROPAP.

²⁷⁾ Daalder, 2002.

²⁸⁾ Helm et al, 1998/1999.

²⁹⁾ Dijk, E. van (2002) Mensenhandel in Nederland 1997–2000, Zoetermeer: KLPD/NRI.

Omdat het bijzonder moeilijk is om het illegale deel van de prostitutie apart te ramen en omdat in de meeste andere EU-lidstaten prostitutie niet legaal is, is ervoor gekozen een raming te maken van de gehele prostitutiesector (legaal en illegaal). Dit vergroot de vergelijkbaarheid met andere lidstaten. Omdat een deel van de sector gereguleerd is, zal een gedeelte van de productie al (impliciet) zijn meegenomen in de huidige raming van de nationale rekeningen.

Schattingen over het aantal prostituees variëren van 20 duizend tot 30 duizend³⁰⁾. Het is nog niet duidelijk wat de effecten zijn (geweest) van de wetswijziging in 2000. Er lijkt een verschuiving plaats gevonden te hebben van de gereguleerde sector naar de ongereguleerde sector, hoewel er geen bevestiging is gevonden voor een grootschalige vlucht naar de ongereguleerde sector. Bovendien heeft een beperkte mate van sanering plaatsgevonden. Een aantal bedrijven heeft geen vergunning aangevraagd of gekregen. De overgebleven exploitanten en prostituees in de gereguleerde sector rapporteren een terugloop in klandizie en bedrijvigheid³¹⁾.

Om een ruwe schatting te maken van de omzet in de prostitutie is gebruik gemaakt van onderzoek van Visser³²⁾ naar het aantal prostituees in de verschillende vormen van prostitutie en prijsinformatie van de Rode Draad³³⁾. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat in de clubs en escortservice veelal percentageregelingen bestaan tussen prostituee en exploitant: minimaal de helft van de opbrengst gaat naar de exploitant.

In totaal bedroeg de bruto opbrengst in 2001 ruwweg tussen 240 en 410 miljoen euro voor zowel de prostituee als de exploitant, in totaal gemiddeld ongeveer 660 miljoen euro. Deze totale bruto opbrengst in de prostitutie is gelijk aan de totale consumptie. Bij de exploitanten is verondersteld dat het intermediair verbruik bijna 50 procent bedraagt. Dit percentage is berekend aan de hand van beschikbare gegevens over de bedrijfstak 'hotels'. Ruim 10 procent van de prostituees wordt verondersteld geen ingezetene te zijn. De omzet die deze groep genereert wordt daarmee beschouwd als 'import van diensten'. Onder deze voorwaarden levert de prostitutiesector in 2001 een bijdrage van 460 miljoen euro aan het BBP.

³⁰⁾ Helm et al, 1998/1999 en WODC-website (2004).

³¹⁾ Daalder, 2002.

³²⁾ Visser J., H. Oomens, F. Boerman (2000) Prostitutie in Nederland in 1999, Amsterdam: Mr. A. de Graaf Stichting.

³³⁾ Rode Draad, Stichting de, Uit het leven gegrepen, eigen evaluatienotitie over de opheffing van het bordeelverbod. www.Rodedraad.nl, 2004.

2. Schatting van de prostitutie, 2001

	Consumptie	Export	Import	Output	Intermediair verbruik	Toegevoegde waarde
<i>mln euro</i>						
Prostituee	330	0	40	290	0	290
Exploitant	330	0	0	330	160	170
Totaal	660	0	40	620	160	460

Bron: CBS, detailgegevens.

Illegale activiteiten in de uitzendbranche

In een recent onderzoek naar illegale activiteiten in de uitzendbranche³⁴⁾ worden de volgende schattingen gepresenteerd:

- legale uitzendbureaus bemiddelen jaarlijks tussen de 3 duizend en 7,5 duizend illegale arbeidsjaren (vte's);
- uitzenders actief buiten de geregistreerde uitzendbranche (bijvoorbeeld loonbedrijven of uitleenbedrijven) bemiddelen jaarlijks tussen de 10 duizend en 17,5 duizend illegale arbeidsjaren;
- illegale uitzendbureaus bemiddelen jaarlijks tussen de 5 duizend en 12 duizend illegale arbeidsjaren.

Jaarlijks worden volgens deze schattingen gemiddeld 27,5 duizend illegale arbeidsjaren bemiddeld. Op de huidige aantallen legaal uitgezonden vte's in de branche zou dit een toename van bijna 12 procent betekenen. De illegale arbeid wordt grotendeels ingezet in de land- en tuinbouw en in de bouw nijverheid. De marges bij illegale bemiddeling worden geschat op gemiddeld 5 euro per uur. Met het illegaal uitzenden genereren de intermediairs hiermee bijna 260 miljoen euro aan marges op uitgezonden uren.

In de uitzendbranche behoren de lonen van de uitzendkrachten eveneens tot de toegevoegde waarde. Wanneer we hierbij ook uitgaan van 5 euro per uur bedraagt de totale output 520 miljoen euro. Ten opzichte van de huidige raming van 2001 voor de uitzendbranche in de nationale rekeningen (7,1 miljard euro) betekent dit een toename van bijna 7 procent. Deze schattingen zijn overigens exclusief het uitzenden van legale werknemers waarvoor geen of te weinig sociale premies worden afgedragen.

³⁴⁾ Zuidam, M. en D.H. Grijpstra (2004) Over de grens. Een onderzoek naar illegale activiteiten op het gebied van uitzendarbeid. Een onderzoek in opdracht van de Algemene Bond Uitzendondernemingen (ABU).

Omdat het in dit geval niet gaat om finale afzet maar om intermediaire afzet van illegale diensten is het van belang te weten in hoeverre het verbruik in de afnemende bedrijfstakken wordt onderschat in de nationale rekeningen. Hierdoor zou het effect op het BBP veel minder kunnen zijn dan de nu geraamde 490 miljoen euro.

3. Schatting van de illegale activiteiten van de uitzendbranche, 2001

	Consumptie	Export	Import	Output	Intermediair verbruik	Toegevoegde waarde
<i>mln euro</i>						
Illegaal uitzenden	520	–	–	520	30	490

Bron: CBS, detailgegevens.

Illegale kansspelen

In 2001 is onderzoek verricht naar het illegale aanbod van kansspelen³⁵⁾. Naar aanleiding hiervan is een rapport verschenen. In het onderzoek is vooral gekeken naar illegale kansspelen die legale kansspelen beconcurreren. Hierbij gaat het met name om illegale casinospelen, commerciële bingo, illegaal wedden op paarden en illegale lotto, toto en loterijachtigen.

In 2000 waren er ongeveer 50 illegale casino's die actief naar buiten traden. De zogenaamde achterkamertjescasino's, gelegenheden die zich op een in omvang beperkte spelersgroep richten en die niet in de openbaarheid treden zijn hierin niet meegenomen. De bruto spelopbrengst voor 2000 is geschat op 140 miljoen euro. Sinds het verschijnen van het rapport heeft er een groot aantal sluitingen van illegale casino's plaatsgevonden. Nieuwe berekeningen geven aan dat de bruto speelopbrengst in 2001 is gedaald naar 50 miljoen euro. Bij specialisten van de Belastingdienst bestaat de indruk dat een deel van de exploitanten van illegale casino's hun werkterrein heeft verlegd naar mobiele casino's of naar het buitenland³⁶⁾.

Bingo's kunnen op verschillende manieren illegaal zijn: door het ontlopen van de meldingsplicht, doordat de bingo feitelijk de belangrijkste activiteit van de organiserende vereniging is of doordat het prijzengeld de maxima overstijgt. De bruto spelopbrengst van de illegale bingo's bedraagt naar schatting ongeveer een 0,5 miljoen euro per jaar.

³⁵⁾ College van Toezicht op de Kansspelen en het Nederlands Kansspel Platform (2001) Verkeerd gokken, oriënterend onderzoek naar aard en omvang van illegale kansspelen in Nederland. Januari 2001 Den Haag/Amsterdam.

³⁶⁾ Pemberton, A., Oostdijk, A., Wills, J en C van der Werf (2002) Een spel met grenzen; de Nederlandse casinomarkt. Research voor beleid bv, een onderzoek in opdracht van de Ministeries van Justitie en Economische Zaken.

Met het illegaal wedden op paarden en illegale lotto- en toto-activiteiten is naar schatting een gezamenlijke bruto spelopbrengst tussen de 20 en 90 miljoen euro gemoeid. Een nieuw en snel groeiend fenomeen is de deelname aan betaalde kansspelen via internet. Hierbij kan een onderscheid gemaakt worden tussen interactieve kansspelen, zoals digitale casino's, speelautomaten en krasloten (e-gaming) en het via internet bestellen van loten of meedoen aan een loterij in Nederland (e-commerce). E-commerce was in 2001 al toegestaan in Nederland, e-gaming nog niet, hoewel hiervoor al geruime tijd wetgeving in de maak was. In 2001 bedroegen de bestedingen aan e-gaming naar schatting 19 miljoen euro. In 2002 namen de bestedingen toe tot 105 miljoen euro en voor 2003 lopen de schattingen uiteen van 50 tot 134 miljoen euro³⁷⁾.

De totale bruto spelopbrengsten van de illegale kansspelen kunnen voor 2001 geraamd worden op 145 miljoen euro.

4. Schatting van de illegale kansspelen, 2001

	Consumptie	Export	Import	Output	Intermediair verbruik	Toegevoegde waarde
<i>mln euro</i>						
Kansspelen	145	–	–	145	15	130

Bron: CBS, detailgegevens.

Diefstal en heling

De verwerking van diefstal en heling in de nationale rekeningen is gecompliceerd. Diefstal wordt niet geregistreerd als een economische transactie omdat niet voldaan wordt aan de voorwaarde van 'wederzijdse instemming'. Diefstal leidt volgens nationale rekeningenbegrippen daarom niet tot productie en heeft dus geen invloed op het BBP. De verkoop van gestolen goederen via een heler heeft wel gevolgen voor de raming van het BBP. In dat geval is immers wel sprake van een transactie met wederzijdse instemming. Omdat gestolen goederen vaak voor een fractie van de oorspronkelijke waarde verkocht worden, bedraagt de toegevoegde waarde slechts een klein deel van de waarde van de gestolen goederen. In totaal is de door heling gegenereerde toegevoegde waarde geraamd op ruwweg 190 miljoen euro. Hiervan wordt 75 procent verondersteld bestemd te zijn voor de export.

³⁷⁾ Motivation, 2002/2003.

5. Schatting van de invloed van heling op het BBP, 2001

	Consumptie	Export	Import	Output	Intermediair verbruik	Toegevoegde waarde
	<i>mln euro</i>					
Heling	50	140	–	190	–	190

Bron: CBS, detailgegevens.

Overig

Illegaal kopiëren van software, video- en geluidsbanden: Bij het illegaal kopiëren van software, video- en geluidsbanden moet onderscheid gemaakt worden tussen het maken van kopieën voor eigen gebruik en het maken van kopieën met als doel deze te verkopen. Het kopiëren van video- en geluidsbanden voor eigen gebruik is in Nederland toegestaan. Het kopiëren van software is wel illegaal in Nederland. Hierbij is geen sprake van een economische transactie maar van diefstal. Bij het illegaal kopiëren van originelen voor verdere verkoop wordt wel toegevoegde gecreëerd. De handelsmarges op de verkoop worden geraamd op 100 miljoen euro, het intermediair verbruik op 10 miljoen euro en de toegevoegde waarde op 90 miljoen euro.

Omkoping: De Internationale Corruptie Perceptie Index³⁸⁾ geeft aan dat de mate van corruptie in Nederland relatief zeer laag is. Daarom wordt verondersteld dat omkoping een verwaarloosbaar effect heeft op het BBP.

Smokkel: Mensensmokkel en de smokkel van vuurwapens, sigaretten, vuurwerk en beschermde diersoorten worden verondersteld geen significante bijdrage aan het BBP te leveren

Totaal

In de tabel wordt een overzicht gegeven van de omvang van de illegale activiteiten voor 2001 en 1995. In 2001 bedroeg het BBP 429 miljard euro. De totale toegevoegde waarde van 3320 miljoen euro uit illegale activiteiten zou in 2001 een bijdrage aan het BBP van minder dan 1 procent hebben betekend. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de raming van de illegale economie niet zonder meer opgeteld kan worden bij de reguliere BBP-raming om zo een raming te krijgen van alle economische activiteiten. Een gedeelte van de illegale activiteiten zit immers al (impliciet) in de reguliere raming van het BBP. Denk hierbij bijvoorbeeld aan (een gedeelte) van het legale deel van de prostitutie en de coffeeshops. Bovendien zou bij een verwerking van de activiteiten van

³⁸⁾ Transparency International, 2001.

de illegale uitzendbureaus, het intermediair verbruik bij de afnemende bedrijfstakken (onder andere in de land- en tuinbouw en bouwnijverheid) behoorlijk kunnen stijgen, wat een drukkend effect heeft op het BBP.

Wanneer de ramingen voor 1995 en 2001 vergeleken worden, lijken de ramingen een stijging van de totale toegevoegde waarde van de illegale economie te laten zien. Het aandeel van de illegale economie in het BBP is echter niet veranderd; in beide jaren zou dit minder dan 1 procent van het BBP zijn geweest. De onderscheiden 'sectoren' laten wel verschillende ontwikkelingen zien. De drugscriminaliteit laat een forse groei zien. De volumecomponent is de belangrijkste oorzaak voor deze toename. Sinds 1995 is de hoeveelheid in beslaggenomen cocaïne en XTC aanzienlijk toegenomen. Bovendien is het aantal cocaïne- en XTC-gebruikers fors toegenomen. De omvang van de prostitutie is nauwelijks veranderd. De bijdrage van de illegale kansspelen is fors lager geschat. Dit kan grotendeels verklaard worden door het gebruik van andere bronnen. De illegale activiteiten in de uitzendbranche zijn voor het eerst meegenomen in de raming voor 2001.

6. Toegevoegde waarde van de illegale activiteiten

	2001	1995
<i>mln euro</i>		
Drugs	1 960	1 370
Prostitutie	460	450
Illegaal gokken	130	270
Heling	190	80
Illegaal kopiëren	90	100
Illegaal uitzenden	490	.
Totaal	3 320	2 270

Bron: CBS, detailgegevens.

5. Ondernemingen, overheid, huishoudens en buitenland

De Nederlandse economie gaf in 2003 een wisselend maar overwegend negatief beeld te zien. Het vertrouwen in de economie bereikte een dieptepunt in het tweede kwartaal van 2003. Op de financiële markten liet de dollar een forse depreciatie zien ten opzichte van de euro. De rente op de geld- en kapitaalmarkt daalde, hoewel de kapitaalmarktrente tegen het einde van 2003 weer wat toenam uit angst voor een renteverhoging in de VS. De export bleef nagenoeg gelijk en het investerings- en consumptievolume daalde. De werkloosheid liep op en het aantal faillissementen nam flink toe.

De productie van goederen en diensten is in 2003 voor niet-financiële vennootschappen minder winstgevend geweest dan in 2002. De exploitatiewinsten van de niet-financiële ondernemingen daalden door een tegenvallende afzet en hogere loonkosten. Ondanks de afnemende winstgevendheid van de productie steeg de nettowinst na belastingen met 5,8 miljard euro tot 37,2 miljard. Dit komt doordat niet-financiële bedrijven betere resultaten behaalden op buitenlandse deelnemingen en minder vennootschapsbelasting betaalden vanwege hun compensabele verliezen. De bedrijfswinsten zijn deels aangewend voor herstructurering van schulden. Dit ging ten koste van nieuwe investeringen. Het bankwezen boekte hogere winsten door een gestegen rentemarge als gevolg van de gunstige renteontwikkeling. Daarnaast groeide de inleg op spaartegoeden en nam de kredietverlening aan huishoudens toe. Ook pensioenfondsen en verzekeraars deden het een stuk beter in 2003. Zij profiteerden van het verbeterde klimaat op de internationale effectenmarkten en konden door koerswinsten 21,8 miljard euro aan de voorzieningen toevoegen. Daarnaast stegen de daadwerkelijk betaalde pensioenpremies met 18,6 procent oftewel 4 miljard euro.

De economische teruggang had ook zijn weerslag op de overheidsfinanciën. Onder invloed van de zwakke conjunctuur daalde de opbrengst van de belastingen met 1,1 miljard euro ten opzichte van 2002. Het overheidstekort liep in 2003 op tot 3,2 procent van het BBP. Net als in 2002, namen ook in 2003 de overdrachtsuitgaven op het terrein van de sociale zekerheid sterk toe. Vooral de zorguitgaven (Ziekenfondswet en AWBZ) stegen. Het overheidstekort werd gefinancierd door de uitgifte van staatsobligaties en in mindere mate door schatkistpapier. De EMU-schuld groeide door de nieuwe schulden met bijna 11,5 miljard euro. Voor het eerst sinds jaren is deze schuld weer gestegen, van 52,6 procent van het bruto binnenlands product (BBP) in 2002 naar 54,1 procent in 2003.

De Nederlandse huishoudens zagen hun reële inkomen achteruit gaan. De groei van het nominaal beschikbaar inkomen van 0,8 procent was onvoldoende om de inflatie te compenseren. Het reëel beschikbaar inkomen daalde voor het eerst sinds tien jaar, met 1,3 procent. Huishoudens moesten aanzienlijk meer sociale- en pensioenpremies betalen. Bovendien daalde het inkomen uit vermogen fors. De consumptieve bestedingen zijn met 0,9 procent gedaald.

De slecht presterende Nederlandse economie kwam ook tot uiting in het saldo op de lopende rekening met het buitenland. Het saldo is voor het derde achtereenvolgende jaar gedaald en kwam in 2003 uit op 12,1 miljard euro. De daling in 2003 was echter veel minder sterk dan in voorgaande jaren. In de loop van 2003 trad herstel op van de wereldeconomie. Dit werd vooral gedreven door de lage internationale rente, het expansieve budgettaire beleid in de Verenigde Staten en de aanhoudende sterke groei van de Chinese economie. De Nederlandse exporteurs wisten echter nauwelijks te profiteren van dit herstel, mede vanwege de hogere eurokoers.

Kader 5.a

De beschrijving van de sectoren van de economie

Bij de beschrijving van de Nederlandse economie in de Nationale rekeningen wordt naast een indeling naar bedrijfsklassen (hoofdstuk 3) ook een indeling naar sectoren gehanteerd. Dit gebeurt in de zogenaamde sectorrekeningen. Deze rekeningen geven een gedetailleerd en samenhangend beeld van zowel de productie, inkomensvorming, inkomens(her)verdeling en bestedingen alsmede van de financiering en vermogensvorming van de verschillende sectoren in de economie. Dit overzicht heeft parallellen met een winst- en verliesrekening van een onderneming en met een balansopstelling voor het begin en het eind van een verslagperiode.

In de sectorrekeningen worden drie hoofdsectoren onderscheiden: vennootschappen, overheid en huishoudens. De vennootschappen bestaan uit de rechtspersoonlijkheid bezittende eenheden die zich bezighouden met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kunnen verder worden onderverdeeld in niet-financiële vennootschappen en financiële instellingen. Laatstgenoemde sector omvat alle eenheden die zich bezighouden met financiële dienstverlening en bestaat uit de subsectoren monetaire (geldscheppende) financiële instellingen, verzekeringsinstellingen en pensioenfondsen, en overige financiële instellingen. De overheid omvat alle eenheden die niet op de markt gerichte productie voortbrengen en die hun middelen verkrijgen uit verplichte betalingen zoals belastingen en premies. De overheid wordt onderscheiden in de subsectoren centrale overheid, lagere overheid (zoals gemeenten en provincies) en sociale verzekeringsinstellingen. De sector huishoudens omvat alle natuurlijke personen of groepen daarvan. Ook huishoudens kunnen op de markt gerichte productie voortbrengen. Dit gebeurt dan niet via een afgescheiden rechtspersoon (vennootschap), maar via een niet van de natuurlijke persoon los te koppelen 'bedrijf' van een zelfstandige ondernemer. De huishoudens worden onderscheiden naar huishoudens als natuurlijk persoon en de instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens. De laatste zijn eenheden die werkzaam zijn voor natuurlijke personen en zich hoofdzakelijk financieren met vrijwillige bijdragen of inkomen uit vermogen. Voorbeelden hiervan zijn sportverenigingen, omroepverenigingen en charitatieve instellingen. Onderdeel van de sectorrekeningen vormt ook een overzicht van de transacties van Nederland met het buitenland.

Voor de bovengenoemde sectoren en subsectoren worden in de sectorrekeningen onderling vergelijkbare en consistente overzichten van economische en financiële transacties samengesteld. Daarin zijn de transacties gegroepeerd naar rekeningen die een bepaald aspect van de economie beschrijven. Zo worden op afzonderlijke rekeningen de productie, inkomensvorming, inkomens(her)verdeling, inkomensbesteding, kapitaalvorming, financiering en vermogensvorming beschreven. De rekeningen worden steeds afgesloten met een saldo. De belangrijkste (macro-economische) saldi zijn primair inkomen, beschikbaar inkomen, besparingen en vorderingenoverschot/-tekort (zie de lijst van verklarende begrippen).

5.1 *Niet-financiële vennootschappen*

De sector niet-financiële vennootschappen heeft een aandeel van ongeveer 60 procent in het BBP en speelt dus een zeer belangrijke rol in de Nederlandse economie. De sector bestaat uit naamloze vennootschappen, besloten vennootschappen en coöperatieve verenigingen die zich toeleggen op de productie van goederen en niet-financiële diensten. De bedrijven van zelfstandige ondernemers worden niet tot deze sector, maar tot de sector huishoudens gerekend.

Niet-financiële vennootschappen minder winstgevend in 2003

De winstgevendheid van de productie van niet-financiële vennootschappen liep in 2003 sterk terug. Dit kwam vooral door de verslechterde afzetmogelijkheden, waardoor de waarde van de totale productie met slechts 0,6 procent toenam. Niet alleen stond de binnenlandse vraag naar goederen en diensten onder druk, ook konden de niet-financiële bedrijven onvoldoende profiteren van de toegenomen wereldhandel. Als gevolg van forse kostenbesparingen steeg het intermediair verbruik echter nog minder (0,1 procent), waardoor de nominale groei van de toegevoegde waarde van de sector niet-financiële vennootschappen uiteindelijk uitkwam op 1,4 procent. Een dergelijke beperkte groei van de toegevoegde waarde van de niet-financiële vennootschappen is de afgelopen twintig jaar niet eerder voorgekomen in Nederland. De niet-financiële vennootschappen deden het slechter dan de totale economie: de nominale waardestijging van het BBP bedroeg namelijk 2,0 procent.

Het aandeel van de beloning van werknemers in de totale productiewaarde nam in 2003 net als in 2002 verder toe. De totaal betaalde loonsom steeg met ruim 2,4 procent. Dit is duidelijk meer dan de eerder genoemde toename van de toegevoegde waarde van 1,4 procent, zodat het exploitatieoverschot (de winst die bedrijven behalen op hun productieactiviteiten) in 2003 afnam met 4,4 procent.

5.1 Middelen en bestedingen van niet-financiële vennootschappen

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
Toegevoegde waarde (bruto, basisprijzen)	173,5	232,1	245,6	254,9	258,4	3,5
Afschrijvingen (–)	26,2	34,9	37,1	38,9	40,1	1,2
Beloning van werknemers (–)	102,3	138,8	148,4	156,9	160,7	3,8
Saldo niet-productgebonden belastingen op productie en subsidies (–)	1,2	–0,2	–0,1	–0,2	0,2	0,4
Vershil toegerekende en afgedragen BTW (+)	0,2	0,1	0,2	0,5	–0,2	–0,7
Netto-exploitatieoverschot	44,0	58,8	60,4	59,8	57,2	–2,6
Ontvangen dividend (+)	4,5	11,8	12,5	9,7	9,9	0,3
Ingehouden winsten op directe investeringen in het buitenland (+)	2,8	–1,4	–8,0	–6,4	0,6	7,1
Per saldo betaalde rente (–)	11,1	13,1	14,7	15,3	15,8	0,5
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (–)	2,0	1,9	3,0	2,8	3,2	0,4
Nettowinst voor belastingen	38,1	54,2	47,2	44,9	48,7	3,8
Belastingen op inkomen en vermogen (–)	7,9	14,5	15,0	13,5	11,5	–2,0
Nettowinst na belastingen	30,2	39,6	32,2	31,4	37,2	5,8
Winstuitkeringen (–)	12,2	21,0	23,1	21,5	20,0	–1,6
Ingehouden winst	18,0	18,6	9,1	9,9	17,2	7,3
Ingehouden winsten op directe buitenlandse investeringen in Nederland (–)	–0,2	4,2	–2,6	1,9	4,1	2,3
Afschrijvingen (+)	26,2	34,9	37,1	38,9	40,1	1,2
Bruto-investeringen in vaste activa, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen van grond (–)	34,0	46,5	43,5	43,8	42,6	–1,2
Saldo kapitaal- en inkomensoverdrachten (+)	16,8	1,8	2,8	1,6	1,8	0,2
Vorderingenoverschot	27,2	4,6	8,0	4,7	12,4	7,6

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Vooraf commerciële vennootschappen achtergebleven

Het deel van de niet-financiële vennootschappen dat tot de marktsector wordt gerekend omvat alle vennootschappen behalve die in de delfstoffenwinning, exploitatie van onroerend goed en gezondheids- en welzijnszorg. De niet-financiële vennootschappen behorend tot de marktsector deden het aanzienlijk slechter dan de vennootschappen die niet tot de marktsector worden gerekend. De toegevoegde waarde nam slechts met 0,1 procent toe. De lonen stegen, met 1,3 procent, aanzienlijk meer. Mede hierdoor daalde het exploitatieoverschot met ruim 5 procent.

De niet-financiële vennootschappen buiten de marktsector bestaan voor een groot deel uit instellingen op het terrein van de gezondheids- en welzijnszorg. De zorg is minder gevoelig voor de verslechterde marktomstandigheden en groeide fors in 2003. De toegevoegde waarde nam met ruim 9 procent toe. Ook de betaalde loonsom nam sterk toe, maar met 8,7 procent toch minder dan de toegevoegde waarde. Het netto-exploitatieoverschot bij deze vennootschappen steeg met ongeveer 4 procent.

Arbeidsinkomensquote verder opgelopen

Als gevolg van de loonkostenstijging nam de arbeidsinkomensquote van niet-financiële vennootschappen in 2003 verder toe tot 73,8 procent. Dit ondanks de onder druk staande werkgelegenheid in de sector. Het arbeidsvolume nam voor het tweede jaar op rij af (-1,4 procent). Overigens was ook hier de afname bij de commerciële vennootschappen het grootst (-2,3 procent). Bij het niet-commerciële deel van de sector nam de werkgelegenheid toe, vooral in de gezondheids- en welzijnszorg.

Nettowinst toch gestegen

Het jaar 2003 was voor de Nederlandse niet-financiële vennootschappen een moeilijk jaar. De concurrentiepositie verslechterde deels als gevolg van de hogere arbeidskosten. De binnenlandse vraag naar goederen en diensten stond onder druk en bedrijven wisten onvoldoende te profiteren van de toegenomen wereldhandel. Ondanks deze tegenvallers hebben de niet-financiële ondernemingen toch kans gezien de nettowinst in 2003 te vergroten ten opzichte van 2002. Dit kwam vooral door het verbeterde resultaat op directe investeringen in het buitenland en lagere belastingafdrachten. De winst na belastingen van de niet-financiële bedrijven steeg in 2003 met 5,8 miljard euro tot 37,2 miljard.

De winsttoename is in 2003 vooral gebruikt om de financiële balans weer op orde te krijgen en niet voor extra investeringen. De investeringen daalden juist met 1,2 miljard euro in 2003. Onder invloed van optimistische verwachtingen is eind jaren negentig flink geïnvesteerd. Om de investeringen en de overnames van buitenlandse ondernemingen eind jaren negentig te kunnen financieren is bij veel niet-financiële bedrijven een grote schuldenlast opgebouwd.

Uitgekeerde dividenden gedaald

Ondanks de toename van de winst in 2003 was het door ondernemingen uitgekeerde dividend lager dan in 2002. In totaal daalde het uitgekeerde dividend met 1,6 miljard tot 20,0 miljard. Dit betekent dat aan aandeelhouders een relatief kleiner deel van de winst is uitgekeerd. Vooral het uitgekeerde particuliere dividend daalde. Hieronder wordt verstaan het dividend dat wordt uitgekeerd op aandelen die als belegging worden aangehouden. Voor 2003 bestaat dit uit het interimdividend van 2003 plus het slotdividend over 2002. Daarnaast daalde ook het uitgekeerde deelnemingsdividend licht. Deelne-

5.2 Vorderingen en schulden van niet-financiële vennootschappen, stand 31 december

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
<i>Vorderingen</i>						
Deposito's	62,0	116,4	134,8	142,6	140,2	–2,4
Aandelen en overige deelnemingen	89,6	160,8	137,4	137,9	164,4	26,5
Kredieten	64,8	177,6	215,6	224,7	227,9	3,2
Overige vorderingen	–2,1	5,7	12,6	19,2	13,5	–5,7
Totaal vorderingen	214,4	460,6	500,3	524,3	545,9	21,6
<i>Schulden</i>						
Aandelen	284,9	651,5	580,2	470,1	490,2	20,1
Kredieten	247,2	391,9	416,0	446,1	443,3	–2,7
Obligaties	12,8	48,3	55,7	53,4	52,0	–1,4
Overige kortlopende waardepapieren	0,6	0,3	0,1	0,0	1,9	1,9
Totaal schulden	545,5	1 092,0	1 052,0	969,6	987,5	17,9
Financieel vermogen	–331,2	–631,4	–551,7	–445,2	–441,6	3,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

mingsdividend betreft het dividend op een belang dat de aandeelhouder in een onderneming aanhoudt met als doel invloed uit te oefenen op het beleid van die onderneming.

Balansherstructurering

Ultimo 2003 bedroeg het totaal aan vorderingen van niet-financiële vennootschappen 546 miljard euro. De schulden bedroegen 988 miljard euro. Het resulterende financieel vermogenstekort kwam in 2003 uit op bijna 442 miljard. Dit is een lichte afname (–0,8 procent) ten opzichte van 2002. Aan de schuldenzijde is te zien dat aan de scherpe daling van de waarde van de aandelen van de afgelopen jaren een einde is gekomen. Verder valt op dat de opgenomen kredieten licht zijn gedaald. Dit staat in contrast met de voorgaande jaren toen de opgenomen leningen jaarlijks sterk toenamen. Naast een afname van de opgenomen leningen heeft er ook een verschuiving plaatsgevonden van kort- naar langlopende leningen. Veel ondernemingen profiteren van de lage rentestanden door te kiezen voor langlopende leningen.

5.2 *Monetaire financiële instellingen*

De Nederlandse monetaire financiële instellingen (MFI's) lijken nauwelijks hinder te hebben ondervonden van de economisch mindere tijden. Het rentebedrijf van de MFI's profiteerde van de renteontwikkelingen op de geld- en kapitaalmarkt. In 2003 daalden zowel de rentebaten als de rentelasten. Aangezien de rentelasten een sterkere daling kenden dan de rentebaten, zagen de meeste banken hun rentemarge oplopen. De oorzaak is enerzijds een sterkere daling van de kortlopende rente in vergelijking met de langlopende rente. Aangezien de hoogte van de kortlopende rente meer invloed heeft op de rentekosten van MFI's dan op hun rentebaten, had de steile rentecurve in 2003 een positief effect op de rentemarge. Anderzijds werden er, vanwege de lage rente, veel nieuwe leningen uitgezet waardoor de omvang van de totale vorderingen toenam. Tot slot was er ook een relatief sterke groei van de door huishoudens ingelegde spaargelden die een relatief goedkope bron van financiering voor het bankwezen vormen.

De productiewaarde van de MFI's bestaat naast de rentemarge op leningen en deposito's uit provisie die ontvangen wordt voor financiële dienstverlening. Terwijl de rentemarge met 1,2 miljard euro (7,9 procent) is gestegen, bleven de provisieopbrengsten iets achter ten opzichte van 2002. De gedaalde provisieopbrengsten hangen vooral samen met een verminderde activiteit op de beurs. Al met al steeg de productiewaarde van de MFI's met 5,0 procent. Doordat het intermediair verbruik nagenoeg gelijk bleef, steeg de bruto toegevoegde waarde met 7,4 procent. De loonkosten daalden licht vanwege de effecten van reorganisaties in voorgaande jaren. De sociale lasten lieten echter een stijging zien van 10,9 procent, vooral door de gestegen pensioenpremies. Het netto-exploitatieoverschot kwam bijna een miljard euro hoger uit en bereikte een historisch hoog niveau van 5,0 miljard euro.

Ondanks de hogere nettowinsten daalden de uitgekeerde dividenden. Deze daling werd echter geheel veroorzaakt door een lagere dividenduitkering van De Nederlandsche Bank aan de Staat. De overige MFI's keerden wel meer dividend uit dan in 2002.

Kredietverlening gegroeid

De daling van de rente droeg bij aan een toename van de uitgezette gelden. Dit is goed terug te zien bij de verstrekte woninghypotheken aan huishoudens. Door nieuwe hypotheken en oversluitingen van hypotheken steeg de waarde van de door MFI's verstrekte woninghypotheken met 24 miljard euro tot 296 miljard. Daarnaast steeg ook de overige kredietverlening, vooral die aan het buitenland.

De toename van de kredietverlening werd vooral gefinancierd uit aangetrokken spaargelden en door uitgifte van obligaties. De spaargelden stegen met 19,2 miljard naar 187,3 miljard. Door de onzekere economische tijden waren

de consumenten overwegend voorzichtig met (grote) aankopen. Daarnaast vormen spaartegoeden voor consumenten een relatief veilige beleggingsvorm. Voor MFI's was dit gunstig omdat de rentevergoeding op spaargelden relatief laag was.

Daarnaast financierden MFI's de groei van hun kredietverlening door de uitgifte van obligaties. Hierbij vond vooral substitutie plaats van kortlopende naar langlopende schuldbewijzen. Door de historisch lage rente op de kapitaalmarkt was het emitteren van langlopende obligatieleningen in 2003 een aantrekkelijke lange-termijnfinancieringsbron. Per saldo werd voor een recordbedrag van 37 miljard aan obligaties uitgegeven. Verder is er in 2003 een sterke stijging in het depositoverkeer te zien geweest. Met name het depositoverkeer met het buitenland nam in 2003 zeer sterk toe.

5.3 Verzekeraars en pensioenfondsen

Verzekeraars en pensioenfondsen spelen een belangrijke rol bij het afdekken van risico's. Schadeverzekeraars verzekeren risico's door middel van risicodeling. Dit betekent dat individuele risico's verdeeld worden over een grote groep deelnemers. De uitkeringen kunnen gewoonlijk direct betaald worden uit de ontvangen premies. Levensverzekeraars en pensioenfondsen verzekeren huishoudens tegen de financiële gevolgen van overlijden, invaliditeit of ouderdom.

Verzekeraars en pensioenfondsen kochten in 2003 per saldo aandelen en obligaties aan en losten laagrenderende langlopende leningen af. De portefeuille van verzekeraars en pensioenfondsen bestond eind 2003 voor 42 procent uit aandelen. Waren in 2002 de koersverliezen op aandelen met 74,8 miljard euro nog aanzienlijk, in 2003 werden deze met een koerswinst van 31,1 miljard weer gedeeltelijk gecompenseerd. Een groot deel van deze koerswinst (21,8 miljard) werd toegevoegd aan de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen.

Verzekeraars uit het dal

De positieve trend op de internationale effectenbeurzen in 2003 resulteerde voor de verzekeraars in een toename van het eigen vermogen. Daarnaast werd een grotere toevoeging aan de reserves gedaan dan in 2002. De directe beleggingsinkomsten, met name ontvangen rente en dividenden, bleven echter laag. Dit noopte de verzekeraars al in 2002 tot kostenreducties en een verhoging van de premies. Dit is niet zonder resultaat gebleven. Het netto-exploitatietooverschot van de verzekeraars liet met een stijging van 57 procent een sterke verbetering zien na de slechte resultaten in 2002. De schadeverzekeringsbranche leed opnieuw onder de fors toegenomen risico's die zich vertalen in gestegen uitkeringen en onverminderd hoge herverzekeringskosten. Het niveau van de schade-uitkeringen lag in 2003 maar liefst 35 procent hoger dan in het jaar 2000.

Pensioenpremies weer gestegen

De pensioenfondsen zijn nog steeds herstellende van de in 2001 en 2002 geleden koersverliezen op hun aandelenportefeuille. Mede daarom zijn ook in 2003 de pensioenpremies nog fors verhoogd. Omdat het beursklimaat in 2003 verbeterde, nam de solvabiliteit van de pensioenfondsen (ook wel dekkingsgraad genoemd) wel weer toe. De daadwerkelijk betaalde pensioenpremies stegen in 2003 met 18,6 procent. In 2002 stegen deze met 20,6 procent ook al sterk. Ondanks de stijging zijn de premies nog steeds niet op een kostendekkend niveau beland.

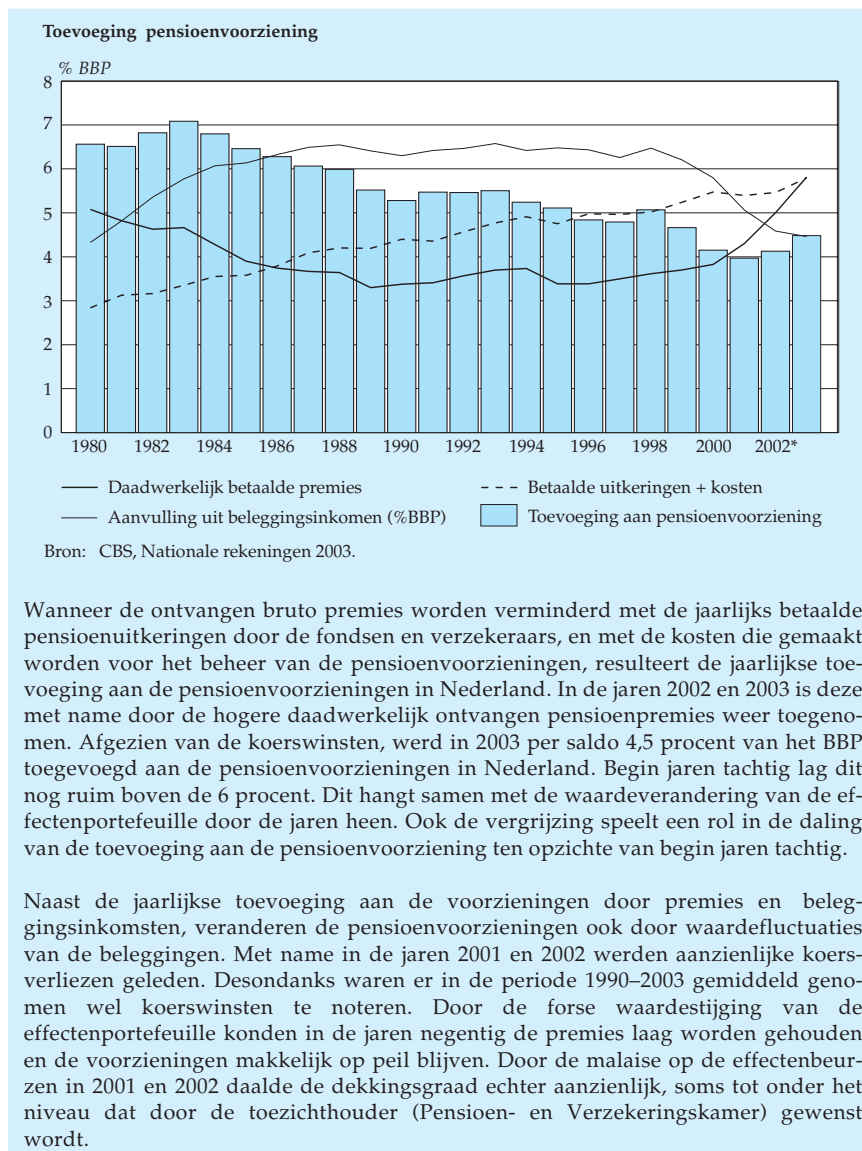
Afgezien van de koerswinsten is de toevoeging aan de pensioenvoorziening gelijk aan datgene wat, na aftrek van de pensioenuitkeringen en de vergoeding voor de verzekeringsdiensten, overblijft van de betaalde pensioenpremies. Deze toevoegingen aan de pensioenreserves vormen de 'verplichte besparingen' van huishoudens. In 2003 bedroeg deze toevoeging maar liefst 20,5 miljard euro, tegenover 18,6 miljard in 2002. De stijging is een combinatie van hogere premieontvangsten en slechts licht stijgende uitkeringen. Naast de verplichte besparingen in de vorm van pensioenen, is ook een deel van de vrije besparingen van huishoudens bestemd voor de oudedagsvoorziening. Dit betreft de particuliere levensverzekeringen. De toevoeging aan de levensverzekeringsvoorzieningen van huishoudens bedroeg 7,8 miljard euro.

Kader 5.b

Stijging daadwerkelijk betaalde pensioenpremies compenseert daling beleggingsinkomsten

In de Nationale rekeningen bestaan de bruto pensioenpremies uit twee componenten. De eerste component is de daadwerkelijk betaalde pensioenpremie. Dit zijn de pensioenpremies die door gezinnen en werkgevers jaarlijks worden betaald op grond van collectieve contracten met pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen. Individuele contracten voor levensverzekeringen vallen hier buiten. In de daadwerkelijk betaalde premies is ook een jaarlijkse vergoeding voor de diensten van de pensioenfondsen en de verzekeraars inbegrepen. Het tweede deel bestaat uit de jaarlijkse aanvulling vanuit de beleggingsinkomsten van de institutionele beleggers. Dit is het bedrag aan ontvangen rente, dividend en andere directe inkomsten uit het belegde vermogen van pensioenfondsen en verzekeraars. Koerswinsten worden hier niet toe gerekend. Het belegde vermogen dient ter dekking van de toekomstige pensioenverplichtingen. In de Nationale rekeningen worden de inkomsten uit belegd vermogen toegerekend aan het inkomen van de polishouders. Deze inkomsten vloeien vervolgens weer terug naar de pensioenfondsen en verzekeraars als onderdeel van de bruto premies.

In de periode 2000–2003 zijn de daadwerkelijk betaalde pensioenpremies toegenomen van 3,8 procent van het BBP in 2000 naar 5,8 procent in 2003. Dit houdt een gemiddelde stijging in van ruim 11 procent per jaar. Bij de aanvulling vanuit het beleggingsinkomen is in dezelfde periode echter een tegengesteld beeld zichtbaar. Door de daling van de rente op de geld- en kapitaalmarkt en de afname van dividendopbrengsten daalden deze ontvangsten van 5,8 procent in 2000 naar 4,5 procent in 2003.

5.4 Overige financiële instellingen en financiële hulpbedrijven

De sector overige financiële instellingen is een verzameling van verschillende soorten instellingen en organisaties. Te denken valt hierbij aan beleggingsinstellingen, holdings van financiële instellingen (vooral moederondernemingen van verzekeringsinstellingen), regionale ontwikkelingsmaatschappijen, financieringsmaatschappijen en assurantietussenpersonen. Daarnaast omvat de sec-

tor ook de zogenaamde Special Purpose Vehicles (SPV's). Deze SPV's betreffen voornamelijk door banken in het leven geroepen juridische constructies, die hun verstrekte (hypotheek)leningen overnemen en dit financieren door uitgifte van obligaties. Doel is meestal een verbetering van de liquiditeit en solvabiliteit.

Netto-inleg beleggingsfondsen weer positief

Na het moeizame jaar 2002 is in 2003 per saldo weer geld ingelegd bij de beleggingsinstellingen. De nieuw ingelegde gelden (3,2 miljard euro) vonden vooral hun weg naar de obligatiefondsen en in mindere mate naar de aandelenfondsen. De beleggingswinsten waren in 2003 beperkt. Alleen op de aandelenfondsen zijn er enige koerswinsten behaald. Vooral aandelenfondsen die beleggen in het buitenland zijn, gewaardeerd in lokale valuta, in waarde gestegen. De appreciatie van de euro heeft deze koersstijging uitgedrukt in euro's echter voor een groot deel teniet gedaan. Door de zeer beperkte stijging van de Nederlandse aandelenkoersen nam de waarde van de aandelenfondsen die beleggen in Nederland, nauwelijks toe.

Ook in 2003 hebben SPV's weer voor een recordbedrag aan leningen van monetaire financiële instellingen overgenomen (29 miljard euro). Voor het overgrote deel hadden de leningen betrekking op woninghypotheken. Een groot deel van de ontstane obligatieschuld is aangekocht door het buitenland. De inkomsten van de holdings van financiële instellingen stonden in 2003 onder druk. De dividendinkomsten en ontvangen ingehouden winsten van buitenlandse dochterinstellingen tezamen zijn gedaald ten opzichte van vorig jaar met ongeveer 2,5 miljard euro (oftewel 45 procent gedaald). Mede door deze lagere inkomsten is een negatief vorderingensaldo van -1,4 miljard euro bij deze subsector ontstaan.

5.5 Overheid

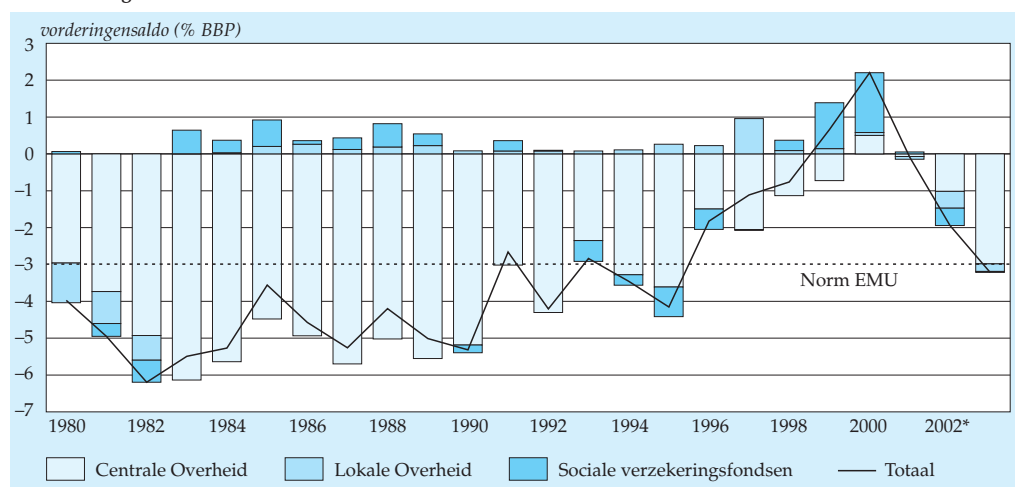
De economische teruggang had duidelijk zijn weerslag op de overheidsfinanciën. Vooral door hogere uitgaven liep het overheidstekort in 2003 op tot 3,2 procent van het BBP. In 2001 en 2002 waren de tekorten respectievelijk 0,1 en 1,9 procent. Net als in 2002 hadden alle overheidslagen een tekort. Het totale tekort van 14,6 miljard euro bestond uit een tekort van 13,6 miljard bij de centrale overheid, een tekort van 0,9 miljard bij de lokale overheden en een tekort van 0,1 miljard bij de sociale verzekeringsinstellingen.

Belastinginkomsten gedaald, maar premieopbrengsten gestegen

Inkomsten uit belastingen en premies voor wettelijke sociale verzekeringen vormen ongeveer 85 procent van de totale inkomsten van de overheid. De tegenvallende economische ontwikkeling is vooral zichtbaar bij de belastinginkomsten. In 2003 daalden deze met 1,1 miljard euro. De vennootschaps- en

de loonbelasting lieten een duidelijke daling zien, terwijl de economische teruggang de groei van de overige belastinginkomsten drukte. Net als in 2002 vormden de lokale lasten een uitzondering. Zij stegen relatief meer dan gemiddeld. In tegenstelling tot de daling van de belastingopbrengsten stegen de premies voor sociale verzekeringen met 6,5 procent in 2003. Dit kwam vooral voor rekening van de premies voor de Ziekenfondswet en de AWBZ. Samen stegen die met ongeveer 20 procent ten opzichte van 2002.

5.3 Vorderingensaldo van de overheid¹⁾

¹⁾ In 1995 werd het vorderingensaldo eenmalig negatief beïnvloed door de afkoop van woningbouwsubsidies (4,9 procent BBP). In deze grafiek en tabel 5.4 is hiervoor gecorrigeerd.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Belastingen worden in de Nationale rekeningen onderverdeeld in twee hoofd-categorieën. De eerste categorie, de belastingen op productie en invoer, steeg in 2003 met 1,6 miljard (+2,8 procent). Dit kwam door de gestegen opbrengsten van de BTW (+1,3 miljard) en de ontvangen accijnzen (+0,1 miljard). Door de verdere afkoeling op de huizenmarkt daalden de opbrengsten van de overdrachtbelasting (-0,1 miljard). In 2002 stegen deze opbrengsten nog licht met 0,1 miljard. De tweede categorie, de belastingen op inkomen en vermogen, daalde in 2003 met ruim 2,4 miljard. Van deze belastingen viel de vennootschapsbelasting met ruim 2 miljard euro het sterkst terug, gevolgd door de loonbelasting (-0,8 miljard) en de dividendbelasting (-0,4 miljard). Een stijging was onder meer te zien bij de onroerende-zaakbelastingen (+0,2 miljard) en de milieubelastingen (+0,1 miljard).

Naast inkomsten uit belastingen en premies heeft de overheid ook inkomsten uit vermogen. Hieronder vallen de ontvangen rente, dividenden en het inkomen uit grond en minerale reserves (onder andere pachten en concessies). In 2003 daalden deze inkomsten met 0,5 miljard euro (-5,2 procent). Vooral de lagere dividenduitkering van De Nederlandsche Bank was hiervan de oorzaak. De

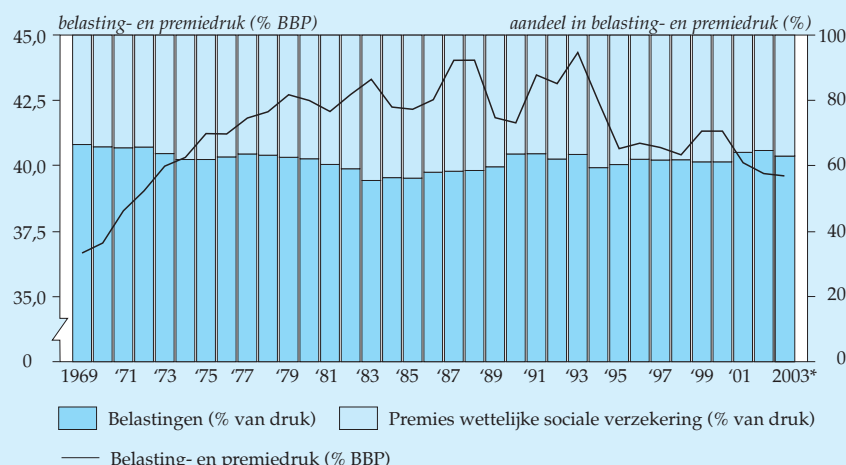
verkopen van de overheid lieten juist een stijging van 5,9 procent zien naar 14,4 miljard euro. Hieronder vallen onder andere verkopen van producten en diensten van sociale werkplaatsen, reinigingsrechten en andere opbrengsten van milieudiensten, verhuur van schoolgebouwen, schoolgelden, bouwleges, paspoorten, rijbewijzen en de vergoeding van de EU voor de inning van invoerrechten.

Kader 5.c

Belasting- en premiedruk licht gedaald

De belasting- en premiedruk wordt gevormd door de in Nederland betaalde belastingen en sociale premies. Doorgaans wordt dit uitgedrukt als een percentage van het bruto binnenlands product (BBP). In 2003 bedroeg de totale druk 39,1 procent. Vanaf het begin van de jaren negentig is een daling te zien. Per saldo is de druk in 2003 met 0,1 procent gedaald in vergelijking met 2002. Dit kwam door een daling in de betaalde belastingen, die gedeeltelijk ongedaan werd gemaakt door een stijging in de betaalde premies. In 2003 kwam 63 procent van de belasting- en premiedruk voor rekening van de belastingen. Het aandeel van de sociale premies is daarmee ten opzichte van 2002 licht toegenomen.

Belasting- en premiedruk in Nederland

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Tekort vooral hoger door gestegen uitgaven

De belangrijkste kostenposten van de overheid zijn de uitgaven voor lonen en salarissen, het intermediair verbruik en investeringen. De beloning voor werknemers steeg het sterkst, tot bijna 49 miljard euro in 2003. Verklaring hiervoor is de toename van het aantal banen bij de overheid met ruim 24 duizend (2,5 procent), waarvan ruim de helft in het onderwijs. Mede hierdoor namen de operationele kosten meer dan gemiddeld toe; van 17,4 procent van het BBP in 2002 naar 17,8 procent in 2003. Slechts een deel van deze operationele kosten wordt gedekt uit de verkopen. Het resterende deel wordt beschouwd als con-

sumptieve bestedingen door de overheid en wordt gefinancierd uit de algemene middelen. In 2003 investeerde de overheid iets meer in grond-, weg-, en waterbouw (GWW). Dit betrof vooral de aanleg van de HSL-Zuid en wegenbouw. De afname van de subsidies komt vooral voor rekening van minder verstrekte afdrachtkortingen voor lage lonen en langdurig werklozen.

5.4 Inkomsten en uitgaven van de geconsolideerde overheid

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003-2002
<i>mld euro</i>						
<i>Inkomsten</i>						
Belastingen	70,7	98,8	106,8	111,2	110,1	-1,1
Wettelijke sociale verzekeringspremies	48,4	64,5	61,3	61,7	65,7	4,0
Inkomen uit vermogen	8,6	7,8	10,7	9,5	9,0	-0,5
Verkopen	9,5	12,5	13,2	13,6	14,4	0,8
Overige inkomsten	5,6	7,4	8,0	8,3	8,6	0,3
Totaal inkomsten	142,9	191,1	199,9	204,3	207,9	3,6
<i>Uitgaven</i>						
Beloning van werknemers	32,6	40,3	43,5	46,6	48,9	2,3
Intermediair verbruik	18,9	25,5	29,3	30,8	31,9	1,1
Investerings in vaste activa	9,0	12,5	14,3	16,0	16,2	0,2
Uitk. sociale verzekering (incl. in natura)	50,7	58,2	62,8	68,4	73,9	5,5
Uitk. sociale voorziening (incl. in natura)	14,6	13,8	14,5	15,1	15,9	0,8
Betaalde rente	17,8	15,4	14,5	13,7	13,3	-0,4
Subsidies	3,2	6,0	6,4	6,8	6,5	-0,3
Overige uitgaven	8,7	10,6	15,1	15,5	15,8	0,3
Totaal uitgaven	155,4	182,2	200,3	212,9	222,5	9,6
Vorderingensaldo	-12,6	8,9	-0,4	-8,7	-14,6	-6,0
<i>% BBP</i>						
Totaal inkomsten	47,3	47,5	46,6	45,9	45,8	-0,1
Totaal uitgaven	51,4	45,3	46,7	47,8	49,0	1,1
Vorderingensaldo	-4,2	2,2	-0,1	-1,9	-3,2	-1,3

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

De door de overheid betaalde rente nam ook in 2003 verder af, voor het vijfde opeenvolgende jaar. De overschotten van de jaren 1999 en 2000 stelden de overheid in staat leningen af te lossen. Daarnaast vonden er de afgelopen jaren omzettingen plaats van hoog- naar laagrentende leningen en van langlopende naar goedkopere kortlopende leningen. In 2003 steeg de overheidsschuld weliswaar weer, maar profiteerde de overheid sterk van de gedaalde rente op de geld- en kapitaalmarkt. De rentelast van de overheid is daarmee in 2003 onder de 3 procent van het BBP terechtgekomen. Dit was voor het laatst het geval in 1974.

Een andere belangrijke kostenpost voor de overheid wordt gevormd door de uitgaven aan sociale verzekeringen en sociale voorzieningen. Deze uitgaven zijn ongeveer 40 procent van de totale overheidsuitgaven. Net als in 2002 namen de uitgaven voor sociale verzekeringen en voorzieningen ook in 2003 sterk toe. In 2002 werd hieraan 18,8 procent van het BBP uitgegeven, in 2003 was dit gegroeid tot 19,8 procent. Vooral de zorguitgaven (Ziekenfondswet en AWBZ) droegen hieraan bij. Vanwege een groeiende werkloosheid stegen ook de betaalde WW-uitkeringen sterk.

EMU-schuld gestegen

Het overheidstekort werd in 2003 voornamelijk gefinancierd door uitgifte van staatsobligaties en schatkistpapier. In tegenstelling tot 2002 lag daarbij de nadruk op langetermijnfinanciering via de uitgifte van obligaties door het Rijk. De andere overheidslagen financierden hun tekorten vooral met bankleningen (gemeenten) of leningen van het Rijk (de sociale verzekeringsinstellingen). Verder werd er in 2003 voor ruim 2 miljard euro aan aandelen verkocht, waaronder een aanzienlijk deel van het belang van de staat in KPN.

De marktwaarde van de schulden van de overheid nam in 2003 toe met 10,7 miljard euro. Bij de centrale overheid en de sociale verzekeringsinstellingen stegen de schulden met respectievelijk 10,1 en 1,4 miljard euro. De schulden van de lagere overheden daalden daarentegen licht in 2003 (-0,9 miljard), ondanks hun financieringstekort van 0,9 miljard. Dit kwam doordat het tekort voornamelijk werd gefinancierd door de afname van de vorderingen van de lokale overheden. Bij de gemeenten zette de trend zich voort dat woningcoöperaties hun leningen aflossen (-1,4 miljard). Verder zijn in 2003 door de lokale overheden aandelen in een energiebedrijf verkocht (0,5 miljard) en teerden zij op hun reserves in. Tot slot daalde het saldo op de door de lokale overheden aangehouden deposito's met ruim 1 miljard euro.

De sociale verzekeringsinstellingen hebben in 2003 voor 1,4 miljard euro aan kortlopende kredieten opgenomen bij de schatkist (het Rijk). Schatkistbankieren is voor deze instellingen sinds 1998 verplicht in het kader van de Wet Geïntegreerd Middelenbeheer (Stb. 197, nr. 908). De stijging van de marktwaarde van de schuld van de centrale overheid in 2003 is opgebouwd uit 7,5 miljard euro langlopende schulden en 2,6 miljard euro kortlopende schulden. Dit in tegenstelling tot 2002, toen het tekort vooral kortlopend werd gefinancierd. Door renteontwikkelingen op de kapitaalmarkt in 2003 daalde de marktwaarde van de obligatieschuld overigens met 2,7 miljard euro.

Het totaalbeeld van de overheid wordt bepaald door de toename van de schuld en de lichte stijging van de vorderingen. Dit had een daling van 10 miljard euro tot gevolg van het financieel vermogen van de overheid in 2003. De Nederlandse EMU-schuld, waarin zowel de vorderingen als de onderlinge schulden binnen de overheid niet meetellen, kwam uit op 245,7 miljard euro. De EMU-schuld groeide door de nieuwe schulden met bijna 11,5 miljard euro.

Voor het eerst sinds 1995 is de EMU-schuld als percentage van het BBP daar-
door weer gestegen; van 52,6 procent in 2002 naar 54,1 procent in 2003.

5.5 Vorderingen en schulden van de overheid (niet-geconsolideerd), stand 31 december

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
<i>Vorderingen</i>						
Aandelen en overige deelnemingen	34,7	47,8	48,4	46,6	46,2	–0,3
Kredieten	34,8	41,9	45,1	49,3	49,7	0,4
Overige vorderingen	16,4	14,3	16,5	16,3	16,9	0,6
Totaal vorderingen	85,9	104,0	110,0	112,1	112,8	0,7
<i>Schulden</i>						
Kortlopende waardepapieren	5,8	5,5	5,8	16,0	20,3	4,2
Obligaties	157,1	179,1	182,1	185,5	193,1	7,6
Kredieten	85,2	59,4	62,6	66,5	65,3	–1,2
Overige schulden	1,2	1,3	1,3	0,7	0,7	0,0
Totaal schulden	249,3	245,3	251,9	268,7	279,4	10,7
Financieel vermogen	–163,4	–141,3	–141,8	–156,6	–166,6	–10,0

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Kader 5.d

EMU-saldo en EMU-schuld

Het EMU-saldo van de overheid speelt in Europees verband een belangrijke rol. Uitgedrukt als percentage van het BBP behoort het tot de indicatoren die worden gebruikt in het kader van het Groei- en Stabiliteitspact. De procedures voor toezicht op het EMU-saldo zijn vastgelegd in verordening (EC) 3605/93 van de Europese Unie en het Verdrag van Maastricht. De omvang van de EMU-schuld speelt ook een rol in dit toezicht. De verordening schrijft lidstaten voor halfjaarlijks te rapporteren over hun EMU-schuld en -saldo: de zogenaamde EDP-notificaties (Excessive Deficit Procedure). De rapportagedata hiervoor zijn 1 maart en 1 september.

Op grond van deze notificaties beoordeelt de Europese Commissie halfjaarlijks of lidstaten aan de bepalingen van het Verdrag voldoen. Als dit niet het geval is, doet de Commissie een aanbeveling aan de Ecofin-raad, zodat maatregelen kunnen worden genomen tegen het desbetreffende land. Een EMU-tekort boven 3 procent is daarbij niet per definitie gelijk aan een buitensporig tekort. Uitzonderingssituaties zijn mogelijk als de Commissie of de Raad tot de conclusie komt dat de overschrijding eenmalig is en/of te wijten is aan uitzonderlijke omstandigheden. Deze uitzonderlijke omstandigheden kunnen van conjuncturele of structurele aard zijn of samenhangen met andere ingrijpende eenmalige gebeurtenissen.

Als de Raad van mening is dat van een uitzonderingsgeval geen sprake is, en er dus een buitensporig tekort bestaat, worden lidstaten conform het Verdrag gesommeerd hun buitensporige tekort uiterlijk één jaar na signalering onder de 3 procent te bren-

gen. Eventueel geeft de Raad daarbij ook meer specifieke aanbevelingen hoe dit kan worden bereikt. In de voorbereiding op de aanbeveling door de Commissie en de uiteindelijke beslissing van de Raad spelen Eurostat (Europees Bureau voor Statistiek) en het Directoraat-Generaal voor Economie en Financiën van de Europese Unie een belangrijke rol. Eurostat geeft een oordeel over de betrouwbaarheid van de notificatie en onderzoekt of de notificaties opgesteld zijn in overeenstemming met de geldende internationale richtlijnen. Het Directoraat doet de voorbereidende werkzaamheden voor besluitvorming door de Raad. Met een tekort van 3,2 procent van het BBP in 2003 is Nederland in juni 2004 officieel in de buitensporige tekortprocedure terechtgekomen. Uiterlijk 2005 moet het tekort van Nederland tot onder de 3 procent zijn teruggebracht.

EMU-saldo en EMU-schuld

	2001	2002*	2003*
<i>mld euro</i>			
Vorderingensaldo overheid	-0,4	-8,7	-14,6
Rentevoordeel SWAPS (+)	0,1	0,1	0,1
EMU-saldo	-0,3	-8,6	-14,5
EMU-saldo (% BBP)	-0,1	-1,9	-3,2
Bruto overheidsschuld Nationale rekeningen	251,9	268,7	279,4
Waarderingsverschillen (marktwaarde-nominaal) (-)	6,8	12,5	9,9
Onderlinge schulden binnen overheid (-)	17,9	21,9	23,7
EMU-schuld	227,1	234,3	245,7
EMU-schuld (% BBP)	52,9	52,6	54,1

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

De EDP-notificaties worden, voor zover het afgesloten verslagjaren betreft, verzorgd op basis van gegevens uit de Nationale rekeningen. Er is echter een aantal verschillen tussen de notificatie en de Nationale rekeningen met betrekking tot de definitie van overheidstekort en overheidsschuld. Voor het EMU-saldo geldt dat dit gelijk is aan het vorderingensaldo van de overheid in de Nationale rekeningen plus het resultaat van de overheden uit door hen afgesloten renteswaps. Dergelijke renteswaps worden sinds 2001 door de Nederlandse staat gebruikt in het financieringsbeleid. De renteswaps betreffen meestal het uitruilen van een vaste langetermijnrente tegen een variabele korte rente. Het verschil tussen de EMU-schuld en de brutoschuld van de overheid in de Nationale rekeningen bestaat uit twee componenten. Ten eerste worden bij de EMU-schuld de schuldtitels tegen nominale waarde gewaardeerd. Bij de Nationale rekeningen gaat dit tegen marktwaarde. Dit verschil is vooral zichtbaar bij de obligatieschuld. Eind 2003 lag de koerswaarde van deze schuld 9,9 miljard euro hoger dan de nominale waarde. Een tweede verschil betreft de consolidatie. In tegenstelling tot de Nationale rekeningen worden de onderlinge vorderingen en schulden van overheden bij de berekening van de EMU-schuld tegen elkaar weggestreept. Dit leverde in 2003 een verschil op van 23,7 miljard euro. Een groot deel hiervan heeft

betrekking op (kortlopende) vorderingen van de sociale verzekeringsinstellingen op het Rijk. In het kader van de Wet Geïntegreerd Middelenbeheer mogen deze organen geen zelfstandig middelenbeheer meer voeren, maar is dit geïntegreerd in de schatkist. Deze wet geldt tevens voor een aantal instellingen zonder winstoogmerk die tot de sector overheid gerekend worden.

5.6 *Huishoudens*

Tot de sector huishoudens behoren alle inwoners van Nederland, zowel in hun hoedanigheid van consument en leverancier van arbeid als in hun hoedanigheid van zelfstandig ondernemer. Er wordt door de sector huishoudens dus ook geproduceerd. Daarnaast wordt ook het eigen-woningbezit als productie van huishoudens beschouwd. Er wordt verondersteld dat de eigenaar-bewoner van een huis zelf ook de producent is van een woondienst. De waarde van deze woondienst wordt in de Nationale rekeningen afgeleid uit de huurwaarde van een vergelijkbare woning.

Inkomen van huishoudens licht gestegen

Het inkomen uit productie binnen de sector huishoudens bleef in 2003 nagenoeg onveranderd. Het deel dat gegenereerd wordt door zelfstandig ondernemen, het gemengd inkomen, steeg in 2003 met 1,6 procent. Daarbij namen alleen de inkomens verworven door zelfstandigen in de zorg en overige dienstverlening, de bouw en de landbouw toe. De beloning van werknemers steeg met 2,8 procent. Het inkomen voor huishoudens uit vermogen, naast het inkomen uit zelfstandige activiteiten en uit arbeid de derde pijler van het primaire inkomen, daalde sterk met 11,6 procent. Deze daling werd enerzijds veroorzaakt door een daling van de ontvangen rente (-12,0 procent) en een stijging van de betaalde rente (6,4 procent), en anderzijds door minder dividendinkomsten (-5,2 procent). De stijging van het primaire inkomen van de huishoudens in 2003 kwam uit op 4,2 miljard euro (1,4 procent).

Beschikbaar inkomen van huishoudens wel gedaald

De stijging van het primair inkomen met 4,2 miljard euro kon niet verhinderen dat het beschikbaar inkomen met slechts 1,7 miljard steeg oftewel met 0,8 procent. Het ontvangen uitkeringsinkomen (inclusief pensioenuitkeringen) nam wel toe, maar de huishoudens moesten aanzienlijk meer sociale premies (inclusief pensioenpremies) betalen. De stijging van het beschikbaar inkomen met 0,8 procent was onvoldoende om de inflatie te compenseren. In reële termen gingen de huishoudens er dan ook op achteruit.

Vrije besparingen positief gebleven

De consumptie van huishoudens liet voor het eerst sinds 1982 een volumedaling zien (–1 procent), maar in geld uitgedrukt werd er door huishoudens nog voor 2,9 miljard meer (+1,3 procent) geconsumeerd dan in 2002. De ‘vrije’ besparingen van huishoudens, het verschil tussen hun beschikbaar inkomen en consumptie, waren ook in 2003 positief (4,9 miljard). De huishoudens konden de consumptie dus uit hun beschikbaar inkomen financieren. Huishoudens hadden in 2003 een gemiddeld beschikbaar inkomen van 32,1 duizend euro, waarvan 31,4 duizend consumptief besteed werd.

Tot de totale besparingen van huishoudens behoren ook de contractuele besparingen bij pensioenfondsen en levensverzekeringsmaatschappijen. Deze ‘verplichte’ besparingen zijn het verschil tussen het bedrag dat huishoudens aan pensioenpremie betalen en dat wat zij aan pensioenuitkeringen ontvangen. De contractuele besparingen van huishoudens namen in 2003 toe met 2 miljard tot 20,5 miljard, waarmee de totale besparingen van huishoudens ten opzichte van 2002 met 3,3 procent stegen. De bruto-investeringen van huishoudens lieten voor het eerst sinds 1991 een daling zien. Er werd 1,3 miljard euro minder geïnvesteerd (–4,2 procent) in 2003. De daling van het aantal verkochte woningen (–5 procent) was hierop van grote invloed.

Financieel vermogen huishoudens weer gestegen

De financiële rekeningen en balansen van de sectoren huishoudens en instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens (IZWh) worden in de Nationale rekeningen samengenomen. Na grote dalingen in 2002 (–133 miljard) en in 2001 (–62 miljard) steeg het financieel vermogen van huishoudens (inclusief IZWh) in 2003 met bijna 33 miljard euro.

Schulden huishoudens groter dan BBP

De totale schuld van de huishoudens nam in 2003 met 45 miljard toe tot 490 miljard euro. De totale schuld van huishoudens (inclusief IZWh) was in 2002 nog gelijk aan het BBP. In 2003 was deze schuld voor het eerst groter dan het BBP (8 procent). Verreweg het grootste gedeelte van de toename (40 miljard) komt voor rekening van de uitstaande hypotheekschuld die gestegen is tot 407 miljard. Tegenover deze schuld staat een groter bedrag aan niet-financiële activa, zoals de waarde van woningen. De gemiddelde stijging van de hypotheekschuld komt over de laatste tien jaar uit op 12,5 procent per jaar. Deze forse toename hangt samen met factoren als sterk stijgende huizenprijzen, een toenemend aandeel van koopwoningen, ontwikkelingen in de hypotheekrente, het kredietbeleid van geldverstrekkers, benutting van de overwaarde als voordelige vervanger van consumptief krediet en de toename van het aantal hypotheekvarianten. Bijna 90 procent van de eigen woningen is met een hypotheek belast. De kortlopende schulden van huishoudens zijn, uitgedrukt als percentage van het BBP, min of meer constant in de periode 1989–2003.

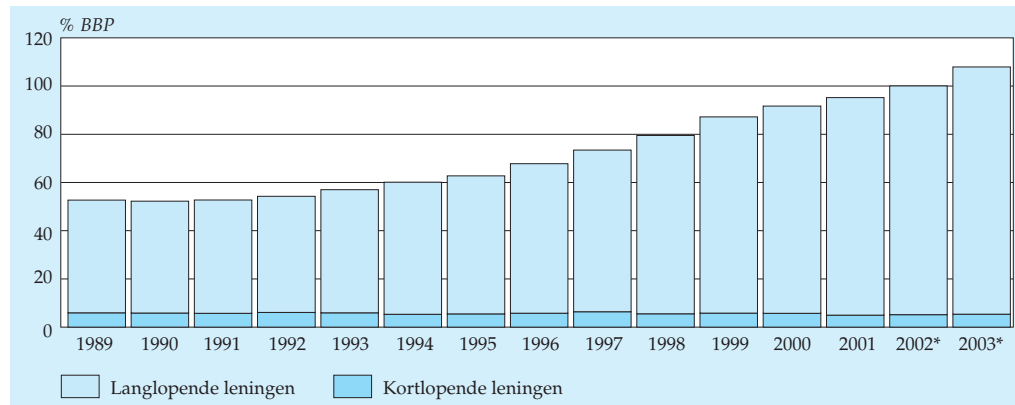
5.6 Middelen en bestedingen van huishoudens (exclusief IZWh)

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
Exploitatieoverschot / gemengd inkomen (netto)	31,0	37,2	39,5	40,6	40,6	0,0
Beloning van werknemers (+)	153,6	205,3	220,0	233,5	240,0	6,6
Per saldo betaalde rente (–)	6,8	15,1	15,9	15,5	18,2	2,7
Ontvangen dividend (+)	3,9	6,2	8,3	8,3	7,8	–0,4
Per saldo ontvangen inkomen uit quasi-vennootschappen (+)	0,6	0,5	0,6	0,5	0,3	–0,2
Per saldo betaald inkomen uit grond en minerale reserves (–)	0,4	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0
Inkomen toegerekend aan polishouders (+)	24,6	31,0	29,3	27,6	28,5	0,9
Primair inkomen	206,4	265,0	281,6	294,8	299,0	4,2
Belasting op inkomen en vermogen (–)	27,5	30,4	32,4	36,7	36,4	–0,4
Sociale premies ¹⁾ (–)	85,7	110,8	109,8	113,1	120,0	6,9
Sociale uitkeringen ¹⁾ (+)	64,3	72,5	76,7	80,4	84,6	4,2
Per saldo betaalde overige inkomensoverdrachten (–)	1,5	0,8	1,2	1,1	1,2	0,1
Netto beschikbaar inkomen	156,0	195,5	214,9	224,3	226,0	1,7
Consumptieve bestedingen (–)	146,6	197,9	209,9	218,2	221,0	2,9
Correctie pensioenvoorziening (+)	15,5	16,8	17,2	18,5	20,5	2,0
Nettobesparingen	24,9	14,4	22,2	24,6	25,5	0,8
Bruto-investeringen, veranderingen in voorraden en saldo aan- en verkopen grond (–)	19,0	28,7	30,2	30,4	29,1	–1,3
Per saldo ontvangen kapitaaloverdrachten (+)	–1,5	–2,6	–2,0	–2,4	–2,1	0,3
Afschrijvingen (+)	9,3	12,4	13,4	14,4	15,0	0,7
Vorderingensaldo	13,6	–4,4	3,4	6,2	9,2	3,0
<i>x 1 000</i>						
Aantal huishoudens	6 494	6 834	6 901	6 968	7 032	64

¹⁾ Inclusief pensioenpremies respectievelijk -uitkeringen.

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

5.7 Schulden van huishoudens (inclusief IZWh)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Voorkeur voor risicoloos sparen

Huishoudens hadden ook in 2003 een duidelijke voorkeur voor risicoloze spaartegoeden. Hun spaartegoeden, inclusief bijgeschreven rente, namen met ruim 19 miljard toe tot 187 miljard euro. De gemiddelde stijging van de spaargelden in de periode 2001–2003 komt hiermee op 11,6 procent. Dat is meer dan het dubbele van de gemiddelde stijging gedurende de periode 1998–2000. Bijna een kwart van het spaartegoed staat op internetspaarrekeningen. In 2003 is 5,6 miljard euro vrijgekomen uit de bedrijfsspaarregelingen. Dit vrijgekomen geld is door de huishoudens voor een groot deel overgeheveld naar de gewone spaarrekening. Gemiddeld had een huishouden eind 2003 26,6 duizend euro spaargeld tegen 24,1 duizend in 2002.

Huishoudens kochten per saldo in 2003 voor 0,5 miljard aan aandelen en 2,8 miljard aan obligaties. Door koersstijgingen werden de door huishoudens aangehouden aandelen ruim 5 miljard meer waard. Dit steekt nog wel schril af bij de in 2002 en 2001 geleden koersverliezen op aandelen van respectievelijk 82 en 36 miljard euro. Op hun obligatiebezit leden huishoudens in 2003 een koersverlies van 1,5 miljard. Het aandelenbezit vertegenwoordigt ultimo 2003 een waarde van ruim 128 miljard en het obligatiebezit een waarde van bijna 48 miljard euro.

De voorzieningen voor pensioen- en levensverzekering namen in 2003 in totaal met 50 miljard euro toe. Enerzijds werd er per saldo voor 28,3 miljard aan de voorzieningen toegevoegd, anderzijds waren de stijgende beurskoersen goed voor een stijging van 21,7 miljard. De toevoeging aan de pensioenvoorziening komt overeen met de hierboven genoemde 20,5 miljard contractuele besparingen van huishoudens. De toevoeging aan de levensverzekeringsvoorziening van huishoudens bedroeg 7,8 miljard euro.

5.8 Vorderingen en schulden van huishoudens (incl. IZWh), stand 31 december

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003-2002
<i>mld euro</i>						
<i>Vorderingen</i>						
Chartaal geld en giraal geld	44,2	63,8	61,0	67,0	67,1	0,1
Spaargelden	104,1	134,6	153,1	168,1	187,3	19,2
Overige deposito's	17,9	26,1	28,9	25,8	25,3	-0,5
Aandelen en overige deelnemingen	142,4	263,9	220,0	122,8	128,4	5,6
Obligaties	23,3	29,4	32,8	46,4	47,7	1,3
Voorzieningen pensioen- en levensverzekering	375,0	644,5	641,5	611,2	661,2	50,1
Overige vorderingen	29,0	41,5	44,4	43,9	45,8	1,9
Totaal vorderingen	735,9	1 203,9	1 181,7	1 085,2	1 162,8	77,7
<i>Schulden</i>						
Kortlopende kredieten	16,6	23,1	21,3	22,9	24,4	1,5
Langlopende kredieten	173,0	345,8	387,4	422,5	465,9	43,4
w.o. hypotheke	140,1	294,0	334,4	367,4	407,3	39,9
Totaal schulden	189,6	368,9	408,8	445,4	490,3	44,9
Financieel vermogen	546,3	835,0	772,9	639,8	672,5	32,7

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

5.7 Buitenland

Voor het derde jaar op rij is het saldo op de lopende rekening gedaald, tot 12,1 miljard in 2003. De daling was echter veel minder sterk dan in voorgaande jaren. In 2003 trad herstel op van de wereldeconomie. Dit herstel werd vooral gedreven door de lage internationale rente, het expansieve budgettaire beleid in de Verenigde Staten en de aanhoudend sterke groei van de Chinese economie. In het eurogebied was er in 2003 echter nog steeds sprake van een geringe groei. De Nederlandse economie deed het in vergelijking met de rest van Europa relatief slecht met een krimp van 0,9 procent.

Op de financiële markten bestond er in de eerste helft van 2003 veel onzekerheid onder beleggers. Internationale spanningen in verband met de oorlog in Irak en de gevolgen hiervan voor de olieprijs speelden hierbij een belangrijke rol. In de tweede helft van 2003 verbeterde het klimaat op de financiële markten door de aantrekkende wereldeconomie en herstel van het vertrouwen van beleggers.

Mede als gevolg van de appreciatie van de euro en de zwakke groei in het eurogebied bleef de uitvoerwaarde van Nederland in 2003, ondanks het aantrekken van de wereldeconomie, nagenoeg gelijk aan dat van 2002. Door de slecht presterende Nederlandse economie is de importwaarde licht gedaald, waardoor het handelsoverschot een marginale verbetering liet zien ten opzichte van 2002.

Saldo op lopende rekening licht gedaald

Het saldo op de lopende rekening met het buitenland liet in 2003 een kleine daling zien ten opzichte van 2002. De belangrijkste oorzaak hiervan is de verslechtering van het saldo van de primaire inkomens, waartoe onder meer inkomen uit arbeid, rente, dividend en ingehouden winsten gerekend worden. Het saldo van de primaire inkomensrekening is ten opzichte van 2002 gedaald met 0,3 miljard en bedroeg –6,6 miljard euro. Deze daling is vergeleken met voorgaande jaren gering. In 2002 daalde het saldo nog met 3,2 miljard euro.

5.9 Lopende transacties van Nederland met het buitenland

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
Uitvoer (op fob basis)	173,6	271,4	280,0	279,5	279,4	–0,1
Invoer (op fob basis)	155,7	250,4	257,3	256,8	256,6	–0,3
Uitvoeroverschot van Nederland	18,0	21,0	22,7	22,7	22,9	0,1
Ontvangsten van Nederland	31,7	60,1	56,0	50,1	52,5	2,5
Ontvangen primaire inkomens	28,9	54,9	50,6	44,3	46,6	2,3
Rente	16,1	28,4	33,5	30,0	25,8	–4,1
Dividenden	6,3	19,3	19,2	14,9	14,5	–0,4
Ingehouden winsten t.l.v. buitenlandse concernonderdelen	3,8	5,0	–4,0	–2,6	4,1	6,7
Overige primaire inkomens	2,7	2,3	2,0	2,1	2,2	0,1
Ontvangen secundaire inkomens	2,8	5,2	5,4	5,7	5,9	0,2
Betalingen van Nederland	30,3	61,5	62,6	60,5	63,3	2,8
Betaalde primaire inkomens	25,3	53,2	53,7	50,6	53,2	2,6
Rente	14,9	29,9	35,9	32,5	32,4	–0,2
Dividenden	5,9	12,5	14,0	12,3	11,6	–0,7
Ingehouden winsten t.g.v. buitenlandse concernonderdelen	0,2	5,9	–1,2	1,6	4,8	3,1
Overige primaire inkomens	4,3	5,0	5,0	4,2	4,4	0,3
Betaalde secundaire inkomens	5,0	8,3	8,9	9,9	10,1	0,3
Saldo lopende transacties	19,4	19,6	16,1	12,3	12,1	–0,2
Ontvangen kapitaaloverdrachten	0,7	1,3	1,6	1,3	1,3	0,0
Betaalde kapitaaloverdrachten	1,8	2,5	2,4	2,1	2,1	–0,1
Vorderingensaldo	18,2	18,4	15,3	11,4	11,3	–0,1

Bron: CBS, Nationale Rekeningen 2003.

De betaalde primaire inkomens stegen iets sterker dan de ontvangsten in 2003. De stijging van zowel inkomsten als uitgaven is vooral veroorzaakt door de ingehouden winsten op directe investeringen. Deze ingehouden winsten hebben betrekking op de winsten van buitenlandse dochterondernemingen (na aftrek van dividendbetalingen) die aan de Nederlandse moederonderneming worden toegerekend (en vice versa). Het verbeterde economische klimaat in

het buitenland en kostenreducties hebben ervoor gezorgd dat de winsten van bedrijven zijn gestegen ten opzichte van 2002, waarmee ook de ingehouden winsten op directe buitenlandse investeringen toenamen.

De uit het buitenland ontvangen rente en dividenden zijn fors gedaald. De ontvangen rente daalde met 4,1 miljard ten opzichte van 2002 en de ontvangen dividenden met 0,4 miljard. In beide gevallen speelt de appreciatie van de euro een rol, aangezien de inkomsten in buitenlandse valuta daardoor lager uitvielen. De daling van de rente-inkomsten, die zich vooral in het interbancaire verkeer voordeed, werd deels ook veroorzaakt door de verdere daling van de rente in 2003. De aan het buitenland betaalde rente is nauwelijks gewijzigd. De betaalde dividenden zijn echter afgenomen met -0,7 miljard.

Naast de primaire inkomens bestaan de inkomenstransacties van Nederland met het buitenland ook uit secundaire inkomens. Hieronder vallen bijvoorbeeld belastingen op inkomen en vermogen, pensioenpremies en -uitkeringen, schadeverzekeringspremies en -uitkeringen, en ontwikkelingshulp. Het tekort op de secundaire inkomensrekening bedroeg 4,2 miljard. De uitgaven in het kader van de ontwikkelingssamenwerking spelen hier een belangrijke rol, evenals de netto-afdracht aan de EU. Met een daling van 0,1 miljard in 2003 is dit saldo nauwelijks veranderd ten opzichte van 2002.

Financiële stromen licht gestegen

Na een sterke daling in 2002 van de omvang van de financiële transacties met het buitenland, vooral als gevolg van de malaise op de internationale effectenbeurzen en onzekerheden ten aanzien van de mondiale economische en politieke situatie, zijn deze in 2003 weer enigszins toegenomen. De verandering in de vorderingen van Nederland op het buitenland nam als gevolg van het financiële verkeer toe met 6,5 miljard euro tot 167,6 miljard, terwijl de transacties aan de schuldenzijde met 5,9 miljard euro toenamen tot 156,9 miljard. Het saldo van de financiële transacties, vorderingen minus schulden, steeg licht tot 10,7 miljard euro.

Ondanks de kleine veranderingen in de totale financiële stromen hebben zich wel degelijk wijzigingen voorgedaan in de onderliggende instrumenten. Zo is door Nederlandse ingezetenen minder belegd in buitenlandse effecten, maar zijn door het buitenland juist meer Nederlandse effecten aangekocht dan in 2002. Verder zijn de directe investeringen opnieuw verder gedaald. Hoewel zowel de uitgaande als de inkomende kapitaaldeelnemingen zijn toegenomen, zijn de totale directe investeringsstromen toch sterk afgenomen. Dit kwam door de grote daling in verstrekte en opgenomen concernleningen. De daling in directe investeringen komt overeen met het beeld in het totale eurogebied, waar de directe investeringen eveneens sterk afnamen.

De daling van portfoliobeleggingen in het buitenland kwam vooral door de dalende netto-aankoop van buitenlandse obligaties. Waar in 2002 nog voor

58,8 miljard euro aan buitenlandse obligaties werd aangekocht, is dit bedrag in 2003 gedaald tot 42,4 miljard euro. Toch ligt de waarde van de per saldo aangekochte buitenlandse obligaties nog een stuk boven het relatief lage niveau van 2001. Nederlandse beleggers kochten in 2003 per saldo iets meer buitenlandse aandelen dan in 2002. Beleggingen door niet-ingezetenen in Nederlandse effecten (portfolioverkeer) zijn in 2003 gestegen. Dit was het gevolg van toegenomen aankopen van zowel Nederlandse aandelen als obligaties. In 2003 zijn door het buitenland in tegenstelling tot 2002 per saldo weer Nederlandse aandelen aangekocht. Verder is door niet-ingezetenen per saldo voor 27,4 miljard euro meer aan obligaties gekocht dan in 2002. Vooral door de banken en SPV's zijn grote obligatie-emissies gedaan. Een grote daling van ongeveer 16,6 miljard was te zien bij de door het buitenland aangekochte Nederlandse geldmarktinstrumenten.

De grensoverschrijdende kredietverlening is in 2003 voor het tweede achtereenvolgende jaar sterk gedaald. De grote dalingen komen zoals eerder aangegeven voor het grootste deel door de sterk teruggelopen concernfinanciering.

Extern vermogen gestegen

De financiële positie van Nederland ten opzichte van het buitenland is in 2003 verbeterd. De stand van de vorderingen van Nederland op het buitenland stegen, ondanks de waardestijging van de euro, met bijna 154 miljard euro tot ruim 1 518 miljard. Dit komt voornamelijk door de sterk aangetrokken internationale beurskoersen. De schulden aan het buitenland namen toe met 132 miljard euro tot bijna 1 540 miljard.

De verbetering van het extern vermogen was vooral het gevolg van positieve herwaarderingen op het aandelenbezit. In de periode 2001–2002 werd dit bezit juist sterk minder waard. Reden voor de omslag in 2003 was de opleving van de beurzen, waarbij de Nederlandse AEX achterbleef bij de internationale beursindices. Hierdoor was de herwaardering van Nederlandse aandelen kleiner dan die van de buitenlandse aandelen. De grotere positieve herwaardering van buitenlands aandelenbezit werd echter wel getemperd door de lagere dollarkoersen. In tegenstelling tot de aandelen zijn de rendementen op obligaties juist sterk teruggelopen, wat tot uitdrukking kwam in negatieve herwaarderingen.

Het extern vermogenstekort van Nederland kwam in 2003 uiteindelijk uit op 21,3 miljard euro. Een vermogenstekort houdt in dat de totale schulden aan het buitenland hoger zijn dan de totale vorderingen op het buitenland. In 2002 bedroeg dit vermogenstekort nog 43,4 miljard euro. Per saldo had Nederland in 2003 dus minder schuld aan het buitenland dan in het voorgaande jaar.

5.10 Financiële transacties en posities van Nederland ten opzichte van het buitenland

	1995	2000	2001	2002*	2003*	Mutaties 2003–2002
<i>mld euro</i>						
Verandering van vorderingen (+) waarvan:	38,8	158,6	213,1	161,0	167,6	6,5
Deposito's	3,8	21,8	57,4	35,9	67,5	31,6
Aandelen en overige deelnemingen	22,1	66,7	50,6	33,1	41,7	8,6
Obligaties	8,1	48,9	34,3	58,8	42,4	-16,4
Kortlopende waardepapieren	-2,0	-9,0	-2,4	0,9	-1,6	-2,5
Kredieten	7,0	31,6	72,8	32,5	18,4	-14,2
Overige vorderingen	-0,1	-1,4	0,3	-0,2	-0,9	-0,7
Verandering van schulden (-) waarvan:	20,7	142,6	197,9	151,0	156,9	5,9
Deposito's	9,0	16,0	54,5	51,4	44,1	-7,3
Aandelen en overige deelnemingen	1,1	29,8	25,8	9,7	23,8	14,1
Obligaties	6,2	57,4	71,1	41,8	69,2	27,4
Kortlopende waardepapieren	0,4	0,1	7,1	17,3	0,7	-16,6
Kredieten	4,5	37,1	40,1	35,5	17,0	-18,5
Overige schulden	-0,4	2,3	-0,7	-4,8	2,0	6,8
Verandering in financieel vermogen	18,1	16,0	15,2	10,0	10,7	0,7
Statistisch verschil	-0,2	-2,5	-0,1	-1,4	-0,6	0,8
Vorderingen en schulden t.o.v. het buitenland, stand 31 december						
Vorderingen (+) waarvan:	455,9	1 170,7	1 343,4	1 364,4	1 518,3	153,9
Deposito's	102,3	192,9	253,5	271,9	313,5	41,6
Aandelen en overige deelnemingen	161,6	458,3	454,0	392,1	466,5	74,4
Obligaties	52,0	242,3	283,5	330,2	359,1	28,8
Kortlopende waardepapieren	12,2	7,4	4,8	5,4	3,9	-1,6
Kredieten	109,4	257,7	334,8	351,9	363,6	11,7
Overige vorderingen	18,3	12,1	12,9	12,8	11,8	-1,0
Schulden (-) waarvan:	418,7	1 224,1	1 370,6	1 407,8	1 539,7	131,8
Deposito's	117,0	295,0	358,7	385,7	411,7	26,0
Aandelen en overige deelnemingen	151,0	513,8	478,1	406,2	441,2	35,0
Obligaties	81,8	229,3	298,8	343,8	395,2	51,4
Kortlopende waardepapieren	1,0	20,0	27,0	43,5	44,2	0,7
Kredieten	68,3	165,6	207,3	232,4	249,0	16,6
Overige schulden	-0,3	0,3	0,7	-3,8	-1,7	2,1
Financieel vermogen	37,2	-53,4	-27,2	-43,4	-21,3	22,1

Bron: CBS, Nationale Rekeningen 2003.

*Zorgen over de houdbaarheid van onze pensioenen*¹⁾

De laatste jaren staat de houdbaarheid van het Nederlandse pensioenstelsel volop in de belangstelling. Lange tijd is gedacht dat het hier toegepaste kapitaaldeckingsstelsel²⁾ een grotere zekerheid biedt dan het omslagstelsel dat in het buitenland doorgaans wordt gehanteerd. De neergang van de internationale effectenbeurzen in de periode 2000–2002 heeft echter duidelijk gemaakt dat ook het Nederlandse pensioenstelsel kwetsbaar is. Deze kwetsbaarheid blijkt uit het grote effect dat de gedaalde waarde van het aandelenbezit heeft gehad op het vermogen van de pensioenfondsen. Hierdoor nam de zogenaamde dekkingsgraad, die de verhouding weergeeft tussen de verplichtingen en het vermogen van de pensioenfondsen, af van 150 procent in 1999 tot 108 procent in 2002. De dekkingsgraad kwam daarmee onder het niveau (110 procent) dat de toezichthouder op de pensioenfondsen, de Pensioen- en Verzekeringskamer (PVK), nodig acht om de pensioenen op de lange termijn te kunnen garanderen. Hieronder wordt beschreven hoe de dekkingsgraad zich sinds 1995 heeft ontwikkeld aan de hand van een analyse van de ontwikkeling van de pensioenverplichtingen, de netto-inkomsten en het belegde vermogen van de pensioenfondsen.

Scherpe daling dekkingsgraad

De dekkingsgraad geeft de verhouding weer tussen de actuariële waarde van de toegezegde pensioenen en de marktwaarde van het vermogen dat beschikbaar is als dekking van de toegezegde pensioenen. Pensioenfondsen zelf hanteren verschillende grondslagen en boekhoudmethoden om de waarde van de toegezegde pensioenen en het vermogen te berekenen. De PVK hanteert daarom de geüniformeerde dekkingsgraad waarbij voor deze verschillen is gecorrigeerd.

Tussen 1995 en 1999 liep de geüniformeerde dekkingsgraad, die in de tien jaar daarvoor een vrij rustige ontwikkeling kende, op van ongeveer 130 procent tot 150 procent. Daarna volgde een scherpe daling tot 108 procent in 2002. Dit is onder het niveau van 110 procent dat de PVK aanhoudt als veilig. Het veilige niveau houdt in dat er genoeg buffer aanwezig is om schokken op te vangen. Binnen de groep van onder toezichtstaande pensioenfondsen is er sprake van een flinke spreiding van de dekkingsgraad. Zo constateerde de PVK in 2002 dat 138 van de bijna 900 pensioenfondsen een dekkingsgraad hadden van minder dan 105 procent. Hiervan bleven er 57 zelfs onder het absolute minimum van 100 procent dat de PVK hanteert als garantie om direct aan alle toekomstige verplichtingen te kunnen voldoen.

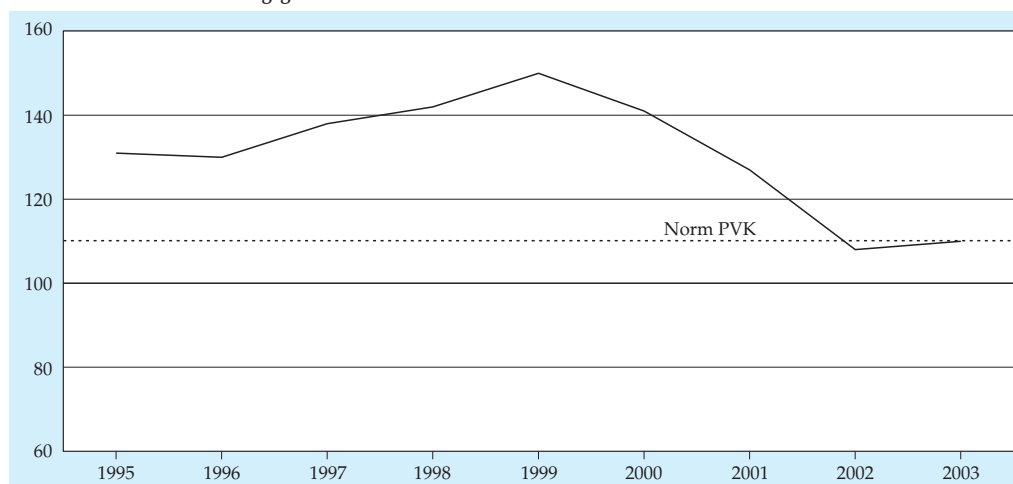
¹⁾ Dit artikel is geschreven door Bram de Boo.

²⁾ Bij een kapitaaldeckingsstelsel sparen de deelnemers voor hun latere pensioen. Dit in tegenstelling tot een omslagstelsel waarbij de uitkeringen van de gepensioneerden betaald worden uit de premies die de werkende deelnemers opbrengen.

De PVK heeft de pensioenfondsen met een zwakke financiële positie gevraagd om een herstelplan op te stellen met maatregelen om de dekkingsgraad weer op peil te brengen. Mede door deze maatregelen was deze onderdekking eind 2003 bij driekwart van de fondsen die een jaar eerder nog in onderdekking verkeerden, weer opgeheven.

De waarde van de verplichtingen van de pensioenfondsen uit hoofde van de toegezegde pensioenen wordt in de balans van de pensioenfondsen weergegeven als de voorziening pensioenverplichting. Deze voorzieningen zijn volgens de opgave van de pensioenfondsen toegenomen van 232 miljard euro begin 1995 tot ongeveer 470 miljard euro aan het einde van 2003. Deze toename heeft allereerst te maken met het gestegen aantal deelnemers aan de pensioenfondsen dat toenam van 11,6 miljoen in 1995 tot 14,9 miljoen in 2003²⁾. Verder is de toename het gevolg van een verandering in de waardebepaling van de opgebouwde pensioenrechten. Voor deze waardebepaling worden de individueel opgebouwde pensioenaanspraken, die door de pensioenfondsen gewogen worden met de levensverwachting van de deelnemers, contant gemaakt met een rekenrente waaraan de PVK een maximum heeft gesteld. Tot 1999 mocht de rekenrente maximaal 4 procent bedragen. Daarna mag maximaal 3 procent worden toegepast. Deze verlaging stemt overeen met de gedaalde interestvoet waartegen pensioenfondsen hun vermogen kunnen beleggen. Mede hierdoor is de voorziening pensioenverplichting in de jaren 1999 en 2000 fors toegenomen, wat een negatief effect heeft gehad op het verloop van de dekkingsgraad.

5.11 Geüniformeerde dekkingsgraad

Bron: Pensioen- en Verzekeringskamer.

²⁾ Het aantal deelnemers wordt gevormd door de pensioenontvangende deelnemers, de premiebetalende deelnemers (de actieven) en de voormalige deelnemers (slapers). Als gevolg van het meetellen van zowel de actieve als de slapende deelnemers, die wel rechten hebben opgebouwd maar bijvoorbeeld door een overgang naar een ander pensioenfonds geen premie meer betalen en de gepensioneerden die van verschillende pensioenfondsen een uitkering ontvangen, treedt een dubbeltelling op. Hierdoor is het aantal betrokken individuen kleiner.

De eis van de PVK om de dekkingsgraad weer op een veilig niveau te brengen, kan maar een beperkt effect hebben op de waarde van de al opgebouwde rechten van de deelnemers. Deze rechten zijn immers contractueel afgesproken en kunnen niet eenzijdig worden aangepast. Alleen voor de toekomstige indexering van de pensioenen hebben pensioenfondsen doorgaans een clause opgenomen dat hiervan kan worden afgeweken bij tegenvallende resultaten, bijvoorbeeld als de beleggingsopbrengsten onder een vooraf bepaald niveau blijven. Voor nieuwe aanspraken kunnen wel andere voorwaarden worden afgesproken zoals een hogere pensioengerechtigde leeftijd, overschakeling van een eind- naar een middenloonregeling of van een afgesproken uitkeringsregeling (defined benefit) naar een afgesproken bijdrageregeling (defined contribution) of een hogere (kostendeekkende) premie.

In 2003 zijn de internationale effectenbeurzen weer aangetrokken. Hiervan hebben ook de pensioenfondsen geprofiteerd. Zo behaalden de pensioenfondsen in 2003 een koersstijging op hun aandelen van ruim 15 procent. Afhankelijk van de samenstelling van de beleggingsportefeuille en de berekeningswijze van de verplichtingen zal het effect hiervan op de dekkingsgraad per pensioenfonds verschillen. Eind 2003 lag de geschatte geüniformeerde dekkingsgraad weer rond de 110 procent.

Inkomsten pensioenfondsen te laag

Het vermogen van de pensioenfondsen is in eerste instantie gevormd met de premies die de deelnemers hebben betaald om hun pensioenrechten op te bouwen. Aan dit vermogen worden de directe beleggingsopbrengsten, zoals rente, dividend en huuropbrengsten, en de koersstijgingen en andere herwaarderings³⁾ van de beleggingen (indirecte beleggingsopbrengsten) toegevoegd. Ten laste van het vermogen komen de uitbetaalde pensioenen en de administratiekosten.

In de jaren 1995 tot en met 2003 bedroegen de ontvangen premies gemiddeld 13,7 miljard euro per jaar en de pensioenuitkeringen gemiddeld 18,1 miljard euro per jaar. Aan administratiekosten werd door de pensioenfondsen in deze periode gemiddeld 2,2 miljard euro per jaar uitgegeven. Hiertegenover stonden directe beleggingsopbrengsten van gemiddeld 22 miljard euro per jaar. Aan netto-inkomsten kon zo per saldo gemiddeld 15,4 miljard euro per jaar aan het vermogen worden toegevoegd. Dat was echter beduidend minder dan de gemiddelde stijging van de voorzieningen voor toekomstige pensioenverplichtingen. Deze stegen per jaar met gemiddeld 26,6 miljard euro. Dit verschil tussen netto-inkomsten en toegenomen verplichtingen van gemiddeld ruim 11 miljard euro per jaar is voor een belangrijk deel goedge maakt door de waardestijging van de beleggingen die gemiddeld 8,4 miljard euro per jaar bedroeg. Per saldo resteerde in de periode 1995 tot en met 2003 echter een tekort bij de financiering van de pensioenen van gemiddeld ruim 2,8 miljard euro per jaar.

³⁾ In het vervolg van dit artikel zullen koersstijgingen en andere herwaarderings van de beleggingen worden aangeduid als koersstijgingen.

5.12 Exploitatie-overzicht van pensioenfondsen

		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002*	2003*
		<i>mld euro</i>								
In rekening gebrachte pensioenpremies	a	9,0	9,2	10,1	10,9	11,9	12,9	16,0	20,1	23,6
Betaalde pensioenuitkeringen	b	13,1	14,3	15,0	15,9	17,7	19,7	20,9	22,3	23,7
Administratiekosten	c	1,5	1,7	1,8	2,1	2,2	2,7	2,7	2,4	3,0
Inkomen uit beleggingen van verzekeringstechnische voorzieningen	d	20,1	20,8	21,4	23,5	23,8	23,9	22,4	20,9	20,7
Saldo	(a-b-c+d)	14,5	14,0	14,6	16,4	15,8	14,5	14,8	16,2	17,6
Toename voorziening pensioenverplichting		10,9	22,3	17,3	20,4	31,9	40,7	10,4	40,7	44,6
Koerswinsten/-verliezen op beleggingen		13,5	10,1	29,1	33,0	47,7	3,2	-26,7	-57,0	22,4

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003, detailgegevens.

Een gemiddeld jaarlijks tekort over de periode 1995 tot en met 2003 betekent niet dat er ook elk jaar een tekort was. In de jaren 1995 tot en met 1999 kenden de pensioenfondsen een positief saldo als de netto-inkomsten geconfronteerd worden met de toename van de pensioenvoorzieningen en de koersveranderingen van de beleggingen. Wel is te zien dat het verschil tussen de netto-inkomsten en de toename van de pensioenverplichtingen, dat in 1995 nog positief was, steeds negatiever werd. Dit betekent dat de pensioenfondsen voor de houdbaarheid van de pensioenen steeds afhankelijker werden van de koersstijging van de beleggingen. Toen deze stijging in 2000 bijna wegviel en in 2001 en 2002 zelfs negatief werd, ontstond er een enorm tekort bij de financiering van de pensioenverplichtingen, wat tot uiting kwam in een dramatische daling van de dekkingsgraad van 150 procent in 1999 tot 108 procent in 2002. In 2003 herstelden de pensioenfondsen zich als gevolg van de toegenomen netto-inkomsten en een koersstijging van de beleggingen met 22,4 miljard euro.

Bijna de helft van het vermogen in aandelen

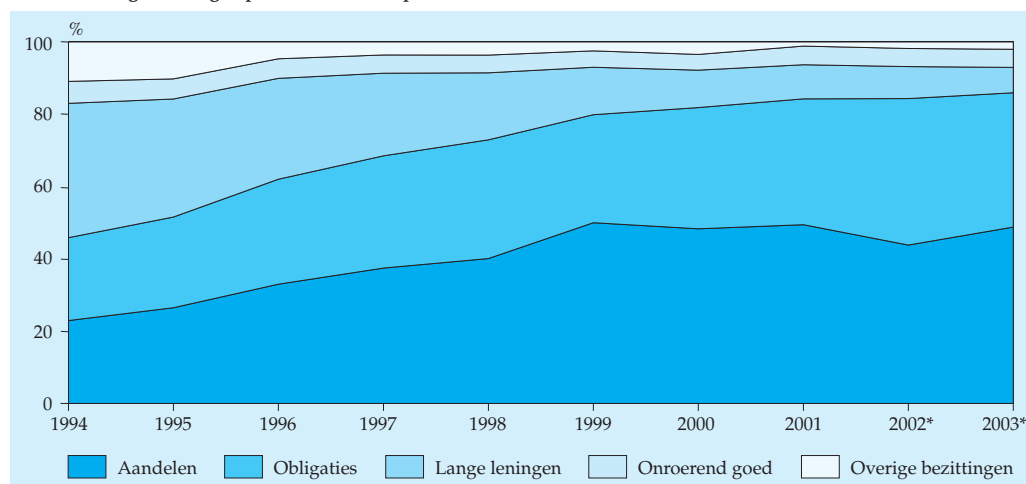
De directe opbrengsten van de belegde pensioenreserves zijn van oudsher een vanzelfsprekende bron voor de pensioenuitkeringen. Deze opbrengsten betekenen een aanvulling op de premie-inkomsten die de pensioenen goedkoop houdt. De koersstijging van de beleggingen (de indirecte opbrengsten) die minder zeker is dan de directe opbrengsten, vormt een extra opbrengst die gebruikt kan worden voor de premieloze toename van de pensioenen, bijvoorbeeld in de vorm van welvaartvast indexering van de pensioenen.

Begin 1995 was 23 procent van het vermogen van de pensioenfondsen belegd in aandelen, 23 procent in obligaties, 37 procent in lange leningen en 6 procent in onroerend goed. De rest van het vermogen bestond vooral uit liquide middelen en korte termijn vorderingen. Eind 2003 was sprake van een totaal andere verdeling. Toen was 49 procent van het vermogen in aandelen belegd,

37 procent in obligaties en slechts 7 procent in lange leningen. De positie van het onroerend goed was vergelijkbaar met die in 1995.

Een groter belang van aandelen in de beleggingsportefeuilles van de pensioenfondsen betekent, gezien de prestaties van aandelen in het verleden, dat de pensioenfondsen op de lange termijn een hogere opbrengst op hun beleggingen zullen realiseren dan mogelijk is met obligaties of lange leningen. Op de korte termijn neemt echter de kans toe dat de waarde van de beleggingen sterker zal gaan fluctueren omdat de waarde van aandelen volatieler is dan van obligaties en leningen. Dit normale beleggingsrisico weegt nu echter zwaarder doordat de houdbaarheid van de pensioenen afhankelijk is geworden van de koersstijging van de beleggingsportefeuille.

5.13 Verdeling bezittingen pensioenfondsen (per ultimo)

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

Van 1995 tot eind 1999 groeide de waarde van de aandelenportefeuille aan tot 226 miljard euro. 1999 was zowel absoluut als relatief, met een aandeel van 50 procent in het totale vermogen, een hoogtepunt. De toename van het aandelenbezit was het gevolg van het per saldo aankopen van aandelen, een beleid dat al vele jaren te zien is, maar vooral ook van de koersstijgingen van de beleggingen. Die liepen op tot 33,9 procent in 1999. In 2000 sloeg de positieve ontwikkeling op de effectenbeurzen om en werd een koersverlies geïncasseerd van 1 procent op de aandelenportefeuille. Door netto-aankopen in ongeveer dezelfde omvang bleef het belang van de aandelenportefeuille in de beleggingen ongeveer gelijk (48 procent). Hetzelfde patroon deed zich voor in 2001, alleen ging het toen om grotere bedragen: er was een koersdaling van 14,2 procent en er werd voor ruim 30 miljard euro aandelen bijgekocht. Blijkbaar was er nog voldoende vertrouwen in aandelen. Dat werd anders in 2002, wanneer de verliezen door koersdalingen oplopen tot ruim 56 miljard euro en er door de pensioenfondsen slechts voor 13 miljard euro werd bijgekocht. Hierdoor daalde het aandeel van de aandelenportefeuille in het totale vermogen tot 44

procent. In 2003 was er weer een koersstijging van ruim 15 procent en werd er voor 15,5 miljard euro bijgekocht. Eind 2003 was het belang van de aandelen in de totale beleggingen daardoor weer gestegen tot 49 procent. Binnen de aandelenportefeuille nam het aandeel van de buitenlandse aandelen toe van rond de 60 procent in de periode 1995–1998 tot 80 procent in 2003.

Steeds meer (buitenlandse) obligaties

Het aandeel van de obligaties in de beleggingsportefeuille van de pensioenfondsen is in de periode 1995–2002 gestaag toegenomen. Alleen in 1999, het jaar waarin de ontwikkeling op de aandelenbeurzen een hoogtepunt bereikte, viel het belang van de obligaties iets terug door de sterke stijging van de waarde van het aandelenbezit van de pensioenfondsen. De stijging van het obligatiebezit was het gevolg van het (bijna elk jaar) per saldo bijkopen van obligaties (gemiddeld 11,5 miljard euro per jaar) en een relatief bescheiden koerswinst van gemiddeld 900 miljoen euro per jaar. Bij de obligaties was een zeer sterke internationalisering van de portefeuille te zien. Het aandeel van de buitenlandse obligaties liep op van 22 procent in 1995 tot 85 procent in 2003.

Anders dan bij de aandelen en obligaties waren er bij de lange leningen elk jaar in de periode 1995–2003 netto-verkopen (gemiddeld 8,1 miljard euro per jaar). De veranderingen in waardering waren beperkt waardoor de omvang van de portefeuille lange leningen is afgenomen van ruim 94 miljard euro begin 1995 naar ruim 30 miljard euro eind 2003. Deze ontwikkelingen bij de lange leningen en de obligaties weerspiegelden de veranderingen binnen de Nederlandse overheidsfinanciën waarbij meer via de openbare kapitaalmarkt werd geleend en tekorten plaatsmaakten voor overschotten. Hierdoor verminderte de uitgifte van lange leningen en obligaties door de Nederlandse staat zodat de pensioenfondsen moesten uitwijken naar andere beleggingen.

Stabiele premies gewenst

De pensioenfondsen hebben gekozen voor een groter belang van aandelen binnen hun beleggingen om zo gebruik te kunnen maken van de structureel hogere opbrengsten van aandelen waardoor lagere pensioenpremies mogelijk zijn. De prijs die voor het beoogde hogere rendement op de lange termijn moet worden betaald, zijn grotere fluctuaties in het vermogen van de pensioenfondsen dan met vastrentende waarden het geval zou zijn geweest. De ontwikkelingen van de dekkingsgraad die hiervan het gevolg waren, heeft in de tweede helft van de jaren negentig geleid tot euforie over het vermogen van de pensioenfondsen waardoor de premies laag werden gehouden of zelfs werden teruggegeven. In de periode dat de aandelenkoersen sterk daalden ontstond echter onrust en werd aangedrongen op noodmaatregelen. Dergelijke reacties ondermijnen het vertrouwen in de Nederlandse pensioenvoorziening. Ook voor de Nederlandse economie was dit schadelijk. Lage pensioenpremies bij sterk stijgende beurskoersen en premiestijgingen bij een neergaande economie werken procyclisch.

6. *Internationaal*

Het jaar 2003 werd gekenmerkt door een groot verschil in economische ontwikkeling tussen de EU-15 enerzijds en de VS en Japan anderzijds. Terwijl de economie in de Verenigde Staten en Japan fors groeide, bleef Europa duidelijk achter. Bij economisch herstel loopt de Amerikaanse economie meestal enige tijd voor op de Japanse en Europese economie. Dit faseverschil was in 2003 onder meer zichtbaar bij de export, investeringen en op de arbeidsmarkt.

Door het aantrekken van de wereldeconomie in de afgelopen periode, met name in de VS en Japan, is de verwachting dat de economische situatie in Europa in 2004 zal verbeteren. Er zijn echter wel enkele factoren die dit herstel kunnen bedreigen. In dit hoofdstuk worden drie risico's behandeld: het oplopende EMU-tekort van verschillende landen, de betaalbaarheid van toekomstige pensioenen en de ontwikkeling van de huizenprijzen.

Aan het einde van dit hoofdstuk is een artikel opgenomen over regionale indicatoren. Met behulp van deze indicatoren wordt bepaald of een regio recht heeft op een bijdrage in het kader van het Europese cohesiebeleid. In deze paragraaf worden de volgende indicatoren met elkaar vergeleken: bruto binnenlands product, nationaal inkomen en beschikbaar inkomen.

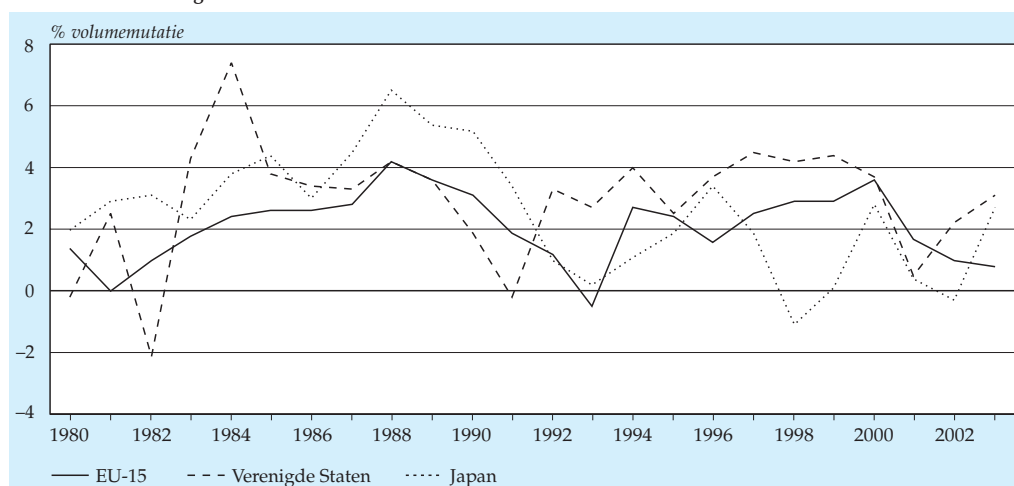
6.1 *Bestedingen*

Europa blijft achter

Voor de Europese economie was 2003 geen goed jaar. De economische groei vertraagde verder tot een magere 0,8 procent. Heel anders was de situatie in de Verenigde Staten en Japan. Hier trok de economie in 2003 flink aan. In Amerika bedroeg de volumegroei van het bruto binnenlands product (BBP) 3,1 procent, één procentpunt hoger dan een jaar eerder. Ook in Japan herstelde de economie zich, na jaren van economische malaise. Kromp de Japanse economie in 2002 nog licht, in 2003 bedroeg de BBP-groei bijna 3 procent. Dit opmerkelijke herstel werd met name gedragen door een forse exportgroei. De toegenomen vraag naar Japanse producten was vooral afkomstig uit het Verre Oosten (onder andere China) en de Verenigde Staten.

In grafiek 6.1 is de economische ontwikkeling van de EU-15, de VS en Japan vanaf 1980 weergegeven. Er is duidelijk te zien dat perioden van hoogconjunctuur worden afgewisseld met economisch mindere tijden¹⁾.

6.1 BBP-ontwikkeling internationaal

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; Eurostat, New Cronos database.

Opvallend is echter ook dat de economische ontwikkeling van de EU-15, de VS en Japan niet helemaal parallel verloopt. Met name in perioden van afnemende economische groei is dit duidelijk zichtbaar. Bij de economische teruggang van begin jaren negentig kwam het dieptepunt voor de VS in 1991, terwijl de EU-15 en Japan pas twee jaar later volgden. Ook tijdens de meest recente neergang liep de VS duidelijk voor. Hier werd het dieptepunt in 2001 bereikt, in Japan was dit een jaar later. De EU-15 liep nog verder achter, hier was 2003 het vermoedelijke dieptepunt. Minder duidelijk was het beeld tijdens de recessie aan het begin van de jaren tachtig. Toen beleefde de VS een 'double dip', terwijl in Europa 1981 duidelijk het slechtste jaar was. Ook in dit geval was de teruggang echter het eerst zichtbaar in de VS.

Nederland en Duitsland negatieve uitschieters

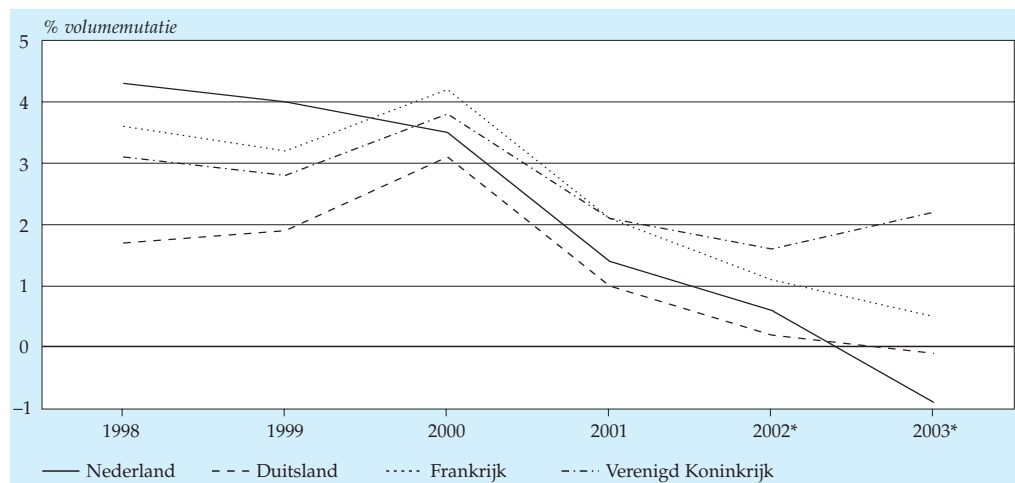
De economische groei van de EU-15 als geheel bleef in 2003 dus duidelijk achter bij die van de VS en Japan. Binnen de Europese Unie waren de verschillen tussen individuele landen echter groot. Evenals in 2002 presteerde het Verenigd Koninkrijk in 2003 het best van de grote EU-landen. De economische groei kwam in 2003 uit op 2,2 procent, iets hoger dan een jaar eerder. De eco-

¹⁾ De economische ontwikkeling wordt van oudsher gekenmerkt door een afwisseling van perioden met solide economische groei en perioden met weinig tot geen economische groei. Deze afwisseling van betere en slechtere economische omstandigheden wordt een conjunctuurcyclus genoemd. De gemiddelde duur van een conjunctuurcyclus is 7–11 jaar.

nomische terugval waar het Europese vasteland de laatste jaren mee te maken heeft gehad, lijkt grotendeels aan het Verenigd Koninkrijk voorbij te zijn gegaan. Wellicht speelt de sterkere gerichtheid van het Verenigd Koninkrijk op de VS een rol.

Duitsland en Nederland presteerden slechter dan gemiddeld. In beide landen kromp in 2003 de economie. In Duitsland daalde het BBP-volume in 2003 met 0,1 procent, tegen een stijging van 0,2 procent een jaar eerder. Per saldo is de Duitse economie de laatste twee jaren dus niet gegroeid. Nederland deed het in 2003 nog slechter, met een economische krimp van 0,9 procent.

6.2 BBP-groei eurolanden

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; CBS, Nationale rekeningen 2003.

Op 1 mei 2004 traden tien nieuwe lidstaten toe tot de Europese Unie. Economisch gezien zijn Hongarije, Polen en Tsjechië hiervan de belangrijkste. Deze landen kenden de laatste jaren over het algemeen een stabiele economische groei. Ook in 2003 deden Hongarije, Polen en Tsjechië het met een BBP-groei van rond de 3 procent goed.

Export Japan stijgt explosief

In 2003 nam in de Verenigde Staten, als gevolg van de aantrekkende economie, de vraag naar buitenlandse producten flink toe. Hiervan heeft Japan duidelijk kunnen profiteren. Omdat tegelijkertijd de export naar het Verre Oosten (onder andere China) toenam groeide de uitvoer van Japan zeer sterk, namelijk met 10 procent. De Europese export heeft zich daarentegen in 2003 niet kunnen herstellen. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. De intra-EU-handel bleef achter door de slechte economische situatie in de EU-15. De export naar buiten de EU werd geremd door de in 2003 sterk gestegen koers van de euro. Het exportvolume van de EU-15 nam slechts met 0,3 procent toe.

Het nog niet aantrekken van de export is een belangrijke oorzaak van de achterblijvende economische ontwikkeling in Europa.

Van de grote Europese landen deed Duitsland het in 2003 relatief het best met een exportgroei van ruim 1 procent. Dit is echter wel aanzienlijk minder dan de groei van 3,4 procent in 2002. De Franse export presteerde het slechtst. Na een groei van 1,7 procent in 2002 daalde de uitvoer van Frankrijk in 2003 met 2,5 procent. De uitvoergroei van zowel Nederland als het Verenigd Koninkrijk lag in 2003 rond het nulpunt. De Nederlandse uitvoer groeide in 2002 nog met bijna 1 procent.

Forse stijging import VS in 2003

In de VS en Japan groeide het invoervolume sterk in 2003. Door de economische opleving steeg de vraag naar buitenlandse producten in de VS, waardoor de invoer met 4 procent groeide. Doordat de invoer sterker steeg dan de uitvoer, groeide het tekort op de lopende rekening. Ook in Japan groeide de import in 2003 fors, met bijna 5 procent, na twee mindere jaren.

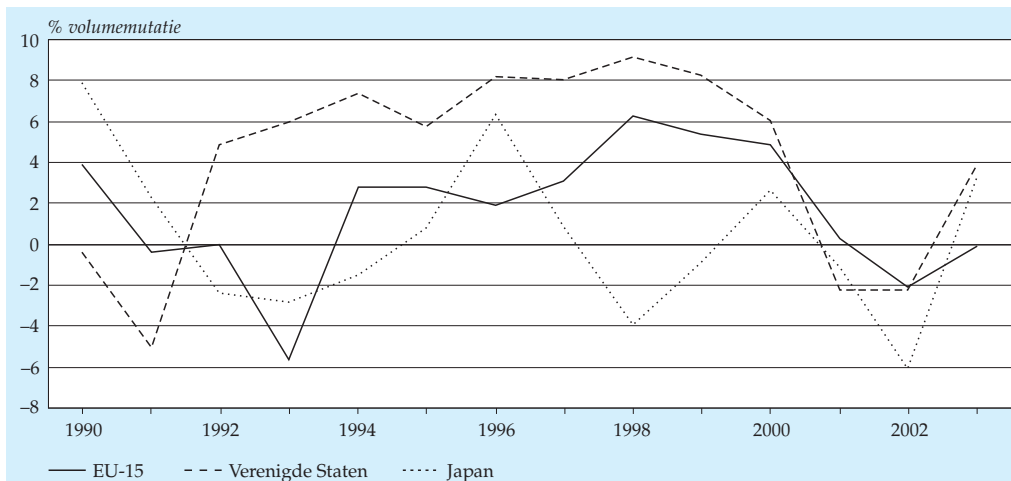
De EU-15 kende een veel lagere importgroei. In 2003 nam het invoervolume toe met 1,9 procent, tegen 0,9 procent in 2002. De ontwikkelingen bij de grote EU-landen liepen in 2003 nogal uiteen. In Duitsland groeide het invoervolume met 2,5 procent, tegenover een krimp van 1,6 procent een jaar eerder. In het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk nam de groei in vergelijking met 2002 juist af. In Nederland was de groei van de invoer laag (0,6 procent).

Aantrekkende investeringen in VS en Japan

De groei van de investeringen hangt doorgaans nauw samen met de economische situatie. In tijden van economische tegenwind dalen de investeringen in vaste activa sterk. Bij aanhoudende economische groei nemen de investeringen echter fors toe. Meestal duurt het bij een beginnende economische groei wel enige tijd voordat de investeringen aantrekken. Aan de toegenomen vraag kan in eerste instantie worden voldaan door de bezettingsgraad te verhogen. Hiervoor zijn geen nieuwe investeringen nodig. Pas als de economische opleving enige tijd aanhoudt, zijn er uitbreidingsinvesteringen nodig.

In grafiek 6.3 is de ontwikkeling van de investeringen vanaf 1990 weergegeven. In deze grafiek is duidelijk te zien dat er ook bij de investeringen sprake is van een faseverschil tussen de VS, Japan en de EU-15.

6.3 Ontwikkeling investeringen internationaal

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; Eurostat, New Cronos database.

In de VS en Japan zorgde een forse economische groei in 2003 voor het aantrekken van de vraag en stijgende investeringen. In de VS groeiden de investeringen in 2003 met bijna 4 procent, na een daling van ruim 2 procent een jaar eerder. In Japan was de omslag zo mogelijk nog groter, na een krimp van 6 procent in 2002 groeiden de investeringen in 2003 met ruim 3 procent. In de EU-15 bleef het herstel in 2003 uit. De bruto investeringen in vaste activa lagen op hetzelfde niveau als een jaar eerder. In 2002 daalden de Europese investeringen nog met ruim 2 procent. Het uitblijven van investeringsgroei laat zien dat van een structureel herstel van de Europese economie nog geen sprake is.

Het Verenigd Koninkrijk kende als enige grote EU-land de afgelopen jaren een voortdurende investeringsgroei. Ook in 2003 stegen de investeringen in vaste activa, dit keer met bijna 3 procent. In de rest van de EU ging het over het algemeen een stuk slechter. In Duitsland en Nederland daalde het investeringsvolume in 2003 met respectievelijk 2,9 en 3,1 procent. Enig lichtpuntje is wel dat de krimp over het algemeen kleiner was dan in 2002.

Bescheiden groei consumptie van huishoudens in EU-15

Ook de groei van de huishoudensconsumptie is doorgaans nauw verbonden met de economische situatie. Hoeveel huishoudens uitgeven is afhankelijk van enerzijds het beschikbaar inkomen en anderzijds het vertrouwen in de toekomst. In tijden van economische teruggang is de groei van de huishoudensconsumptie doorgaans laag. Oplopende werkloosheid, teruglopende vermogensopbrengsten en lagere loonstijgingen zetten het beschikbaar inkomen onder druk. Daarnaast hebben huishoudens in tijden van onzekerheid de neiging om meer te sparen, hetgeen de consumptieve bestedingen verder beperkt.

In 2002 en 2003 is de huishoudensconsumptie in de EU-15 bescheiden gegroeid, met respectievelijk 1,0 en 1,2 procent. Deze stijging is in evenwicht met de eveneens bescheiden economische groei van de afgelopen twee jaar. Aan het einde van de vorige eeuw groeide de huishoudensconsumptie elk jaar nog met tenminste 3 procent.

In de VS draaide de economie in 2003 zoals gezegd een stuk beter. De huishoudensconsumptie was met een groei van ruim 3 procent één van de pijlers onder het economische herstel in de Verenigde Staten. De huishoudensconsumptie is erg belangrijk voor het Amerikaanse BBP. Het aandeel van de particuliere consumptie is in de VS met 70 procent groter dan in bijvoorbeeld Europa (58 procent) en Nederland (50 procent). In Japan ging het economisch de laatste jaren slecht. Hierdoor was er slechts ruimte voor een bescheiden groei van de huishoudensconsumptie. Hoewel in 2003 de economische situatie duidelijk verbeterde bleef de groei van de huishoudensconsumptie beperkt tot 1,1 procent, slechts iets hoger dan in 2002.

Eén van de redenen voor de slechte prestaties van de Nederlandse economie in 2003 was de achterblijvende huishoudensconsumptie. De huishoudens consumeerden in 2003 0,9 procent minder dan in 2002. Ook in Duitsland gaven de consumenten minder uit.

Sterke groei overheidsconsumptie VS

De overheidsconsumptie van de VS is in 2003 sterk gegroeid. Uitgaven aan onder andere veiligheid en aan de oorlog in Irak zorgden voor een stijging met 3,9 procent. De hoge overheidsuitgaven zorgden voor een verdere verslechtering van de overheidsfinanciën. Het Amerikaanse begrotingstekort liep in 2003 op tot 4,8 procent van het BBP. De overheidsconsumptie van de EU-15 groeide in 2003 met 2,1 procent, tegen 3,1 procent een jaar eerder. In Japan, traditioneel een land met een hoge overheidsconsumptie, is de groei in de afgelopen jaren afgevlakt. Bedroeg de groei in 1999 en 2000 nog ruim 4 procent, in 2003 was hiervan nog maar ruim 1 procent over.

Van de grote landen binnen de EU groeide de overheidsconsumptie in 2003 in Frankrijk het snelst, met 2,5 procent. Duitsland had van de grote EU-landen de laagste consumptiegroei. De laatste zes jaar lag het groeitempo van de Duitse overheidsconsumptie meestal rond de 1 procent. Mede door de sterk gestegen uitgaven in de zorg steeg de overheidsconsumptie in Nederland met 1,8 procent. In 2001 en 2002 lag de groei aanmerkelijk hoger, met respectievelijk 4,8 en 3,6 procent.

6.2 Arbeidsmarkt

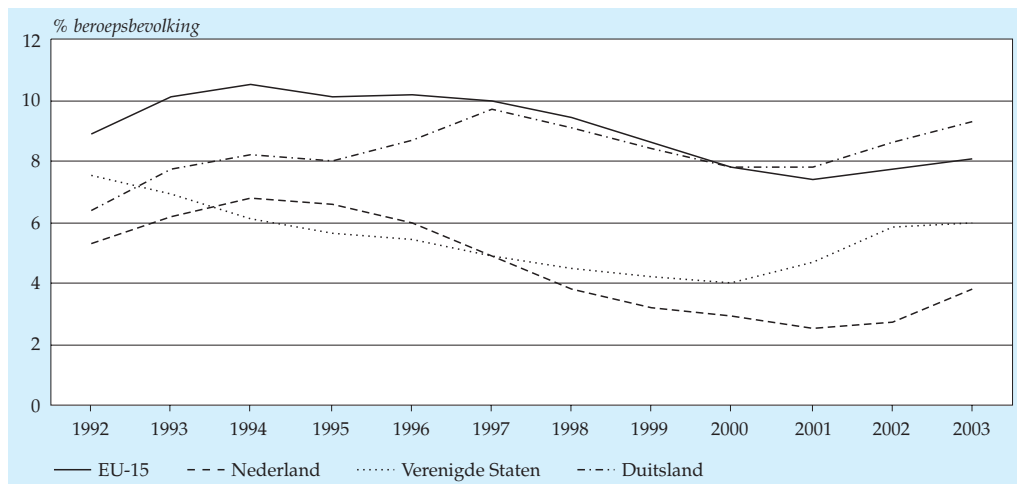
Sterke stijging Nederlandse werkloosheid

De werkloosheid van de EU-15 is in 2003 opgelopen tot ruim 8 procent. Ook in 2002 liep de Europese werkloosheid op. In grote EU-landen als Duitsland en Frankrijk gaat het werkloosheidspercentage richting de 10 procent. Opvallend is dat in de meeste Zuid-Europese landen de werkloosheid in 2003 juist is gedaald.

Vergeleken met het EU-gemiddelde lag de Nederlandse werkloosheid (volgens de ILO-definitie) in 2003 met 3,8 procent nog steeds erg laag. De werkloosheid liep in Nederland echter wel zeer snel op (alleen in Portugal was de stijging sterker). De werkloosheid volgens de internationale definitie ligt overigens een stuk lager dan volgens het in Nederland gebruikte werkloosheidsbegrip ²⁾. Volgens dit begrip lag de werkloosheid in 2003 op 5,3 procent.

In de Verenigde Staten lag de werkloosheid in 2003 een stuk lager dan in de EU. Ook in de VS is het percentage nog wel gestegen ten opzichte van 2002, maar in het laatste halfjaar van 2003 is de werkloosheid gaan dalen. Dit was in de EU-15 nog niet het geval. Met de daling profiteerde de arbeidsmarkt in de VS van het herstel van de economie. De ontwikkelingen van de werkgelegenheid (en daarmee ook de werkloosheid) lopen normaal gesproken minimaal

6.4 Werkloosheid

Bron: Eurostat, Structural Indicators; OECD, Economic Outlook no. 75, 2004.

²⁾ Om werkloosheidscijfers internationaal te kunnen vergelijken wordt meestal gebruik gemaakt van de definitie opgesteld door de 'International Labour Office', ook wel kortweg de ILO-definitie genoemd. Het belangrijkste verschil met het nationaal gebruikte werkloosheidsbegrip is het minimaal aantal gewerkte uren per week. Bij de door het CBS gehanteerde definitie worden degenen zonder baan of met een baan van minder dan 12 uur per week gezien als werkloos. Bij de internationale definitie ligt deze grens bij 1 uur per week. Hierdoor is volgens deze definitie het werkloosheidspercentage lager.

een half jaar achter op de economische ontwikkeling. In de VS is deze periode korter dan in de EU, vanwege de meer flexibele arbeidsmarkt. Hierdoor is het voor werkgevers goedkoper arbeidskrachten in dienst te nemen en eenvoudiger om mensen ook weer te ontslaan.

In een periode van economische teruggang loopt de Amerikaanse werkloosheid dan ook veel sneller op dan de Europese. Daarnaast speelt het effect van 'labour hoarding' onder andere in Nederland een rol: tijdens een economische teruggang vallen er in eerste instantie nog weinig ontslagen. Hierdoor kan de arbeidsmarkt vervolgens ook minder profiteren van een aantrekkende economie.

Ook in Japan lag de werkloosheid met 5,3 procent ver onder die van de EU. In Japan begon de werkloosheid in 2003 te dalen, zij het heel licht. Omdat in Japan het laatste jaar de economie sterk is aangetrokken, lijkt dit het begin te zijn van een structurele verbetering van de arbeidsmarkt.

In enkele van de in 2004 tot de Europese Unie toetredende landen is het werkloosheidspercentage zeer hoog. Zo is in Polen bijna 20 procent van de beroepsbevolking werkloos. Ook in Slowakije ligt het werkloosheidspercentage boven de 15 procent. In enkele grotere toetreders als Hongarije en Tsjechië ligt de werkloosheid daarentegen onder het EU-gemiddelde. Van de kandidaat-lidstaten (die nog niet in 2004 toetreden) heeft Roemenië de laagste werkloosheid. Bulgarije en Turkije liggen boven het EU-15 gemiddelde.

Kader 6.a

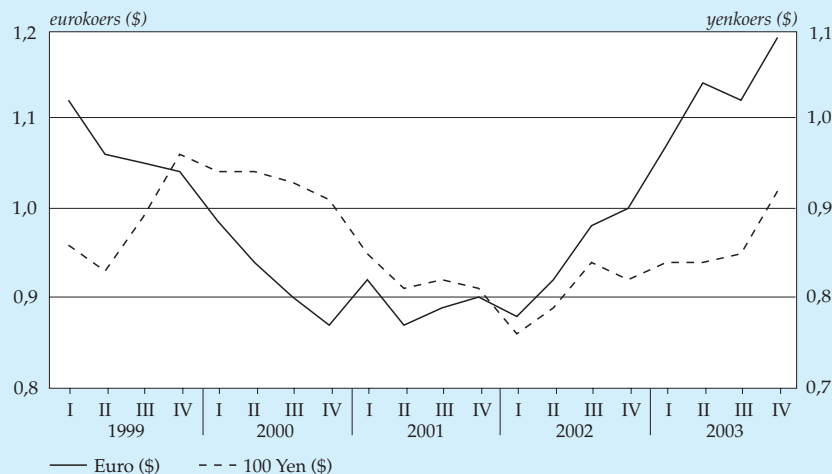
Forse wisselkoersschommelingen in 2003

Met de komst van de euro behoren wisselkoersschommelingen tussen de verschillende landen van de eurozone definitief tot het verleden. Er is gekozen voor één monetair beleid. Valutaschommelingen tussen de euro en bijvoorbeeld de Amerikaanse dollar en de Japanse yen zijn vanzelfsprekend nog wel mogelijk. In 2003 was er sprake van sterke wisselkoersbewegingen tussen de dollar, euro en yen. Zo werd de Europese eenheidsmunt in de loop van 2003 (tussen december 2002 en december 2003) maar liefst 21 procent duurder ten opzichte van de dollar. De Japanse yen werd ten opzichte van de dollar 13 procent meer waard.

In de grafiek op de volgende pagina is de wisselkoersontwikkeling van de euro en de yen ten opzichte van de Amerikaanse dollar weergegeven in de periode 1999–2003. Uit deze grafiek blijkt dat zowel de ontwikkeling van de euro als de yen ten opzichte van de dollar in twee perioden te verdelen is. Tussen begin 1999 en begin 2002 daalden per saldo zowel de euro als de yen ten opzichte van de Amerikaanse dollar. Vanaf het eerste kwartaal van 2002 verliest de dollar echter terrein. Vooral in 2003 daalde de waarde van de Amerikaanse munt fors.

De verzwakking van de dollar wordt vaak toegeschreven aan het oplopende begrotingstekort en het grote tekort op de betalingsbalans van de VS. Stimuleringsmaatregelen voor de economie, zoals belastingverlagingen, zorgden voor een forse stijging van het begrotingstekort in 2003. Het tekort op de betalingsbalans werd veroorzaakt door de sterk gestegen invoer als gevolg van het economisch herstel.

Wisselkoers euro en yen ten opzichte van de dollar

Bron: CBS, StatLine.

Sinds het begin van 2002 is de euro echter veel harder gestegen ten opzichte van de dollar dan de yen. In 2002 en 2003 werd de euro 38 procent meer waard, terwijl de yen 18 procent in waarde steeg. Voor dit verschil zijn twee oorzaken te noemen. Ten eerste is er het renteverskil tussen de VS en Europa. De korte rente in de EU was in 2003 ruim een procent hoger dan in de VS. Hierdoor is het lucratief om geld aan de VS te onttrekken en in Europa te beleggen. Dit leidt tot een toename van de vraag naar euro's. Daarnaast heeft de Japanse centrale bank er door middel van interventie voor gezorgd dat de koers van de yen niet te veel opliep.

Arbeidsparticipatie ouderen stijgt in zowel EU als Nederland

Met de toenemende vergrijzing in heel Europa wordt het steeds belangrijker dat de arbeidsparticipatie op peil blijft. Het aandeel van de werkenden in de bevolking bepaalt mede de betaalbaarheid van het sociale verzekeringsstelsel en het onderwijs in de toekomst.

De bruto arbeidsparticipatie is gedefinieerd als dat gedeelte van de bevolking van 15 tot 64 jaar dat deelneemt aan het arbeidsproces of dit ambieert. De bruto participatiegraad in de Europese Unie lag in 2003 op ruim 70 procent. De arbeidsparticipatie is sinds de jaren tachtig toegenomen doordat steeds meer vrouwen zijn gaan werken. Daarnaast wordt er steeds meer druk uitgeoefend op ouderen om langer te blijven werken (of opnieuw te gaan werken). Eén van de maatregelen in dit kader is ontmoediging van vervroegd pensioen. Dit heeft ertoe geleid dat in vrijwel alle EU-landen de participatie van ouderen (in de leeftijd van 55 tot 64 jaar) sterk omhoog is gegaan. In de EU-15 steeg de participatie van ouderen naar bijna 45 procent. De participatie van ouderen ligt in Nederland op een vergelijkbaar niveau, maar de stijging is veel sterker dan in de EU als geheel. Vergelijken met de VS en Japan werken in Europa echter nog

relatief weinig ouderen. In deze landen zijn pensioenen en sociale zekerheid anders geregeld dan in de EU.

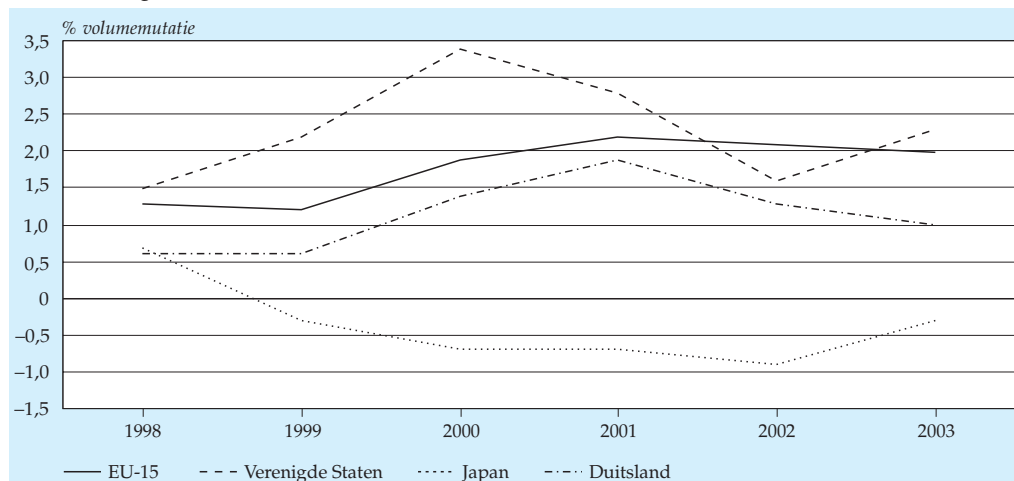
6.3 Inflatie en rente

Inflatie daalt het meest in Nederland

De inflatie in de EU-15 daalde in 2003 naar 2,0 procent. Dit is onder andere het gevolg van de afnemende BBP-groei en de stijgende werkloosheid. Ook de hoge eurokoers speelde een belangrijke rol. Hierdoor wordt de import uit landen buiten de EU goedkoper. Daarentegen heeft de stijgende olieprijs een opwaarts effect gehad op de inflatie.

In de meeste EU-landen was de inflatie in 2003 lager dan in 2002. De Nederlandse harmonised index of consumer prices (HICP) daalde met maar liefst 1,7 procentpunt ten opzichte van 2002. Dit was de grootste daling binnen de EU-15. Dit had vooral te maken met het feit dat de economische groei in Nederland sterker afnam dan in de rest van de EU. Ook zijn de loonkosten minder snel gestegen dan in voorgaande jaren. Daarnaast speelde de prijzenoorlog in de supermarkten eind 2003 een rol, waardoor vooral de prijzen van voedingsmiddelen onder druk stonden. Het inflatieniveau lag in 2003 nog net boven het EU-gemiddelde, nadat Nederland enkele jaren een van de koplopers was op inflatiegebied.

6.5 Inflatie volgens HICP

Bron: Eurostat, Structural Indicators; OECD, Economic Outlook no. 75, 2004.

De prijzen in de Verenigde Staten stegen, onder invloed van een aantrekkende economie en stijgende energieprijzen, in 2003 met gemiddeld 2,3 procent. Dit betekent een lichte stijging ten opzichte van 2002. Hier speelt ook het effect van

de dalende dollarkoers, waardoor de importproducten relatief duurder worden. Het laatste halfjaar van 2003 stabiliseerde de Amerikaanse inflatie. Japan had in 2003 nog steeds te maken met deflatie. Dit is het vijfde opeenvolgende jaar met dalende prijzen in Japan, al bedroeg de deflatie nog slechts 0,3 procent.

De meeste van de tien toetreders hadden aan het eind van de jaren negentig nog een zeer hoge inflatie. Dit was mede het gevolg van de naderende toetreding zelf, en de daarmee gepaard gaande groei van de handel met EU-landen. Vanaf het jaar 2000 begon de geldontwaarding af te nemen. In 2003 hadden nog enkele landen te maken met zeer hoge inflatie, zoals Slowakije en Slovenië, maar bij de meeste andere toetreders lag de inflatie niet ver boven of zelfs onder het EU-gemiddelde.

Kader 6.b

Toekomstige uitbreiding van de EU

De kandidaat-lidstaten

Bulgarije en Roemenië hopen in 2007 toe te treden tot de EU. Op de langere termijn geldt hetzelfde voor Turkije. Om deel uit te kunnen maken van de EU moeten de kandidaat-lidstaten voldoen aan de zogenaamde Kopenhagen-criteria:

- Politieke criteria: democratie, rechtsstaat, rechten van de mens en bescherming van minderheden moeten gewaarborgd zijn;
- Economische criteria: het bestaan van een markteconomie met voldoende concurrentievermogen;
- Criteria op het gebied van de zogenaamde 'communautaire acquis': het onderschrijven van de doelstellingen van de politieke, economische en monetaire unie en het maken van wetgeving op dit gebied.

Roemenië voldoet aan de politieke criteria. Op het gebied van de hervormingen van de rechterlijke macht en het openbaar bestuur heeft het land belangrijke initiatieven genomen. Verdere hervormingen op dit terrein zijn echter nodig. Op economisch gebied is het land bezig aan de omvorming tot een markteconomie. Tot 1990 had Roemenië een centraal geleide economie. Daarna is het proces van privatisering en herstructurering van de overheid ingezet en zijn stappen genomen in de richting van macro-economische stabiliteit. Na een recessie eind jaren negentig groeit de economie weer, in 2003 met bijna 5 procent. Dit is vooral te danken aan de groeiende export naar EU-landen.

Ook Bulgarije voldoet aan de politieke criteria. Op het gebied van de hervormingen van de rechterlijke macht en het openbaar bestuur is belangrijke vooruitgang geboekt. Op economisch vlak kan het land beschouwd worden als een markteconomie. De Bulgaarse economie heeft een hoge mate van economische stabiliteit bereikt. Daarnaast worden hervormingen doorgevoerd op het gebied van marktwerking. Desondanks dient op dit gebied verdere vooruitgang te worden geboekt.

Voor Turkije is de situatie duidelijk anders. Het land voldoet nog niet geheel aan de politieke criteria van Kopenhagen. Op dit terrein zijn voortdurende inspanningen noodzakelijk om de toetredings-onderhandelingen te openen. De Europese Raad zal in december 2004 op basis van een verslag van de Europese Commissie hierover een besluit nemen. De economische stabiliteit is verbeterd en de markteconomie gaat be-

ter functioneren door deregulering en privatisering van het bankwezen. Er zijn echter nog grote fluctuaties in onder andere de BBP-groei. Een van de grootste problemen is de hoge inflatie.

Kerndata kandidaat-lidstaten 2003

	Roemenië	Bulgarije	Turkije
Aantal inwoners (mln)	21,8	7,8	68,7
Vermoedelijk jaar toetreding	2 007	2 007	.
BBP-groei (%)	4,9	4,3	5,8
BBP per hoofd in PPS (EU-15=100, 2001) ¹⁾	28,0	28,1	25,5
Inflatie (CPI)	15,3	2,3	25,3 ²⁾
Overheidssaldo (EMU-definitie; % BBP)	-2,0	-0,1	-8,7
Overheidsschuld (EMU-definitie; % BBP)	21,8	46,2	87,1
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	6,6	13,6	9,0

¹⁾ Het BBP per hoofd in Purchasing Power Parities (PPS) is gecorrigeerd voor eventuele prijsverschillen tussen landen.

²⁾ Bron: OESO, Economic Outlook no. 75, 2004.

Bron: Eurostat, Structural Indicators.

In juni 2004 heeft ook Kroatië de status van kandidaat-lidstaat gekregen. Kroatië hoopt op middellange termijn tot de Europese Unie toe te treden. Naar verwachting zullen de toetredingsonderhandelingen met dit land begin 2005 worden gestart.

Kroatië voldoet aan de politieke criteria, heeft stabiele democratische instellingen die goed functioneren en heeft een markteconomie. Daarnaast heeft Kroatië een aanzienlijke mate van economische stabiliteit bereikt. Op het terrein van het functioneren van marktmechanismen zijn echter verdere verbeteringen nodig.

6.4 Risico's voor het economisch herstel in de EU

Uit het verleden blijkt dat er een duidelijk faseverschil bestaat tussen de VS, Japan en de EU-15. In 2002 en 2003 hebben de Amerikaanse en Japanse economie zich hersteld van de eerdere neergang. Op grond hiervan mag worden verwacht dat ook in Europa op korte termijn de economie zal gaan aantrekken. Er zijn echter wel enkele factoren die het herstel kunnen bedreigen. Hieronder zullen drie van deze factoren worden behandeld, namelijk het oplopende EMU-tekort van verschillende landen, de betaalbaarheid van toekomstige pensioenen en de ontwikkeling van de huizenprijzen.

In de afgelopen jaren zijn de EMU-tekorten van een groot aantal EU-lidstaten fors gegroeid. In 2003 hadden vijf landen van de EU-15 een EMU-tekort dat boven de norm van 3 procent van het BBP lag. In het groei- en stabiliteitspact is afgesproken dat landen er alles aan moeten doen om hun EMU-tekort onder de 3 procent te houden. De benodigde maatregelen kunnen op korte termijn het herstel van de Europese economie afremmen. Op langere termijn is een

vermindering van het EMU-tekort en de EMU-schuld juist goed voor de economische ontwikkeling.

De financiële situatie van de pensioenfondsen is in de afgelopen jaren in snel tempo verslechterd. Door een combinatie van (te) lage pensioenpremies, koersverliezen en gestegen verplichtingen raakte een groot aantal pensioenfondsen in 2002 in de problemen. Inmiddels is een aantal maatregelen genomen om de vermogenspositie van de fondsen te herstellen, zoals bijvoorbeeld het verhogen van de premies. Ook zijn in een aantal gevallen de pensioenrechten aangepast. Daarmee zijn de problemen echter nog niet opgelost. Ook in de toekomst zullen maatregelen nodig blijven om de pensioenen betaalbaar te houden. Deze maatregelen, zoals verhoging van de premies en verlaging van de uitkeringen, gaan mogelijk ten koste van de koopkracht van huishoudens en kunnen daardoor de economische groei remmen.

Een derde risico voor het economisch herstel vormen de huizenprijzen. De afgelopen jaren zijn de huizenprijzen in veel landen sterk gestegen. Doordat tegelijkertijd de rente daalde naar historisch lage niveaus bleven de huizen voor de meeste mensen toch betaalbaar. Inmiddels vertoont de huizenmarkt in een aantal landen, met name Australië, het Verenigd Koninkrijk, Ierland, Nederland en Spanje, tekenen van oververhitting. Diverse indicatoren geven aan dat de huizen in deze landen fors zijn overgewaardeerd. Nu de rente begint op te lopen neemt de kans op een daling van de prijzen toe. Een daling van de huizenprijs kan slecht zijn voor de particuliere consumptie en het herstel van de economie afremmen.

EMU-tekort

Meerderheid EU-landen voldoet in 2003 niet aan normen Stabiliteits- en Groeipact

In 2003 bedroeg het Nederlandse EMU-tekort 14,5 miljard euro. Dit is 3,2 procent van het BBP. Het Nederlandse tekort lag daarmee voor het eerst sinds 1995 boven de tekortnorm van 3 procent. Nederland was in 2003 een van de nieuwe overtreders van de EMU-norm.

Van de vijftien landen van de Europese Unie (EU-15) hadden in 2003 vijf landen een tekort boven de EMU-norm. Gezamenlijk hadden de EU-15 een EMU-tekort van 2,6 procent. Dit is 0,6 procentpunt hoger dan in 2002. Het tekort was het hoogst in Frankrijk (4,1 procent) en Duitsland (3,9 procent). Zij overschreden de EMU-norm voor dit tekort ruimschoots. De tekorten in Frankrijk en Duitsland lagen in 2002 al boven de grens van 3 procent van het BBP. In 2003 zijn de EMU-tekorten in beide landen verder opgelopen.

In het Stabiliteits- en Groeipact hebben de landen van de EMU met elkaar afgesproken dat het overheidstekort niet hoger mag zijn dan 3 procent van het BBP. In de tweede helft van de jaren negentig liepen de tekorten overal terug. In 2000 had de Europese Unie (EU-15) als geheel zelfs een overschot op de

overheidsbegroting. Sinds het begin van deze eeuw kennen de meeste landen in de EU echter weer overheidstekorten.

Buiten de Europese Unie valt de verslechtering van de overheidsfinanciën in de Verenigde Staten op. Ondanks de sterk aantrekkende economische groei liep het tekort in 2003 op tot 4,8 procent van het BBP. De Japanse begroting verslechterde opnieuw. Het negatieve begrotingssaldo bedroeg 8,0 procent van het BBP. Japan kampt al jaren met hoge begrotingstekorten.

6.6 EMU-saldo (% BBP)

	2000	2001	2002*	2003*
Duitsland	1,3	-2,8	-3,5	-3,9
Frankrijk	-1,4	-1,5	-3,2	-4,1
Nederland	2,2	-0,1	-1,9	-3,2
Verenigd Koninkrijk	3,8	0,7	-1,6	-3,2
Euro-zone	0,2	-1,6	-2,3	-2,7
Europese Unie 15	1,0	-1,0	-2,0	-2,6
Europese Unie 25	0,8	-1,1	-2,1	-2,8
Japan	-7,5	-6,1	-7,9	-8,0
Verenigde Staten	1,6	-0,2	-3,3	-4,8

Bron: Eurostat, Structural indicators; OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; CBS, Nationale rekeningen 2003.

Kader 6.c

Nederlandse schuldquote stijgt voor het eerst sinds 1995

De Nederlandse EMU-schuld als percentage van het BBP bedroeg per 31 december 2003 54,1 procent. De EMU-schuldquote nam in 2003 toe met 1,5 procentpunt. Het is voor het eerst sinds 1995 dat de schuldquote in Nederland weer is gestegen. Nederland bevindt zich met zijn schuldquote ruim onder het EU-gemiddelde. Binnen de EMU geldt als criterium dat de overheidsschuld maximaal 60 procent van het BBP mag zijn. De EMU-schuld van de EU-15 bedroeg in 2003 64,2 procent van het BBP. Dit is een toename van 1,6 procentpunt ten opzichte van 2002. De totale schuld blijft daarmee boven de EMU-norm. België, Griekenland en Italië hebben een EMU-schuld die ruim boven de norm ligt. Duitsland, Frankrijk en Oostenrijk komen met hun schuldquote iets boven de EMU-norm uit.

EMU-schuld (% BBP)

	2000	2001	2002*	2003*
Duitsland	60,2	59,4	60,8	64,2
Frankrijk	57,2	56,8	58,8	63,7
Nederland	55,9	52,9	52,6	54,1
Verenigd Koninkrijk	42,1	38,9	38,5	39,8
Euro-zone	69,7	69,4	69,2	70,6
Europese Unie 15	64,0	63,2	62,6	64,2
Europese Unie 25	62,9	62,1	61,5	63,2
Japan	134,1	142,3	149,4	157,3
Verenigde Staten	58,8	58,5	60,5	62,8

Bron: Eurostat, Structural indicators; OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; CBS, Nationale rekeningen 2003.

Slechts elf landen van de EU-25 voldoen aan beide EMU-normen, waarvan er 7 onderdeel uitmaken van de huidige EU-15. De zeven landen met een EMU-tekort onder de 3 procent en een EMU-schuld onder de 60 procent zijn Denemarken, Finland, Ierland, Luxemburg, Portugal, Spanje en Zweden. Van de tien toetredende landen voldoen alleen Slovenië, Litouwen, Letland en Estland aan beide EMU-normen.

Pensioenen

Onbezorgd genieten van de oude dag niet langer vanzelfsprekend

De neergang van de internationale effectenbeurzen in de afgelopen jaren heeft duidelijk gemaakt dat het Nederlandse pensioenstelsel kwetsbaar is (zie ook hoofdstuk 5). Deze kwetsbaarheid blijkt uit het grote effect dat de waardedaling van het aandelenbezit heeft gehad op het belegde vermogen van de pensioenfondsen. Ook internationaal gezien staan de pensioenfondsen er in sommige landen niet erg rooskleurig voor. Vooral in landen die voor hun pensioenvoorziening aangewezen zijn op een kapitaaldeckingsstelsel is de situatie de afgelopen jaren verslechterd. De problemen rondom de betaalbaarheid van de pensioenen zijn verontrustend in het licht van de vergrijzingsgolf die in de meeste Westerse landen in de nabije toekomst op komst is.

Hoewel er geen internationaal vergelijkbare en allesomvattende data beschikbaar zijn over de omvang van het probleem, blijkt wel uit een OESO-studie dat de pensioentekorten eind 2002 zeer significant waren. Zo kwamen de S&P 500 bedrijven in de Verenigde Staten uit op een tekort van 220 miljard dollar. Drie jaar eerder bedroeg het surplus van deze moederbedrijven nog 250 miljard. De totale omvang van het tekort van de fondsen wordt in het Verenigde Koninkrijk geschat op 65 miljard pond. Dit is ongeveer 6,5 procent van het BBP. In Japan gingen 73 van de 1 650 pensioenfondsen failliet in het fiscale jaar 2002, terwijl 366 fondsen de toegezegde aanspraken sterk verlaagden. In Duitsland heeft Siemens aangegeven dat medio 2002 het pensioentekort, volgens Amerikaanse boekhoudregels, meer dan 5 miljard euro bedroeg.

Onder druk van de pensioen crisis is het raamwerk van toezicht aan herijking onderhevig. In Nederland wordt momenteel een nieuwe Pensioenwet ontworpen die de Pensioen- en Spaarfondsenwet zal gaan vervangen. Een belangrijke verandering is dat de verplichtingen realistisch, ofwel marktconform, gewaardeerd worden. In de Verenigde Staten zijn vergelijkbare voorstellen gedaan om er zeker van te zijn dat pensioenfondsen hun reserves en verplichtingen beter op elkaar afstemmen. In het Verenigd Koninkrijk zijn collectief afgedwongen pensioencontracten in de maak waarbij richtlijnen voor het toezicht op tafel zijn gelegd om de minimale dekkingseisen te kunnen vaststellen.

Macro-economische effecten pensioenfondsenreparaties substantieel

De pensioenreparaties zouden een hele keten van macro-economische aanpassingen op gang kunnen brengen. Zo kunnen de tekorten van de pensioenfond-

sen mogelijk de financiële rekeningen en balansen van de moederbedrijven beïnvloeden. Hierdoor krijgen deze bedrijven mogelijk een slechtere rating van banken of investeerders. Dit drijft dan de kapitaalkosten op, wat de investeringen onder druk kan zetten. Ook de vereiste bijstortingen in de fondsen kunnen de interne ondernemingswinsten, bedoeld voor investeringen, verminderen. Verder zullen de pensioenpremies omhoog gaan en stijgen de nettolonen mogelijk langzamer. Dit heeft dan weer invloed op de overheidsfinanciën (teruglopende belastingopbrengsten) en de koopkracht van huishoudens. Toekomstige gepensioneerden kunnen zich zelfs gaan afvragen of hun pensioenen in de toekomst nog wel worden uitbetaald en voorzichtigheidshalve gaan sparen, waardoor de consumptie negatief wordt beïnvloed.

Uit recente berekeningen van het Centraal Planbureau blijkt dat de macro-economische effecten van deze reparaties niet onaanzienlijk zijn. De pensioenpremies zullen naar verwachting stijgen van 11,1 procent van de loonsom in 2002 tot 15,4 procent in 2007. De hogere premies zullen de loonwig en overheidsfinanciën beïnvloeden en effect hebben op de koopkracht van huishoudens. In tabel 6.7 zijn deze effecten opgenomen.

6.7 Macro-economische effecten van de pensioen crisis in Nederland

	2003	2007
<i>cumulatieve verandering in procentpunten</i>		
Pensioenpremies (% loonsom)	2,4	4,3
Overheidsfinanciën	-0,4	-1,3
BBP	-0,1	-1,2
Consumptie	-0,1	-1,5
Arbeidskosten (marktsector)	1,6	1,3
Contractlonen (marktsector)	0,3	-0,5
Werkgelegenheid (marktsector)	-0,2	-0,8

Bron: CPB, CPB Report 2003/1, 2003.

Huizenprijzen

Stijging huizenprijzen ten einde?

Vanaf het midden van de jaren negentig zijn de huizenprijzen in Nederland sterk gestegen. Langzamerhand groeit echter de vrees dat de prijzen te ver zijn doorgestegen en dat er een flinke prijsdaling voor de deur staat. Deze situatie komt overigens in veel westerse landen voor. Ook hier zijn de huizenprijzen de afgelopen jaren veel sneller gestegen dan de ontvangen lonen. Hierna wordt de huidige situatie op de huizenmarkt geanalyseerd en worden enkele mogelijke toekomstscenario's besproken.

De huizenprijs wordt beïnvloed door een aantal factoren, zoals bijvoorbeeld het beschikbaar inkomen, de lange rente, demografische ontwikkelingen en het aantal beschikbare huizen. Doordat al deze factoren steeds veranderen kan de huizenprijs flink fluctueren. Er zijn twee maatstaven om de relatieve hoogte van de huizenprijzen te bepalen, namelijk de *p/e-ratio* en de *huizenprijs/inkomen-ratio*. Hieronder zullen aan de hand van beide maatstaven de huidige huizenprijzen in een aantal landen worden vergeleken met de historische ontwikkeling.

p/e-ratio: deze ratio kan worden berekend door de index van de gemiddelde huizenprijzen te delen door een index van de gemiddelde huur. Als de gemiddelde huizenprijs sneller stijgt dan de gemiddelde huur loopt de *p/e-ratio* op. Als de huidige *p/e-ratio* wordt afgezet tegen het gemiddelde van de laatste dertig jaar geeft dit een indicatie of de huidige woningmarkt over- dan wel ondergewaardeerd is. Door de sterk stijgende huizenprijzen van de laatste jaren ligt de *p/e-ratio* in de meeste onderzochte landen ver boven het historisch gemiddelde³⁾. In VS ligt de *p/e-ratio* op dit moment 16 procent hoger dan het gemiddelde, in Australië, het Verenigd Koninkrijk en Nederland is de afwijking zelfs meer dan 30 procent.

De *p/e-ratio* is een zeer bruikbare maatstaf is om de ontwikkeling van de huizenprijzen te volgen. In veel landen is het echter heel lastig om goede, betrouwbare reeksen te krijgen van de huurontwikkeling. Daarom wordt in veel gevallen gebruik gemaakt van een andere indicator, de *huizenprijs/inkomen-ratio*.

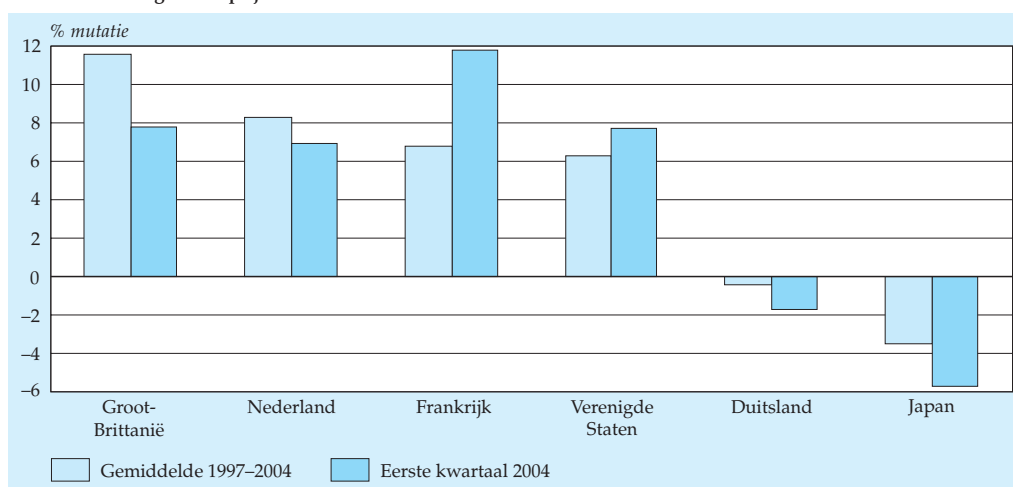
Huizenprijs/inkomen-ratio: deze indicator wordt berekend door de geïndexeerde huizenprijs te delen op het geïndexeerde inkomen. Er kunnen twee verschillende loonbegrippen worden gebruikt om deze indicator te berekenen, namelijk het gemiddeld beschikbaar inkomen per huishouden en de mediaan van het beschikbaar inkomen per huishouden. In deze analyse is de mediaan van het beschikbare inkomen per huishoudens gebruikt, omdat deze het beste de situatie van de gemiddelde huizenkoper weergeeft. Wanneer de huidige waarde van deze indicator voor een aantal landen wordt vergeleken met het gemiddelde van de laatste dertig jaar, valt op dat er tussen de Europese landen flinke verschillen zijn. In Duitsland ligt de waarde van de *huizenprijs/inkomen-ratio* flink onder het langjarig gemiddelde. Dit betekent dat de huizen in Duitsland historisch gezien goedkoop zijn. In België, Frankrijk en Italië hangt de ratio rond het langjarig gemiddelde. In Ierland, Nederland en Spanje zijn de huizenprijzen volgens deze indicator echter extreem overgewaardeerd. De *huizenprijs/inkomen-ratio* ligt in deze drie landen maar liefst 40–50 procent boven het gemiddelde van de laatste dertig jaar. De waarde van de ratio is zelfs hoger dan tijdens de vorige pieken, die werden gevolgd door een forse correctie van de huizenprijzen.

³⁾ Bij het samenstellen van deze tekst is gebruik gemaakt van onderzoeksgegevens van het tijdschrift 'The Economist'. Voor dit onderzoek wordt periodiek de situatie op de huizenmarkt bekeken in de volgende dertien landen: Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Ierland, Italië, Japan, Nederland, Nieuw-Zeeland, Spanje, het Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland.

Sterke stijging huizenprijzen

In de afgelopen zeven jaar zijn in veel van de onderzochte landen de huizenprijzen sterk gestegen, veel sterker dan de beschikbare inkomens. Omdat tegelijkertijd de rente daalde bleven ondanks de hogere prijzen de huizen voor de meeste mensen wel betaalbaar. In grafiek 6.8 is voor de grote EU-landen, de VS, Japan en Nederland de ontwikkeling van de huizenprijzen weergegeven. Hierin is de gemiddelde groei in de periode 1997–2004 weergegeven plus de groei over het eerste kwartaal van 2004.

6.8 Ontwikkeling huizenprijzen internationaal

Bron: The Economist.

Van de geselecteerde landen stegen de huizenprijzen in het Verenigd Koninkrijk in de periode 1997–2004 het snelst, met een kleine 12 procent per jaar. In Nederland stegen de prijzen in dezelfde periode met ruim 8 procent per jaar en in Frankrijk en de VS met respectievelijk 6,8 en 6,3 procent. Heel anders was de situatie in Duitsland en Japan. In deze landen werden de huizen gemiddeld juist goedkoper. In Duitsland was de daling marginaal, maar in Japan werden de huizen gemiddeld 3,5 procent per jaar goedkoper. Het achterblijven van de huizenprijzen in Duitsland en met name Japan werd waarschijnlijk veroorzaakt door de slechte economische ontwikkeling in beide landen gedurende de periode 1997–2004.

In het eerste kwartaal van 2004 leek de prijsstijging van huizen in Nederland en het Verenigd Koninkrijk wat af te vlakken. In Nederland steeg de huizenprijs in het eerste kwartaal met 7 procent, in het Verenigd Koninkrijk met bijna 8 procent. In Frankrijk en de VS stegen de prijzen in het eerste kwartaal echter juist sneller dan het gemiddelde van de voorgaande jaren. In Duitsland en Japan daalden de huizenprijzen in het eerste kwartaal verder. Het dalings-tempo was zelfs hoger dan gemiddeld in de afgelopen jaren.

Stijging huizenprijzen en inkomen loopt steeds verder uiteen

Door de sterke stijging van de huizenprijzen in de laatste jaren is het verschil met de groei van het inkomen steeds groter geworden. In de periode 1997–2004 zijn de huizenprijzen in veel landen zo'n vier tot vijf keer zo snel gestegen als het inkomen (beloning van werknemers in de marktsector). Het meest extreem was de situatie in Ierland. Hier stegen de huizen in periode 1997–2004 met 174 procent in waarde, terwijl de inkomens in de marktsector slechts met 36 procent toenamen. In Spanje, Australië en Frankrijk stegen de huizenprijzen vier maal zo snel als het inkomen. Nederland bevindt zich samen met België en Zweden in de middenmoot van de ranglijst. In de afgelopen zeven jaar stegen de Nederlandse huizenprijzen met 75 procent, terwijl de lonen met 30 procent toenamen, een verhouding van 1 op 2,5.

6.9 Huizenprijzen en lonen marktsector (1997–2004)

	Huizenprijzen	Lonen marktsector
	% mutatie	
Ierland	174	36
Spanje	121	29
Verenigd Koninkrijk	116	38
Australië	113	27
Nederland	75	30
Zweden	67	28
Frankrijk	59	15
Italië	54	17
België	54	21
Verenigde Staten	53	32
Nieuw-Zeeland	47	16
Denemarken	41	26
Canada	30	25
Zwitserland	11	16
Duitsland	–3	10
Japan	–22	–4

Bron: OESO, Economic Outlook, No. 75, 2004; The Economist.

In tabel 6.9 zijn drie landen te onderscheiden waar de huizen in de onderzochte periode relatief goedkoper zijn geworden. In Zwitserland stegen de huizenprijzen met 11 procent. Dit effect werd echter meer dan gecompenseerd door een stijging van het inkomen met 16 procent. In Duitsland stegen de lonen, terwijl de huizenprijzen daalden. In Japan tenslotte daalden de huizenprijzen met 22 procent en de lonen met 4 procent, zodat de huizen relatief een stuk goedkoper werden.

De toekomst: daling of stabilisatie?

Aan de sterke stijging van de huizenprijzen, zoals deze zich de afgelopen jaren in een aantal landen heeft voorgedaan, zal vroeg of laat een einde komen. Nu al

staan indicatoren voor de hoogte van de huizenprijzen in een aantal landen (Australië, Groot-Brittannië, Ierland, Nederland en Spanje) op recordhoogte. De waarden voor de p/e-ratio en de huizenprijs/inkomen-ratio zijn in deze landen hoger dan tijdens de vorige pieken, die werden gevolgd door een forse correctie. Een belangrijke oorzaak voor de recente stijging van de huizenprijzen is de historisch lage rente. Nu deze rente (als gevolg van de wereldwijde economische opleving) weer begint te stijgen, lijkt een correctie op de huizenmarkt aanstaande. Deze correctie zou kunnen verlopen volgens de onderstaande twee scenario's:

Scenario 1: In het verleden is gebleken dat wanneer de rente stijgt, een toenemend aantal mensen in de problemen komt. Hierdoor zal de vraag naar woningen dalen en het aanbod sterk toenemen, hetgeen zorgt voor een flinke daling van de huizenprijs. Op basis van enkele aannames becijfert The Economist dat de huizenprijzen in een aantal onderzochte landen (Spanje, het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Australië en Ierland) in de komende vier jaar 20 tot 30 procent zullen moeten dalen om de huizenprijzen weer in evenwicht te brengen met de inkomens en de huurprijzen.

Scenario 2: Vooral indien de rente langzaam stijgt hoeft dit niet te leiden tot een daling van de prijs. Zolang de meeste mensen hun hypotheek nog kunnen betalen, en omdat de transactiekosten voor de koop/verkoop van een huis erg hoog zijn, zal het overgrote deel van de mensen gewoon in hun huis blijven zitten tot de huizenmarkt weer aantrekt. In dit scenario blijven de prijzen gedurende meerdere jaren stabiel of dalen slechts licht, terwijl de inkomens en de huren stijgen. Hierdoor vindt een meer geleidelijke, relatieve aanpassing van de huizenprijzen plaats.

Daling huizenprijzen nadelig voor economie

Volgens welke van deze twee scenario's de huizenprijs zich in de komende tijd zal ontwikkelen is afhankelijk van een groot aantal factoren. Een eventuele daling van de huizenprijzen kan echter een zeer negatieve invloed hebben op de consumptieve bestedingen en daardoor op de economie. In de afgelopen jaren hebben veel huishoudens hun hypotheek overgesloten en de overwaarde gebruikt voor extra consumptie. Wanneer de huizenprijzen gaan dalen worden veel huishoudens geconfronteerd met negatieve vermogens effecten. Dit zal ongetwijfeld een drukkend effect op de consumptie hebben. Een scherpe daling van de huizenprijzen zou dan negatieve gevolgen kunnen hebben voor de economische groei.

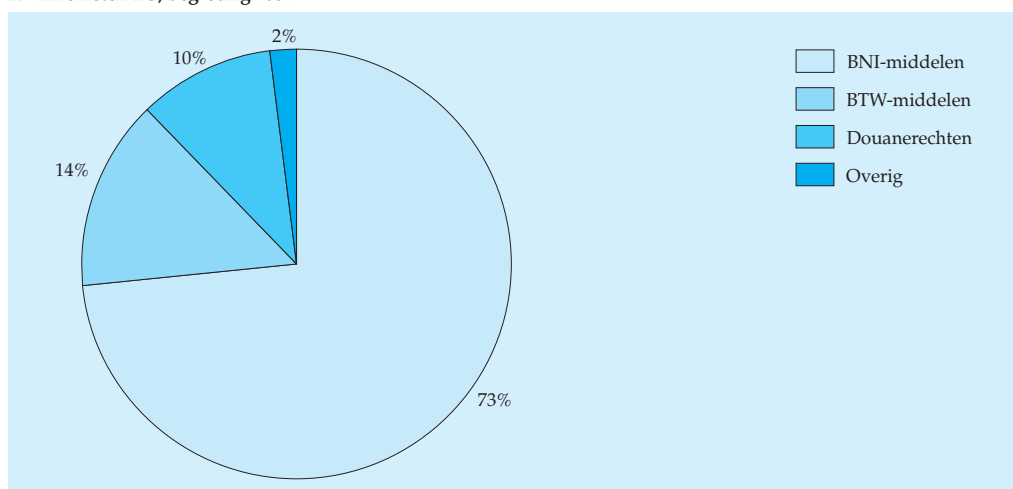
De keuze van een regionale indicator^{4) 5)}

Inleiding

De recente uitbreiding van de Europese Unie met tien landen was de aanleiding tot intensieve discussies over de toekomst van het Europese cohesiebeleid. Volgens de huidige criteria komen vrijwel alle regio's in de nieuwe lidstaten in aanmerking voor een bijdrage uit één van de structuurfondsen ter verkleining van de regionaal-economische verschillen binnen de EU. De financiële lasten van de oorspronkelijke vijftien lidstaten zouden hiermee sterk stijgen. Naast discussie over de budgettaire gevolgen en de effectiviteit van het cohesiebeleid wordt gesproken over de geschiktheid van de indicatoren die worden gebruikt voor het bepalen van verschillen in regionale welvaart.

Statistische gegevens spelen een belangrijke rol zowel bij de inkomsten als de uitgaven van de Europese Unie. De algemene begroting van de Europese Unie voor 2004 bedraagt 111 miljard euro (Europese Commissie, 2004a), dit is iets meer dan één procent van het bruto nationaal inkomen (BNI) van alle 25 lidstaten samen. De inkomsten zijn voor bijna 90 procent gebaseerd op statistische gegevens over het BNI en de BTW.

1. Inkomsten EU, begroting 2004

Bron: Europese Commissie.

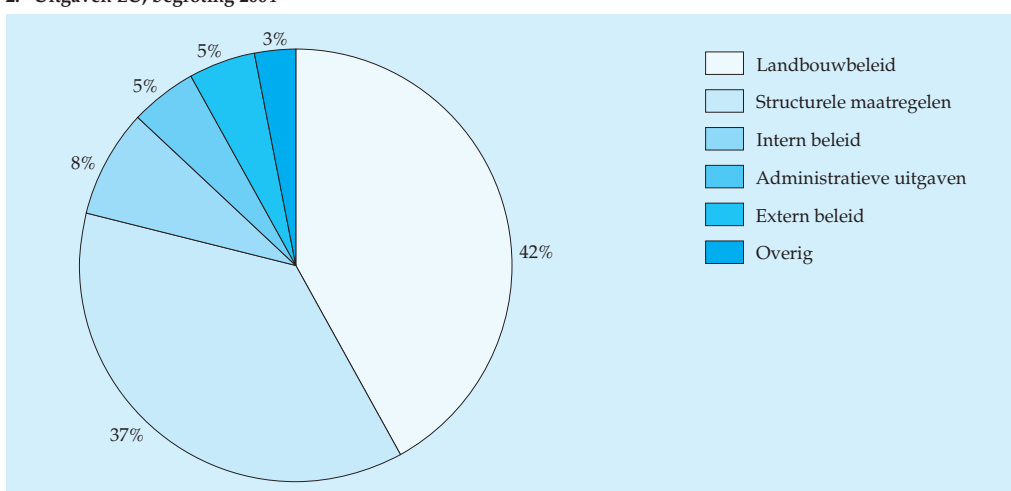
⁴⁾ Dit artikel is geschreven door Henk Nijmeijer.

⁵⁾ Deze bijdrage is een bewerking en tevens actualisering van het artikel 'EU Regional policy: the choice of indicator does matter' van Bas de Vet, Cecile Schut en Jacco Hakfoort. Dit artikel maakt deel uit van een nog te verschijnen Regional Science Association (RSA) bundel onder redactie van Willy Bruinsma, Jacco Hakfoort en Egbert Wever.

Uitgaven in het kader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en structurele maatregelen vormen samen bijna 80 procent van het totaal.

Van de 41 miljard euro bestemd voor structurele maatregelen is ruim 25 miljard euro gekoppeld aan de eerste doelstelling van de eerdergenoemde structuurfondsen. Deze doelstelling betreft de bevordering van de ontwikkeling en de structurele aanpassing van regio's met een ontwikkelingsachterstand (zie ook Europese Commissie, 2004b).

2. Uitgaven EU, begroting 2004

Bron: Europese Commissie.

Deze bijdrage beperkt zich tot de statistische indicator die gebruikt wordt voor de bepaling of regio's voldoen aan de criteria van de eerste doelstelling van de structuurfondsen. Het centrale criterium dat wordt gehanteerd, is het regionale BBP per inwoner, gecorrigeerd voor prijsverschillen. Onder de huidige verordening (Europese Unie, 1999) komt een regio in aanmerking voor een bijdrage uit de fondsen voor de eerste doelstelling als het regionale BBP per inwoner in koopkrachtpariteiten over een periode van drie jaar gemeten lager is dan 75 procent van het Europees gemiddelde.

Concepten van indicatoren

Concepten van macro-economische begrippen als productie en inkomen zijn internationaal vastgelegd in het System of National Accounts 1993 (SNA, Verenigde Naties, 1993) en het Europees Systeem van Rekeningen 1995 (ESR, Eurostat, 1996). Het ESR 1995 is opgenomen in een Europese verordening (Europese Unie, 1996). Gegevens die door de statistische bureaus van de lidstaten aan Eurostat worden geleverd dienen deze verordening te volgen. Het belangrijkste uitgangspunt voor de regionale rekeningen is dat aangesloten wordt op de nationale rekeningen. Dezelfde indelingen en definities worden

gehanteerd en de som van de regionale cijfers dient gelijk te zijn aan het nationale cijfer uit de nationale rekeningen.

Macro-economisch kerncijfer bij uitstek is het bruto binnenlands product: de totale productie minus het intermediair verbruik, oftewel de totale toegevoegde waarde. De som van alle inkomens uit arbeid en vermogen wordt weergegeven door het bruto nationaal inkomen. Het totale bedrag dat resteert na verrekening van belastingen en uitkeringen is het beschikbaar inkomen.

Hieronder worden deze begrippen uitgediept:

- **Bruto binnenlands product**

De som van de toegevoegde waarde die door ingezeten producenten van een land of regio wordt voortgebracht, wordt het BBP genoemd. Het begrip ingezeten slaat op de locatie van de producent. Om de cijfers van landen of regio's vergelijkbaar te maken wordt meestal gedeeld door het aantal inwoners.

Het BBP kan op drie manieren benaderd worden, via de productie, de bestedingen en via de inkomens. Voor de regionale rekeningen van Nederland wordt in hoofdzaak de productiemethode gehanteerd. Onder andere door forensisme en de invloed van de overheid (premies, uitkeringen) is het BBP per inwoner niet per definitie een goede indicator van het inkomen waar (particuliere) huishoudens over kunnen beschikken (zie ook Eurostat 2003a, 2003b en 2004). Het BBP, en daarmee ook het BBP per inwoner, geeft de omvang van de toegevoegde waarde door ingezeten producenten van een gebied aan. Het is een goede maatstaf voor de prestaties van de producenten in een gebied. Zeker op regionaal niveau is het niet per se een goede indicator van de welvaart van (de bevolking van) een gebied (Europese Commissie, 2004b, p. 25).

- **Nationaal inkomen / primair inkomen**

Het nationaal inkomen bestaat uit alle inkomens die ingezetenen van een gebied ontvangen voor hun directe deelname aan het productieproces, vermeerderd met het inkomen dat zij ontvangen voor het beschikbaar stellen van financiële middelen, grond, etcetera. Het nationaal inkomen van een land kan ook worden berekend als het BBP plus de per saldo uit het buitenland ontvangen lonen, rente en dividenden. Essentieel verschil met het BBP is dat niet de locatie van de producent maatgevend is maar de woonplaats van de ingezetenen. Het inkomen wordt toegedeeld aan de vestigingsregio van de verschillende sectoren (bedrijven, overheid, huishoudens), ongeacht waar het is voortgebracht. Voor alle sectoren samen wordt gesproken over het nationaal inkomen, voor de sectoren afzonderlijk wordt de term primair inkomen gebruikt. Op nationaal niveau zijn rente, dividenden en dergelijke de belangrijkste stromen van en naar het buitenland, op regionaal niveau kan ook het aandeel van de beloning van werknemers aanzienlijk zijn door grote forensenstromen.

Het BNI wordt zowel door de Europese Unie, de OESO als de Verenigde Naties als maatstaf gehanteerd voor (een deel van) de afdracht van de lidstaten. Ook de ontwikkelingshulp wordt gemeten in percentage van het BNI.

- **Beschikbaar inkomen**

Het beschikbaar inkomen, op sectorniveau ook wel secundair inkomen genoemd, geeft aan over welk inkomen men kan beschikken na herverdeling van het primair inkomen door al dan niet verplichte inkomensoverdrachten. Het gaat daarbij voornamelijk om belastingen op inkomen en vermogen, sociale premies en diverse uitkeringen. Op nationaal niveau wordt het verschil tussen het nationaal inkomen en het beschikbaar inkomen vooral veroorzaakt door bijdragen aan en ontvangsten van de Europese Unie maar ook door uitgaven in het kader van ontwikkelingshulp. Op regionaal niveau gaat het vooral om inkomensoverdrachten zoals inkomstenbelastingen, sociale premies en sociale uitkeringen zoals bijvoorbeeld bijstand, WW, WAO en AOW. Het is duidelijk dat het beschikbaar inkomen voor de inwoners van een gebied het materiële welvaartsbegrip het dichtst benadert.

De Nederlandse provincies vergeleken

Theoretisch zijn er dus grote verschillen tussen de hierboven besproken begrippen. De vraag is of deze verschillen ook cijfermatig zo groot zijn. Hieronder worden de drie concepten toegepast op de Nederlandse provincies.

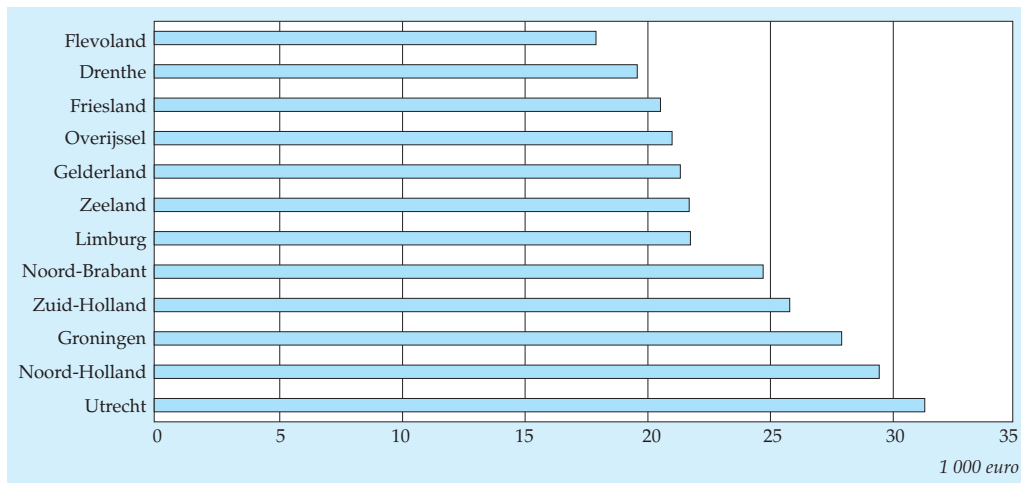
Bruto binnenlands product (BBP)

Het BBP per inwoner voor Nederland is in 2000 25 300 euro. Tussen de verschillende provincies loopt het BBP per inwoner fors uiteen (zie ook grafiek 3). Utrecht komt met 31 400 euro bijna een kwart hoger uit dan het gemiddelde en profiteert kennelijk van de centrale ligging. Hoewel ook centraal gelegen, is het BBP per inwoner in de provincie Flevoland juist zeer laag. Met 18 000 euro blijft het cijfer bijna 29 procent onder het nationaal gemiddelde. In 1993 bleek dat deze provincie, na correctie voor prijsverschillen, onder de 75 procent-norm van de Europese Unie bleef. Daarmee werd voldaan aan het criterium voor steun op basis van de eerste doelstelling van de structuurfondsen. Belangrijkste oorzaak hiervoor is dat veel inwoners van Flevoland in buurprovincies zoals Utrecht en Noord-Holland (Amsterdam, Schiphol) werken. De geldstromen die hiermee gepaard gaan, worden echter bij het concept van het BBP per regio niet meegenomen, waardoor het BBP per inwoner in deze provincie relatief laag is. Bij het inkomensconcept wordt hier wel rekening mee gehouden.

Verder is de positie van de provincie Groningen opmerkelijk te noemen. Qua BBP per inwoner ligt Groningen tussen Zuid-Holland en Noord-Holland. De winning van aardgas in deze provincie dient conform de internationale voorschriften als productie op de plaats van winning meegenomen te worden. Het winnen van aardgas genereert echter een grote toegevoegde waarde met een minimum aan personele inzet. Het BBP per inwoner ligt mede hierdoor 11 procent boven het Nederlands gemiddelde. Wanneer de delfstoffenwinning niet zou worden meegenomen, dan zou het cijfer van Groningen fors lager zijn.

De delfstoffenwinning op het Nederlandse deel van het continentaal plat wordt overigens op regionaal niveau buiten beschouwing gelaten. Deze productie is niet zinvol aan een van de Nederlandse regio's toe te wijzen. Voor de aansluiting van de regionale rekeningen op de nationale rekeningen is hiervoor een fictieve regio ('extra-regio') gecreëerd.

3. Bruto binnenlands product per inwoner, 2000

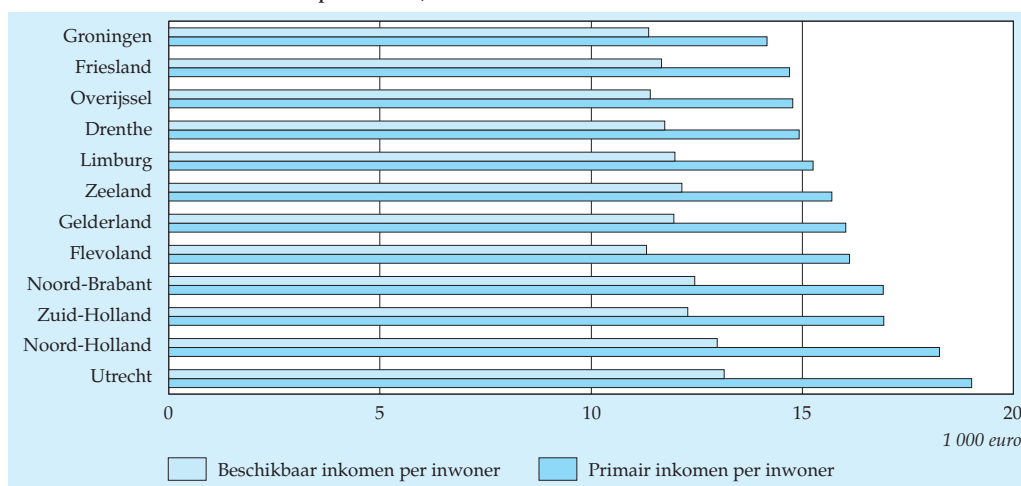

Bron: CBS, Regionale rekeningen.

Primair inkomen en beschikbaar inkomen

In de publicatie Nationale rekeningen zijn het primair inkomen en het beschikbaar inkomen te vinden voor alle institutionele sectoren. Op regionaal niveau zijn echter uitsluitend cijfers voorhanden voor de sector huishoudens. Enige ja-

4. Primair en beschikbaar inkomen per inwoner, 2000

Bron: CBS, Regionale rekeningen.

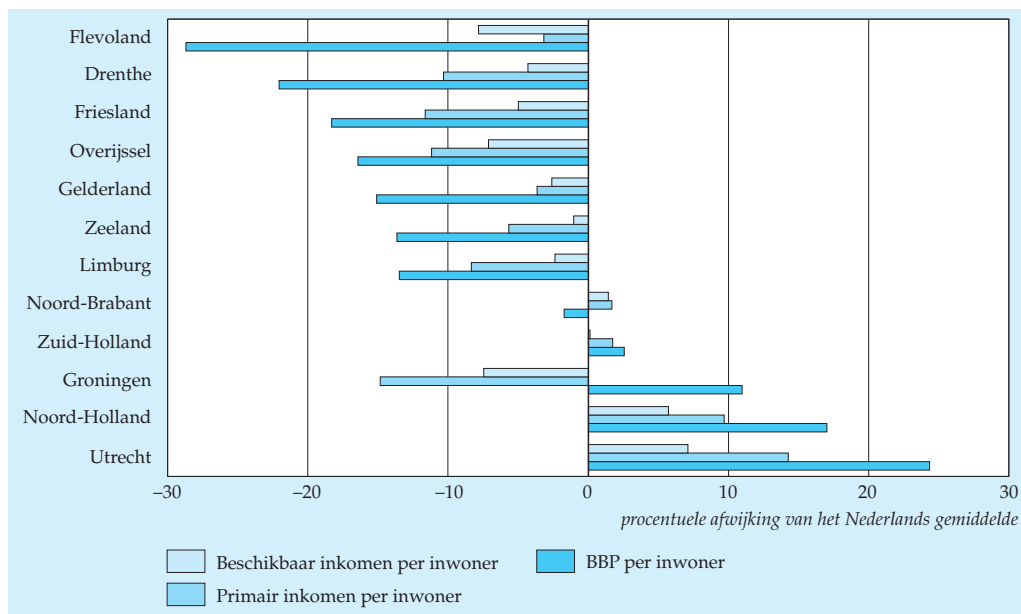
ren geleden zijn in Europees verband experimentele rekeningen voor de sector overheid opgesteld. Van de sector bedrijven zijn nooit regionale inkomensrekeningen gemaakt. De regionale rekeningen van (particuliere) huishoudens worden vanuit de inkomensbestanddelen opgebouwd. De afschrijvingen worden voor de huishoudens echter niet regionaal geraamd. Het betreft hier dus nettocijfers, dat wil zeggen exclusief afschrijvingen.

Gesorteerd op het primair inkomen per inwoner blijkt Flevoland nu een middenmoter en staat Groningen met 14 200 euro op de laagste positie. Utrecht blijkt zowel wat betreft het primair inkomen per inwoner (19 000 euro) als het beschikbaar inkomen per inwoner (13 150 euro) bovenaan te staan.

Verschillen verkleind

Naast een verandering van rangorde is het grote verschil met het BBP per inwoner, dat de verschillen tussen de gemiddelde provinciecijfers zijn afgenomen. Uitgedrukt als variatiecoëfficiënt neemt het verschil af van 0,17 bij het BBP tot 0,09 voor het primair inkomen en zelfs tot 0,05 voor het beschikbaar inkomen. Grafiek 5 brengt deze verkleining van de verschillen in beeld. Vanwege de niveauverschillen zijn alle drie indicatoren gerelateerd aan het gemiddelde voor Nederland.

5. BBP, primair inkomen en beschikbaar inkomen per inwoner, 2000

Bron: CBS, Regionale rekeningen.

De vergoeding voor het beschikbaar stellen van productiefactoren zoals arbeid, kapitaal en grond zorgt voor geldstromen van productielocaties naar woonlocaties van huishoudens. Vooral Flevoland en Drenthe maar ook Friesland, Overijssel, Gelderland, Zeeland en Limburg profiteren daarvan. De posi-

tie van de (grote) provincies Noord-Brabant en Zuid-Holland verandert nauwelijks. Utrecht en Noord-Holland gaan wel fors terug maar blijven ruim boven het gemiddelde. Groningen laat een sterke omslag zien: van 11 procent boven het nationaal gemiddelde bij het BBP per inwoner naar 15 procent onder het gemiddelde bij het primair inkomen per inwoner. Overigens is de winning van aardgas in deze provincie niet de enige verklaring voor deze omslag. Forensisme, vooral uit Drenthe, levert ook een aandeel. De relatief lage positie van de provincie Groningen wat betreft het primair inkomen per inwoner wordt weer verzacht met de overgang naar het beschikbaar inkomen. Dit geldt, op Flevoland na, voor alle provincies. Belastingen, subsidies, premies en uitkeringen hebben regionaal een sterk nivellerende uitwerking.

Conclusies

Het BBP, het primair inkomen en het beschikbaar inkomen zijn drie verschillende indicatoren om de welvaart te meten. De uitkomsten kunnen op regionaal niveau sterk verschillen. De keuze voor een indicator is afhankelijk van het doel. Wil men de economische prestaties (voor zover het gaat om activiteiten die in geld uitgedrukt worden) van een gebied meten, dan is het regionale BBP een goede keus. Het niveau geeft de bijdrage weer aan de nationale economie en gedeeld door het aantal inwoners is het een goede maatstaf om regio's qua productie met elkaar te vergelijken. Het vermogen van inwoners van een gebied om via arbeid of het beschikbaar stellen van kapitaal een inkomen te verwerven wordt beter gemeten door het primair inkomen. Het beschikbaar inkomen ten slotte, sluit beter aan op het materiële welvaartsbegrip. De keuze is aan de gebruiker van de cijfers. Voor het Europese cohesiebeleid speelt het regionale BBP per inwoner momenteel een zeer belangrijke rol. Het primair en het beschikbaar inkomen zouden het economische beeld van regio's completeren.

Literatuur

Europese Commissie, 2004a. Algemene begroting van de Europese Unie voor het begrotingsjaar 2004. Samenvatting in cijfers. Brussel/Luxemburg.

Europese Commissie, 2004b. A new partnership for cohesion. Third report on economic and social cohesion. Brussels/Luxembourg.

Europese Unie, 1996. Verordening (EG) Nr.2223/1996 van de Raad van 25 juni 1996 inzake het Europees systeem van nationale en regionale rekeningen in de Gemeenschap. Luxemburg.

Europese Unie, 1999. Verordening (EG) Nr.1260/1999 van de Raad van 21 juni 1999 houdende algemene bepalingen inzake structuurfondsen. Luxemburg.

Eurostat, 1996. Europees Systeem van Rekeningen 1995. Luxemburg.

Eurostat, 2003a. How rich are Europe's regions? Statistics in focus Theme 1 – 06/2003. Luxembourg.

Eurostat, 2003b. Income of private households and gross domestic product in Europe's regions. Statistics in focus Theme 1 – 07/2003. Luxembourg.

Eurostat, 2004. Regional gross domestic product in the European Union 2001. Statistics in focus Theme 1 – 1/2004. Luxembourg.

Verenigde Naties, 1993. A system of National Accounts. New York.

7. *Capita selecta*

De Nederlandse economie werd de laatste jaren geconfronteerd met een inzakkende conjunctuur. Belangrijkste oorzaken waren het achterblijven van de internationale wereldhandel, de sterk gestegen eurokoers en de verslechterde concurrentiepositie van Nederland. In 2003 belandde de Nederlandse economie zelfs in een situatie van negatieve economische groei. Wanneer er sprake is van twee opeenvolgende kwartalen met negatieve kwartaal-op-kwartaal-groei, wordt algemeen gesproken over een recessie. Hieronder zal nader worden ingegaan op de achtergronden van deze recessie. Er wordt stilgestaan bij de vraag wat, internationaal en historisch gezien, de overeenkomsten en verschillen tussen recessies zijn en bij de vraag wanneer de recessie in 2003 nu precies ontstond en welke elementen hierbij een rol speelden.

De tegenvallende conjuncturele situatie had tot gevolg dat de winstgevendheid in het bedrijfsleven sterk terugliep en de overheidsfinanciën verslechterden. Nederland kwam met het overheidstekort in 2003 zelfs voor het eerst boven de toegestane EMU-tekortnorm van 3 procent van het BBP. Hieronder wordt ingegaan op de achtergronden van de overschrijding van de EMU-norm. Daarbij zal vooral aandacht worden besteed aan de financiële situatie bij de gemeentelijke overheden en de wijze waarop het tekort daar gemeten wordt.

Naast corrigerende maatregelen genomen door werkgevers en overheid treden ten tijde van een conjuncturele inzinking ook andere effecten op. Zo hangt het aantal immigranten in Nederland niet alleen samen met het toelatingsbeleid van de Nederlandse regering, maar ook met de economische ontwikkeling. De immigratie loopt terug bij een oplopende werkloosheid. De meeste immigranten naar Nederland zijn vluchtelingen, gezinsherenigende immigranten, gezinsvormende immigranten of arbeidsmigranten. Kleinere aantallen komen voor studie, als au pair of als stagiair. Over de integratie van (niet-westerse) allochtonen is veel discussie. Tot voor kort was er niet veel bekend over de dynamiek in de sociaal-economische situatie van vluchtelingen en gezins- en arbeidsmigranten in Nederland. In deze leemte wordt voor een deel voorzien door nader in te gaan op de sociaal-economische positie van vluchtelingen in relatie tot de Nederlandse arbeidsmarkt.

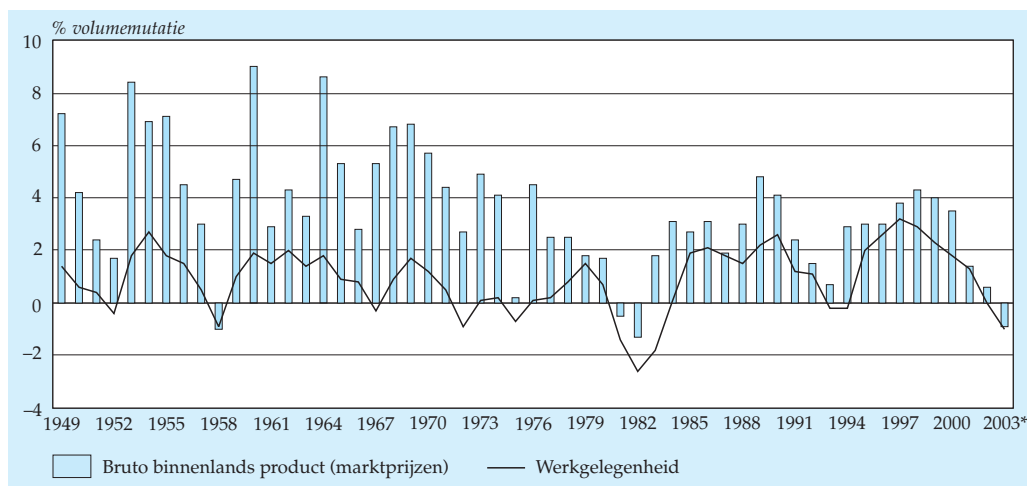
Nederland in een recessie?¹⁾

De Nederlandse economie verkeerde in 2003 'officieel' in een recessie. Het begrip 'recessie' is de afgelopen jaren in de economische discussie te pas en te onpas gebruikt. Het gebruik ervan is beladen en politici schrikken er voor terug het woord in de mond te nemen. Volgens een gangbare definitie is er sprake van een recessie als het bruto binnenlands product (BBP) in twee opeenvolgende kwartalen krimpt. We zullen hieronder stilstaan bij de vraag wat, internationaal en historisch gezien, de verschillen en met name de overeenkomsten tussen recessies zijn. Met andere woorden: welke elementen zijn kenmerkend voor recessies? De vraag is in hoeverre deze karakteristieken gevangen worden door het begrip recessie volgens de gangbare definitie te koppelen aan de ontwikkeling van het BBP in een bepaalde periode. We bekijken wat de voor- en nadelen van de gangbare definitie zijn en welke alternatieven er bestaan.

Terugval van 2003 houdt het midden tussen die van 1981-'82 en 1992-'93

De Nederlandse economie bevond zich de afgelopen jaren in een conjuncturele neergang gevolgd door een recessie in 2003. In grafiek 7.1 zijn de ontwikkeling van de economische activiteit en werkgelegenheid opgenomen voor de periode 1949–2003. Nederland kreeg in deze periode acht keer te maken met een neergang van betekenis, waarbij de economische groei of de werkgelegenheidsgroei afnamen of zelfs omsloegen in een krimp. In dit tijdvak gaat het dan om 1952, 1958, 1966–'67, 1972, 1975, 1981–'82, 1993 en 2003. Deze jaren werden economisch gezien grotendeels gekenmerkt door een terugval van economische groei, werkgelegenheid, productiviteit, overheidsfinanciën en winstgevendheid.

7.1 BBP en werkgelegenheid

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003.

¹⁾ Dit artikel is geschreven door Frederik Heinsius en Gert-Jan van Steeg.

Bij de laatste conjuncturele daling is te zien dat de periode van teruglopende economische groei relatief lang was en ongeveer vijf jaar duurde (de grootste groei was begin 1998, de sterkste krimp halverwege 2003). De economische groei viel in 2001 sterk terug en bereikte een dieptepunt in 2003. De arbeidsproductiviteit groeide in deze periode nauwelijks. Qua omvang houdt de recessie van 2003 het midden tussen de twee voorgaande periodes van economische teruggang, te weten 1981-'82 en 1993. Begin jaren tachtig ontwikkelde de economie zich nog ongunstiger, maar de recessie in 2003 was zwaarder dan de terugval aan het begin van de jaren negentig.

Recente krimp in Nederland sterker dan in de rest van de EU-15

Volgens de gangbare definitie van een recessie is de EU-15 als geheel in 2003 niet in recessie geweest. De economische groei liep begin 2003 sterk terug, maar dit resulteerde uiteindelijk niet in een negatieve economische groei. Wel presteerde de EU in termen van industriële productie, BBP-groei, werkgelegenheid en werkloosheid, minder goed dan in de jaren daarvoor. Wanneer we de ontwikkeling van deze indicatoren voor de EU, Duitsland en Nederland vergelijken, kan het volgende worden geconstateerd (zie grafiek 7.2).

BBP: De daling van de BBP-groei was in Nederland een stuk scherper dan in de EU-15. De BBP-groei lag vanaf het eerste kwartaal van 2003 ook onder die van Duitsland, waar het BBP vanaf het tweede kwartaal van 2003 begon te krimpen.

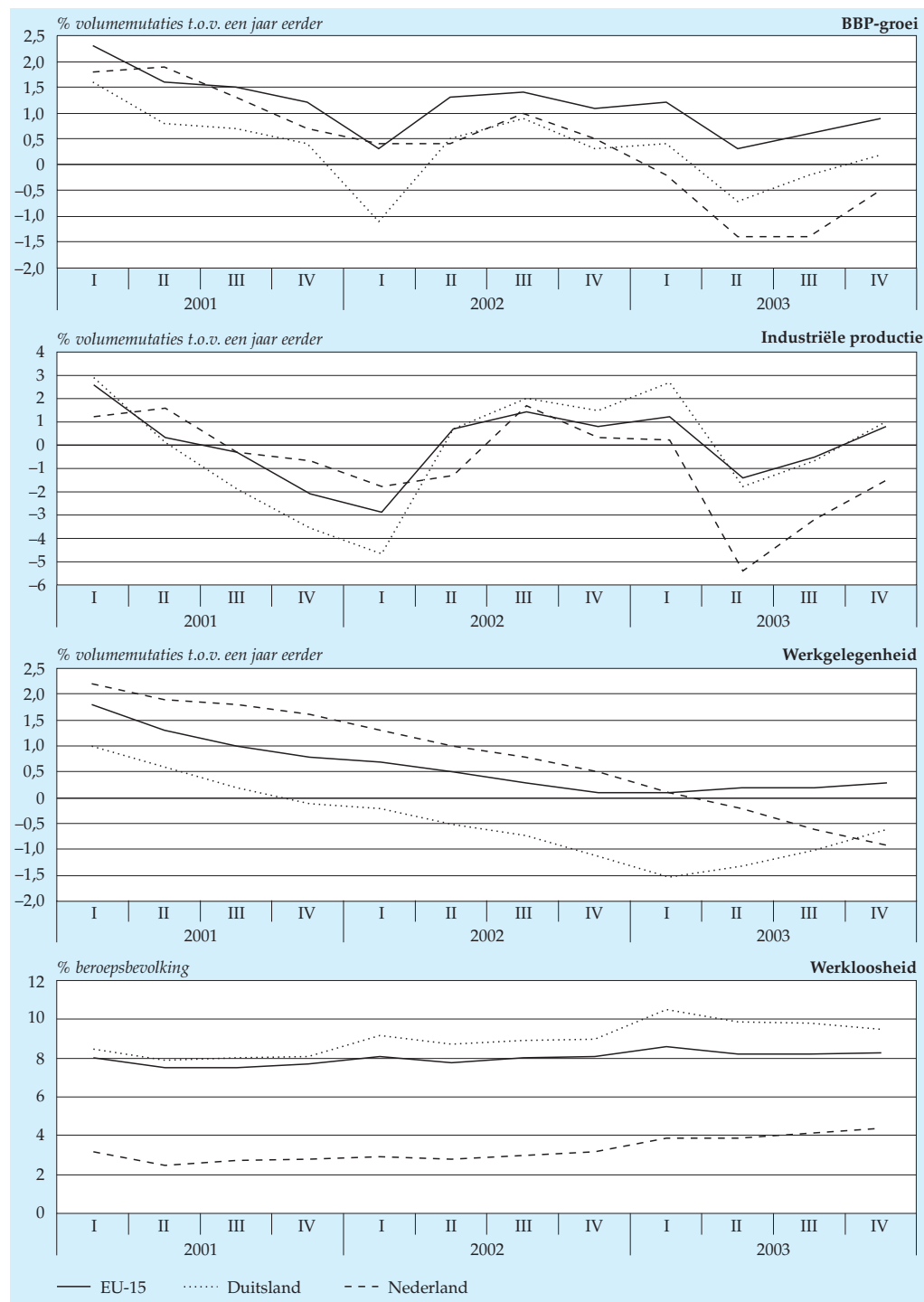
Industriële productie: De industriële productie in de EU daalde in het tweede en derde kwartaal van 2003, waarna in het vierde kwartaal weer lichte groei gemeten werd. In Nederland daalde de productie van de industrie in deze periode duidelijk sneller.

Werkgelegenheid: De omslag in de Nederlandse werkgelegenheidsgroei is in vergelijking met de rest van Europa zeer scherp. Tot begin 2003 groeide de werkgelegenheid in Nederland sneller dan die in de EU-15. Daarna begon de Europese werkgelegenheid licht aan te trekken, terwijl in Nederland het arbeidsvolume juist voor het eerst sinds 1994 kromp. In Duitsland liep de werkgelegenheid al sinds eind 2001 terug. In 2003 is dat nog steeds het geval, maar het dalingstempo is eind 2003 veel gematigder geworden.

Werkloosheid: Wat in Nederland opvalt in vergelijking met de EU is de forse toename van de werkloosheid (1,1 procentpunt op jaarbasis). Dit is in de EU duidelijk minder het geval. Het Nederlandse werkloosheidspercentage ligt overigens nog wel ver onder het EU-gemiddelde.

Deze internationale gegevens laten zien dat in tijden van afnemende conjunctuur niet alleen het BBP, maar ook de industriële productie en de werkgelegenheid (met enige vertraging) sterk teruglopen. Voor de werkloosheid is er een minder duidelijk verband.

7.2 Economische terugval in de EU-15, Duitsland en Nederland

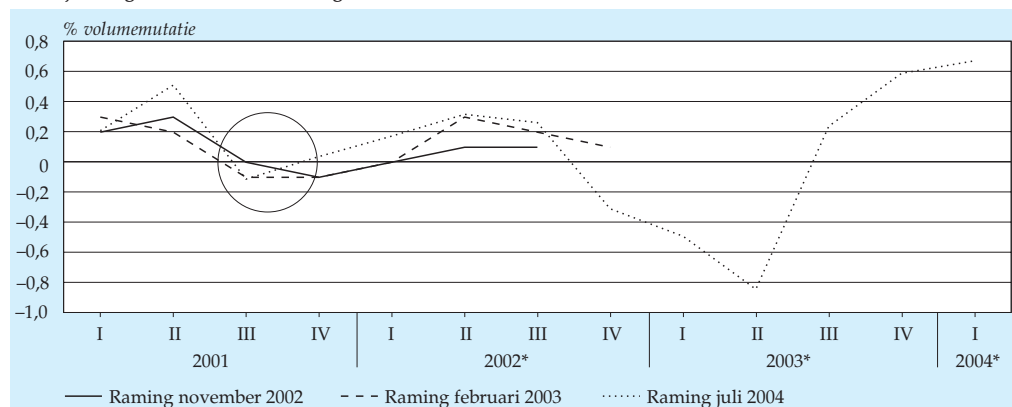
Bron: CBS, Eurostat.

Rond de nullijn

Zoals we zagen bevond Nederland zich in de periode 2001–2003 in een conjuncturele neergang. Maar wanneer kan men in de periode van dalende conjunctuur nu precies spreken van een recessie? Er bestaat onder economen geen eenduidige manier om dit vast te stellen. Dit kan leiden tot veel onduidelijkheid in de discussies of een economie nu wel of niet in recessie verkeert. Iets exacter gesproken is in de genoemde algemeen gangbare definitie sprake van een recessie als het BBP, in reële termen en voor seizoensinvloeden gecorrigeerd, twee kwartalen achter elkaar krimpt ten opzichte van het voorgaande kwartaal. De groei van het BBP wordt vastgesteld met behulp van de kwartaalrekeningen van het CBS. Volgens deze maatstaf verkeerde Nederland zowel in 1980 als in 2003 in een recessie, maar in 1993 niet. Een nadeel van de definitie is dat alleen gekeken wordt naar de ontwikkeling van het BBP en niet naar andere macro-economische grootheden zoals de werkgelegenheid, werkloosheid en industriële productie.

Dit nadeel wordt nog geaccentueerd door het feit dat bijstellingen van cijfers een rol spelen. Kwartaalrekeningen worden namelijk periodiek herzien als meer bronmateriaal beschikbaar komt. Dit kan betekenen dat wanneer de ramingen voortdurend rondom 'de nullijn' schommelen er op grond van een herziene kwartaalraming een recessie kan ontstaan of verdwijnen. Deze bijstellingen kunnen het beeld van de economie nog lang beïnvloeden, aangezien een eerste raming na twee en een half jaar nog aangepast kan worden aan de data van de jaarrekeningen. Zo bleek begin 2003 dat er in Nederland met terugwerkende kracht een lichte recessie had plaatsgevonden aan het einde van 2001. Latere ramingen deden deze recessie evenwel weer verdwijnen. Grafiek 7.3 geeft een beeld van het ontstaan en verdwijnen van deze recessie in 2001. In de raming van november 2002 bedroeg de gemeten krimp van het BBP in het laatste kwartaal van 2001 0,1 procent. Begin 2003 bleek dat het BBP ook in het derde kwartaal van 2001 was gedaald, waardoor er volgens de gangbare definitie een (lichte) recessie ontstond. Latere herzieningen van de BBP-groei deden deze recessie weer verdwijnen.

7.3 Bijstellingen in de kwartaalramingen van het BBP

Bron: CBS, Nationale rekeningen 2003 en Kwartaalrekeningen.

Rode nullen of recessie-commissie?

Ook in andere landen worden er kanttekeningen geplaatst bij de gangbare vaststelling van recessies. De definitie van twee opeenvolgende kwartalen krimp van het BBP wordt weliswaar door de meeste andere statistische bureaus en media gehanteerd, maar is ook aan kritiek onderhevig. Zo spelen in Duitsland ongeveer dezelfde problemen als in Nederland. In 2003 is de Duitse economie in een (lichte) recessie geraakt vanwege twee opeenvolgende kwartalen met minieme BBP-dalingen ('rode nullen'). Enkele vragen blijven hierbij onbeantwoord. Zo is bij de bepaling van de recessie geen rekening gehouden met de omvang van de BBP-daling. Verder is het de vraag in hoeverre ook andere indicatoren het beeld van de recessie ondersteunen. Ten slotte is het niet duidelijk waar de recessie precies begint en waar hij ophoudt.

Om aan deze problematiek te ontkomen is in de Verenigde Staten in 1978 een commissie (Business Cycle Dating Committee) van het National Bureau of Economic Research (NBER) ingesteld om te beoordelen of de Amerikaanse economie zich al dan niet in een recessie bevindt. Dit orgaan bestaat uit directeurs van de macro-economische onderzoeksprogramma's en deskundigen op het gebied van conjunctuuronderzoek. Volgens de commissie is een recessie 'een significante en over de hele economie verbreide terugval van activiteit, gedurende langer dan enkele maanden, zichtbaar in het reële BBP, het reële inkomen, de werkgelegenheid, de industriële productie en de verkopen van groot- en detailhandel'. De commissie bepaalt aan de hand van omslagpunten in deze indicatoren op welke tijdstippen de conjunctuurencyclus haar hoogte- en dieptepunten heeft bereikt. Net als bij de gangbare definitie gaat het hierbij om de omslagpunten in de niveau's van de variabelen en niet in de groeivoeten; een omslag is dus bijvoorbeeld het moment dat het BBP voor het eerst krimpt en niet het moment dat de BBP-groei voor het eerst afneemt. Een recessie is dan eenvoudigweg de volledige periode waarin het niveau terugloopt.

Deze methode²⁾ heeft enkele voordelen. Zo wordt er niet alleen naar het BBP gekeken, maar ook naar andere belangrijke indicatoren. Een reden hiervoor is dat de BBP-gegevens kunnen worden bijgesteld. Daarnaast houdt men rekening met de omvang en de duur van de terugval van de economische activiteit. Een ander verschil is dat gebruik gemaakt wordt van maandindicatoren, waardoor conjunctuuromslagen exacter kunnen worden bepaald. Daar staat tegenover dat er geen objectieve criteria zijn om vast te stellen wanneer de economie op haar hoogte- of dieptepunt is (het oordeel is uiteindelijk aan de commissie).

²⁾ Hall, Robert e.a. (2003). The NBER's Business-Cycle Dating Procedure. Business Cycle Dating Committee, National Bureau of Economic Research (NBER).

Interessant is de vraag hoe deze Amerikaanse commissie de prestaties van de Nederlandse economie zou beoordelen. Om na te gaan hoe de commissie tegen de Nederlandse terugval van activiteit zou aankijken, hebben we, naast de reële kwartaalgroei van het BBP, de volgende indicatoren geanalyseerd: de financiële situatie van huishoudens in de voorgaande twaalf maanden,³⁾ de werkgelegenheid, de dagproductie van de nijverheid en de omzetten in de detailhandel. De geselecteerde indicatoren komen ruwweg overeen met de Amerikaanse, maar zijn niet helemaal hetzelfde. Om de NBER-methode zo goed mogelijk toe te passen hebben we voor de BBP-groei zo nauwkeurig mogelijk bepaald op welke tijdstippen de pieken en dalen lagen. Vervolgens hebben we gekeken in hoeverre de maandindicatoren het beeld van het BBP ondersteunen en waar de pieken en dalen in groei of niveau lagen. Aan de hand hiervan zijn hoogte- en dieptepunten bepaald in de Nederlandse conjunctuur om zo 'recessies' te traceren. In tabel 7.4 zijn deze bevindingen gepresenteerd.

7.4 Omslagpunten kernindicatoren

	BBP juli 2004	Industriële productie	Omzet detailhandel	Financiële situatie huishoudens	Werkgele- genheid	Mogelijk oordeel NBER
2001–2002						
Begin	2001-III	juli 2001	okt. 2001	april 2002 ¹⁾	2002-IV ¹⁾	aug. 2001
Einde	2001-IV	nov. 2001	jan. 2002			dec. 2001
Duur (mnd)	3	4	3			4
2002–2003						
Begin	2002-IV	juni 2002	jan. 2003	¹⁾	¹⁾	sept. 2002
Einde	2003-III	aug. 2003	dec. 2003	nov. 2003	¹⁾	sept. 2003
Duur (mnd)	9	13	11	19		12

¹⁾ Geen omslagpunten geconstateerd.

Bron: CBS, StatLine.

De 'recessie' van 2001 duurde niet lang genoeg om te voldoen aan de criteria van de commissie. De tweede recessie duurde langer en was zwaarder. De BBP-daling duurde van het vierde kwartaal van 2002 tot aan het derde kwartaal van 2003. Deze periode geldt ook in de NBER-methode als uitgangspunt. Strikt genomen is dit dus vanaf oktober 2002 tot en met juni 2003. De industriële productie begon in juni 2002 te dalen; dit duurde tot augustus 2003. Dit is een argument om het begin van de recessie eerder en het einde later te bepalen. De omzetten in de detailhandel begonnen in januari 2003 af te nemen en groeiden pas weer in december 2003. Dus ook op basis van deze indicator zou de recessie langer moeten duren dan wanneer we alleen het BBP bezien. De commissie zou op grond van de geanalyseerde indicatoren tot het oordeel kunnen komen dat de recessie in Nederland in september 2002 begon en tot september 2003 voortduurde.

³⁾ Betreft de deelvraag over de financiële situatie van huishoudens in de laatste 12 maanden uit het Consumenten Conjunctuur Onderzoek (CBS).

Conclusie

Het vaststellen van een recessie blijft een moeilijke zaak. Er zijn meerdere methoden in omloop, waarvan de meest gangbare eenvoudig is in het gebruik. Het grootste voordeel van deze methode is dat op een onafhankelijke en objectieve manier is vast te stellen of er een recessie heeft plaatsgevonden of niet. Daar staat tegenover dat deze slechts één aspect van de economische werkelijkheid in ogenschouw neemt: de BBP-groei. De vraag is of hiermee recht gedaan wordt aan andere aspecten die bij een recessie horen.

De methode van de NBER probeert aan dit bezwaar tegemoet te komen en kijkt naar maandindicatoren als werkgelegenheid, industriële productie, detailhandelsverkoop en het inkomen. Hiermee is de objectiviteit in de vaststelling kleiner, maar is men wel iets minder gevoelig voor bijstellingen van de BBP-gegevens. Door het gebruik van maandindicatoren kan bovendien exacter bepaald worden waar omslagpunten optreden. Op basis hiervan zouden we tot een recessieperiode kunnen komen die begon in september 2002 en voortduurde tot september 2003.

*Meevaller verlaagt in 2003 tekort bij decentrale overheden*⁴⁾

Nederland kwam met het gestegen overheidstekort in 2003 voor het eerst boven de toegestane EMU-tekortnorm van 3 procent van het BBP. Daarbij heeft de tekortontwikkeling bij de decentrale overheid een belangrijke rol gespeeld. De decentrale overheden hebben in 2003, voor het derde opeenvolgende jaar, volgens Europese normen een tekort gerapporteerd. Het zogenaamde EMU-saldo van de decentrale overheden kwam uit op -1,0 miljard euro. Dit betekent een afname ten opzichte van 2002 toen het tekort nog 2,2 miljard euro was. Er was in 2003 voor gemeenten en provincies een eenmalige meevaller door de invoering van het zogenaamde BTW-compensatiefonds. Zonder deze meevaller zou het tekort van de decentrale overheden zijn uitgekomen op 2,5 miljard euro, juist een stijging ten opzichte van 2002.

Ontwikkeling tekort decentrale overheden doorslaggevend voor EMU-saldo in 2003

Volgens het Groei- en Stabiliteitspact mogen lidstaten van de Economische en Monetaire Unie (EMU) geen overheidstekort hebben dat groter is dan 3 procent van het bruto binnenlands product (BBP). Bij overschrijding van deze norm kan de Europese Commissie een lidstaat in het uiterste geval verplichten maatregelen te nemen om het tekort terug te dringen. Voor de bepaling van het overheidssaldo gelden Europese richtlijnen. Kortweg komt dit zogenaamde EMU-saldo neer op het saldo van uitgaven en inkomsten op de lopende rekening en de kapitaalrekening. Tot de overheid worden gerekend de centrale

⁴⁾ Dit artikel is geschreven door Léonard Haakman.

overheid (voornamelijk het Rijk), de decentrale overheden (gemeenten, provincies en dergelijke) en de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen (UWV, SVB en CVZ, maar ook ziekenfondsen en allerlei sociale fondsen).

Het EMU-saldo van de decentrale overheden over 2003 heeft de afgelopen maanden in de belangstelling van minister Zalm gestaan. En ook de pers heeft herhaaldelijk over dit onderwerp bericht. Omdat de centrale overheid en de wettelijke sociale verzekeringsinstellingen samen voor 2003 leken af te koersen op een saldo van rond de 3 procent van het BBP, was het saldo van de decentrale overheden bepalend of Nederland in 2003 onder dan wel boven de EMU-norm zou uitkomen. De belangstelling voor het EMU-saldo van de decentrale overheden nam nog meer toe toen in februari 2004 bekend werd dat het EMU-tekort van de decentrale overheden in 2002 uitkwam op 0,5 procent van het BBP, na een voorlopige raming van 0,2 procent.

Op 31 maart 2004 werd het EMU-tekort voor de gehele overheid in 2003 op 3,2 procent van het BBP geraamd. Dit cijfer was gebaseerd op voorlopige kwartaalcijfers. In de afgelopen tijd is er nieuwe informatie beschikbaar gekomen. Het saldo voor de gehele overheid over 2003 is daarmee echter nauwelijks veranderd.

In tegenstelling tot de situatie bij het Rijk was het begrip EMU-saldo tot voor kort voor veel decentrale overheden van weinig belang. De decentrale overheden richten zich vooral op het saldo op de exploitatierekening omdat voor de exploitatie een sluitende begroting vereist is. Het exploitatiesaldo kan echter sluitend zijn terwijl het EMU-saldo spreekt van een tekort of overschot.

Er zijn drie belangrijke verschillen tussen het EMU-saldo en het exploitatiesaldo van de decentrale overheden. Ten eerste wordt volgens de internationale richtlijnen een investeringsuitgave meegerekend bij het vaststellen van het EMU-saldo. Investeringsuitgaven worden echter niet op de exploitatierekening geboekt, alleen de daarmee gepaard gaande kapitaallasten (rente en afschrijvingen). Het saldo van de gemeente wordt dus alleen beïnvloed door de kapitaallasten en niet door de investering zelf. Een tweede belangrijk verschil is dat boekwinsten door verkoop van aandelen of herwaarderingen van activa geen invloed hebben op het EMU-saldo. De bedragen die gemeenten ontvangen bij verkoop van kabel- en nutsbedrijven, hebben in de regel dan ook geen invloed op het EMU-saldo. Ten slotte worden sommige diensten van gemeenten zoals het openbaarvervoerbedrijf en het parkeerbedrijf niet tot de sector overheid gerekend. Het saldo van inkomsten en uitgaven van deze diensten telt dan ook niet mee in het EMU-saldo van de overheid. Door de ophef over de overschrijding van de EMU-norm heeft minister Zalm het begrip EMU-saldo nu ook onder de aandacht van de decentrale overheden, in het bijzonder de gemeenten, gebracht.

Gemeenten in het rood door achterblijvende grondverkopen

De decentrale overheden hebben in 2003 een tekort gerapporteerd van 1,0 miljard euro (0,2 procent van het BBP). Mede door dit tekort kwam het EMU-

tekort uit boven de toegestane grens van 3 procent. Lang hebben de decentrale overheden een (klein) overschot gekend. In 2001 was er voor het eerst een tekort van 0,6 miljard euro (0,1 procent van het BBP). Dit liep in 2002 op tot 2,2 miljard euro (0,5 procent van het BBP).

Het niveau van het EMU-saldo van de decentrale overheden wordt in de regel voornamelijk door de gemeenten bepaald. Dit is logisch gezien het feit dat de inkomsten en uitgaven van gemeenten veel hoger liggen dan bij de andere overheidslagen. In 2003 kwam het saldo van de gemeenten uit op -1,0 miljard euro. Het tekort van de gemeenten wordt grotendeels verklaard door de stagnerende verkoop van de bouwgronden. Door de laagconjunctuur hebben gemeenten meer moeite om de gronden door te verkopen aan projectontwikkelaars. De investeringen van het bouwrijp maken zijn daarentegen op een vergelijkbaar niveau gebleven.

Wellicht heeft de huidige laagconjunctuur in zijn algemeenheid via het exploitatiesaldo ook een negatieve invloed gehad op het EMU-saldo. Zo compenseren gemeenten bezuinigingen van de Rijksoverheid op beleidsterreinen als het openbaar vervoer en cultuur door zelf extra bij te dragen. Als gemeenten voor de extra bijdragen niet bezuinigen op andere beleidsterreinen maar een beroep moeten doen op de reserves, heeft dit een negatief effect op het saldo.

7.5 EMU-saldo naar overheidslaag

	2000	2001	2002*	2003*
<i>mld euro</i>				
Gemeenten	0,0	-0,8	-2,3	-1,0
Provincies	0,0	0,0	0,0	0,0
Waterschappen	-0,1	-0,1	-0,2	-0,1
Gemeenschappelijke regelingen	0,2	0,2	0,2	0,1
Politieregio's	.	0,0	0,0	0,0
Totaal	0,1	-0,6	-2,2	-1,0
<i>% BBP</i>				
EMU-saldo decentrale overheden	0,0	-0,1	-0,5	-0,2

Bron: CBS, StatLine.

De andere overheidslagen hadden nauwelijks invloed op het saldo. Het tekort van de waterschappen van 0,1 miljard euro werd gecompenseerd door een overschot van de gemeenschappelijke regelingen. Waterschappen hebben de laatste jaren steeds een marginaal tekort gekend. Gemeenschappelijke regelingen laten daarentegen al jaren een klein overschot zien. Provincies en politieregio's droegen net als voorgaande jaren nauwelijks bij aan het totale saldo.

Meevaller beperkt tekort in 2003

Een belangrijke ontwikkeling in 2003 was de invoering van het BTW-compensatiefonds bij provincies en gemeenten. Overheden zijn vrijgesteld van omzetbelasting bij het uitvoeren van overheidstaken. Dit heeft een versturende marktwerking omdat overheden daardoor minder uitbesteden aan bedrijven die wel BTW in rekening moeten brengen. Het BTW-compensatiefonds is ingesteld om de marktwerking te bevorderen. Overheden krijgen uit dit fonds BTW vergoed die zij aan bedrijven moeten betalen voor uitvoering van overheidstaken. Om dit financieel neutraal te laten verlopen wordt onder andere de uitkering uit het Gemeente- en Provinciefonds verlaagd. Reeds in 2003 was de betaalde BTW compensabel. Echter, pas in 2004 vindt de feitelijke uitkering uit dit fonds plaats. Provincies en gemeenten hadden daarom ultimo 2003 een vordering van 1,6 miljard euro op het Rijk. Omdat provincies en gemeenten pas in 2004 voor het eerst gekort worden op de uitkering uit het Gemeente- en Provinciefonds, hebben gemeenten en provincies ook eenmalig een financieel voordeel. Zonder dit eenmalige voordeel zou het tekort van de decentrale overheden in 2003 zijn uitgekomen op 2,5 miljard euro (0,6 procent van het BBP).

Verder hebben de provincie Utrecht en enkele Utrechtse gemeenten aandelen in het nutsbedrijf REMU verkocht aan Eneco. De aandelen stonden voor een veel lagere waarde op de balans dan de verkoop heeft opgeleverd. Het verschil tussen de boekwaarde en de verkoopwaarde bedroeg zo'n 0,6 miljard euro. Hoewel deze verkoop extra middelen heeft gegenereerd voor de betrokken overheden, heeft het echter geen invloed op het EMU-saldo gehad omdat boekwinsten niet meetellen voor het EMU-saldo.

Sterke afname vorderingen en schulden

Het tekort over 2003 bij de decentrale overheden is – vanuit het perspectief van vorderingen en schulden – het gevolg van een sterke afname van verstrekte vaste leningen. Ook de schulden namen sterk af, maar niet genoeg om de daling van de vorderingen te compenseren. De daling bij de verstrekte langlopende leningen is al een aantal jaren ingezet. Dit komt doordat aan gemeenten gelieerde instellingen, zoals woningbouwcorporaties, zich voor leningen meer op de kapitaalmarkt begeven, en hiervoor steeds minder bij de gemeenten aankloppen.

In tabel 7.6 is een totaaloverzicht van vorderingen en schulden opgenomen. Effecten en aandelen zijn gewaardeerd volgens de aankoopwaarde. Het onderscheid tussen korte en lange vorderingen en schulden ligt bij twee jaar. Dit is beide in overeenstemming met de boekhoudregels die gelden voor de gemeenten en provincies. Opvallend is dat in 2003 de kortlopende schulden van de decentrale overheden fors zijn afgenomen. Hier staat een lichte stijging bij de langlopende schulden tegenover. Een verklaring zou kunnen zijn dat decentrale overheden anticiperen op een stijgende geldmarktrente als gevolg van het aantrekken van de economie.

7.6 Vorderingen en schulden van de decentrale overheden¹⁾

	2001			2002*			2003*		
	Primo	Ultimo	Mutatie	Primo	Ultimo	Mutatie	Primo	Ultimo	Mutatie
<i>mld euro</i>									
<i>Vorderingen</i>									
Langlopende vorderingen	28,4	27,4	-1,0	27,7	26,1	-1,7	26,1	24,9	-1,1
Kortlopende vorderingen	16,0	16,5	0,4	16,3	16,7	0,4	16,7	16,2	-0,6
Totaal vorderingen	44,4	43,8	-0,6	44,0	42,8	-1,2	42,8	41,1	-1,7
<i>Schulden</i>									
Langlopende schulden	36,2	35,5	-0,7	35,7	35,3	-0,4	35,3	35,6	0,3
Vlottende schulden	14,3	15,0	0,8	14,8	16,2	1,4	16,2	14,7	-1,5
Totaal schulden	50,5	50,5	0,1	50,5	51,5	1,0	51,5	50,2	-1,2

¹⁾ Eindstanden kunnen van de beginstanden van het jaar erop afwijken in verband met herwaarderingen.

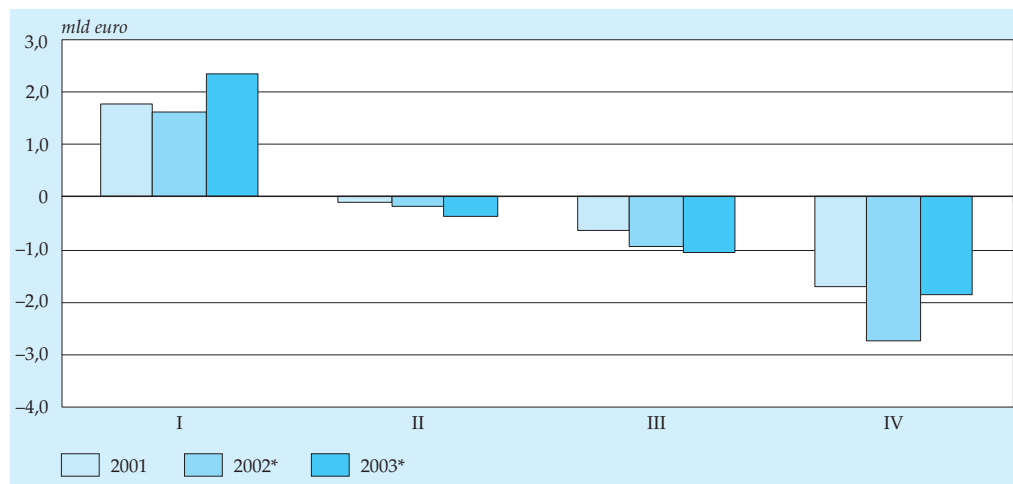
Bron: CBS, StatLine.

Verloop over de kwartalen grillig

Voor beleidsdoeleinden is actuele informatie over hoe het EMU-saldo zich ontwikkelt van belang. Grafiek 7.7 geeft de EMU-saldi zoals de decentrale overheden die op kwartaalbasis aan het CBS rapporteerden. De berekende EMU-saldi vertonen een seizoenspatroon. Zo is het saldo in de regel het eerste kwartaal heel hoog, terwijl in het vierde kwartaal een fors negatief saldo wordt gerapporteerd. De hogealdi in het eerste kwartaal hebben te maken met de wijze waarop decentrale overheden belangrijke inkomstenbronnen als de belastingontvangsten en de rijksbijdragen boeken. Vele overheden boeken in het begin van het jaar de waarde van het totaal van de belastingaanslagen als vorderingen op de balans (onder de post overlopende activa). Op de exploitatierekening wordt hetzelfde bedrag als belastingontvangst geboekt. Belastingenopbrengsten die in de loop van het jaar daadwerkelijk binnenkomen, worden vervolgens afgeboekt van de belastingvordering. Dit laatste heeft geen invloed op het saldo omdat tegelijkertijd het bedrag bij kas- en girosaldi terugkomt.

Een kleiner deel van de decentrale overheden hanteert voor deze posten een registratie op kasbasis. Zij boeken bijvoorbeeld de belastingontvangsten pas op het moment dat het bedrag daadwerkelijk ontvangen is. Pas bij de afsluiting van de jaarrekening wordt de resterende belastingvordering op de balans geboekt. Dit leidt tot een vlakker kwartaalpatroon; belastingontvangsten komen gespreid in het jaar binnen en de positieve invloed van de ontvangsten wordt aldus gespreid over meerdere kwartalen. Voor dealdi op jaarbasis maakt dit niets uit, op kwartaalbasis hebben ze een verschillend effect.

7.7 EMU-saldo per kwartaal

Bron: CBS, StatLine.

Kader 7.a

Wet Fido

Tijdige statistische informatie is onontbeerlijk om de ontwikkeling van het EMU-saldo bij de overheden adequaat te kunnen monitoren. Decentrale overheden moeten daarom sinds 2001 op kwartaalbasis over hun EMU-saldo rapporteren aan het Ministerie van Financiën. Het CBS is belast met de verzameling van de gegevens. De rapportage is vastgelegd in de wet Financiering Decentrale Overheden (wet Fido). Naast het monitoren van het EMU-saldo beoogt de wet een solide financiering en kredietwaardigheid bij decentrale overheden. Een strenger toezicht op decentrale overheden werd mede noodzakelijk geacht na de verliezen die de provincie Zuid-Holland leed met het beleggen van geleend geld in aandelen Ceteco. Zo stelt de wet onder meer grenzen aan het opnemen van kortlopende leningen om risico's in verband met rentefluctuaties te beperken. Het uitlenen van gelden die zijn aangetrokken enkel om er extra inkomsten uit te genereren, zoals onder andere de provincie Zuid-Holland deed, is nu uit den boze. De decentrale overheden die thans onder de wet vallen, zijn gemeenten, provincies, waterschappen, gemeenschappelijke regelingen (samenwerkingsverbanden tussen verschillende overheden) en politieregio's. De Minister van Financiën is bij wet gemachtigd ook andere decentrale overheden onder de wet te laten vallen.

Voor het bepalen van het EMU-saldo op kwartaalbasis stuurt het CBS elk kwartaal een vragenlijst aan alle overheden die onder de Wet Fido vallen. Het CBS vraagt per instelling een overzicht op van de vorderingen en de schulden. Het saldo van de mutaties in de vorderingen en de schulden geeft dan het EMU-saldo. Dit saldo vormt, als gevolg van het systeem van dubbel boekhouden, het spiegelbeeld van het saldo op de lopende rekening en de kapitaalrekening.

Op basis van de vier kwartaalrapportages wordt een eerste jaarraming gemaakt. De gegevens over het vierde kwartaal moeten al in februari door de overheden gerapporteerd worden. In het voorjaar wordt de jaarrekening pas definitief opgemaakt waarin nog allerlei boekingen na februari verwerkt zijn. De resultaten die volgen uit de opgaven over de vier kwartalen, kunnen dus nog verschillen van de definitieve

cijfers in de jaarrekening. Teneinde tijdig inzicht in het EMU-saldo over 2003 te krijgen waarbij de afwijking met de definitieve jaarrekeningen zo klein mogelijk is, heeft het CBS bij de grootste gemeenten en overheden met een opvallend saldo in mei 2004 een hernieuwde opvraag gedaan van de begin- en eindstanden van de vorderingen en schulden van 2003. Alleen voor 2003 is het EMU-saldo op basis van de enquête Fido bepaald. De EMU-saldi van eerdere jaren (tot en met 2002) zijn vastgesteld op basis van de volledige jaarrekeningen.

*Vluchtelingen op de arbeidsmarkt*⁵⁾

Ruim de helft van de mannelijke vluchtelingen die halverwege de jaren negentig naar Nederland kwamen, had in 2000 werk. Voor de vrouwen was dit ongeveer eenderde. Van de mannelijke asielmigranten die begin jaren negentig naar Nederland kwamen had rond de eeuwwisseling tweederde deel werk en van de vrouwen minder dan de helft. Asielmigranten mogen, zolang ze geen verblijfsvergunning hebben, maar beperkt werken. Asielmigranten vinden dan ook minder snel een plek op de arbeidsmarkt dan andere immigranten en zijn bovendien vaker afhankelijk van een uitkering. Een kwart van de mannelijke en 40 procent van de vrouwelijke asielmigranten die in 1995 naar Nederland kwamen, was vijf jaar later aangewezen op een werkloosheids- of een bijstandsuitkering. Van de immigranten die in 1995 voor gezinshereniging of gezinsvorming naar Nederland migreerden, was in 2000 ongeveer een op de tien afhankelijk van een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Voor immigranten uit Europese landen was dit 2 procent voor de mannen en 4 procent voor de vrouwen. Dit laatste is ongeveer gelijk aan het niveau voor autochtonen.

Immigratie in Nederland

De meeste immigranten naar Nederland zijn vluchtelingen, gezinsherenigende immigranten, gezinsvormende immigranten of arbeidsmigranten. Kleinere aantallen komen voor studie, als au pair of als stagiair. Over de integratie van (niet-westerse) allochtonen is veel discussie. Tot voor kort was er niet veel bekend over de dynamiek in de sociaal-economische situatie van vluchtelingen en gezins- en arbeidsmigranten in Nederland. Om in deze leemte te voorzien is, door koppeling van bestanden met gegevens over niet-Nederlandse immigranten, een longitudinaal databestand gemaakt, het zogenaamde immigrantenpanel (zie kader 7.b).

Voor dit onderzoek zijn gegevens gebruikt over 200 duizend niet-westerse immigranten die tussen 1990 en 2000 naar Nederland zijn gekomen. Ongeveer een kwart daarvan betreft asielmigranten. Het aandeel van de asielmigranten op de Nederlandse arbeidsmarkt is beperkt. In de periode 1995–2002 kwamen per jaar ongeveer 21 duizend mensen naar Nederland om asiel aan te vragen.

⁵⁾ Dit artikel is geschreven door Arno Sprangers, Aslan Zorlu (Universiteit van Amsterdam), Joop Hartog (Universiteit van Amsterdam) en Han Nicolaas.

In het navolgende bespreken we de positie op de arbeidsmarkt van asielmigranten. Daarnaast wordt een vergelijking gemaakt met de positie van gezinsherenigende en gezinsvormende immigranten. Het gaat steeds om immigranten van 16–64 jaar die in de periode 1990–2000 als nieuwkomer zijn ingeschreven in de bevolkingsregisters. Informatie over de arbeidsmarktpositie is beschikbaar voor de jaren 1995–2000. We onderscheiden de volgende sociaal-economische categorieën:

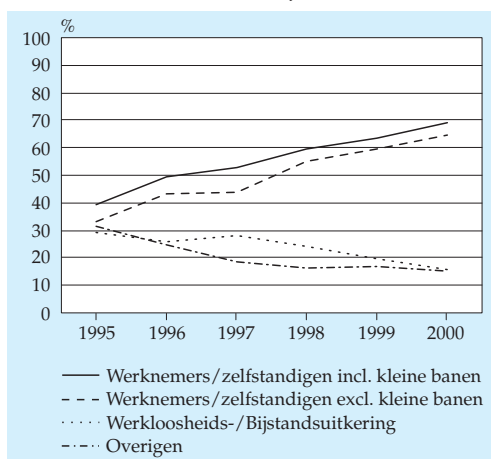
- Werkenden (in loondienst of zelfstandig).
- Personen met een werkloosheids- of bijstandsuitkering.
- Overigen (waaronder personen zonder inkomen).

Asielmigranten

Niet iedere asielzoeker wordt in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA) ingeschreven. Bovendien gebeurt dit pas enige tijd nadat het asielverzoek is ingediend, vaak op het moment van statusverlening. Pas na inschrijving in het GBA tellen zij mee als immigrant. In 2000 waren er 28 duizend asielmigranten. Het aantal asielmigranten nam aan het eind van de jaren negentig toe en is in het begin van deze eeuw afgenomen onder invloed van het aangescherpte beleid tot een niveau van 13 duizend in 2003.

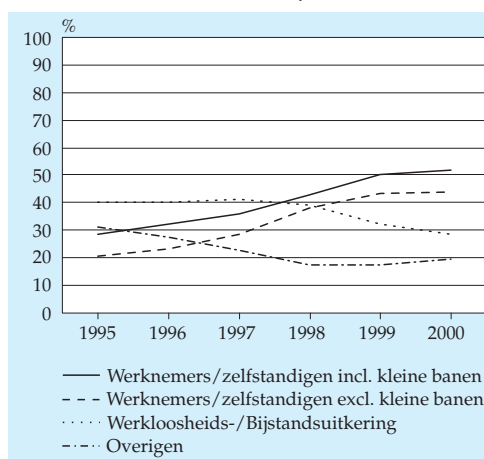
In grafiek 7.8 is de positie op de arbeidsmarkt weergegeven voor de asielmigranten die zijn ingeschreven in de GBA in 1991 (cohort 1991). Van de mannelijke asielmigranten die in 1991 zijn ingeschreven in de GBA en in 2000 nog in Nederland woonden, hadden bijna twee op de drie werk in 2000. Voor de vrouwen was dit minder dan de helft. Van de autochtone mannen in de, met de immigrantenpopulatie vergelijkbare, leeftijdsklasse van 25–44 jaar had 92 procent werk in 1999. Voor autochtone vrouwen was dit 66 procent.

7.8a Asielmigranten naar sociaal-economische categorie, cohort 1991, mannen (16–64 jaar)

Bron: CBS, StatLine.

7.8b Asielmigranten naar sociaal-economische categorie, cohort 1991, vrouwen (16–64 jaar)

Bron: CBS, StatLine.

Een deel van de asielzoekers wordt al in de GBA ingeschreven terwijl de asiel-procedure nog niet is afgerond en zij nog geen verblijfsvergunning hebben. Het feit dat vóór 1998 asielzoekers tot het moment van statusverlening niet mogen werken en bovendien geen recht hebben op bijstand, komt in de grafiek tot uitdrukking: in eerste instantie neemt het aandeel asielzoekers met een uitkering toe, om na verloop van tijd weer te dalen.

In het algemeen hebben (vooral niet-westerse) immigranten een aanpassings-periode nodig van twee à drie jaar, een periode waarin zij de taal leren en, sinds 1998, een inburgeringstraject doorlopen. Daarnaast mochten onder de Vreemdelingenwet die tot 2001 van toepassing was, voormalige asielzoekers met een Voorlopige Vergunning Tot Verblijf (VVTV) pas na twee jaar betaalde arbeid verrichten.

Uit de grafiek blijkt dat de meerderheid van de mannelijke asielmigranten na verloop van tijd werk heeft. Toch heeft van de cohort asielmigranten van 1991 in 2000 nog ongeveer 16 procent van de mannen en 29 procent van de vrouwen een werkloosheids- of bijstandsuitkering.

Kader 7.b

Het immigrantenpanel

Het immigrantenpanel maakt onderdeel uit van het samenwerkingsproject 'Sociaal-economische dynamiek immigranten' waarin het CBS samenwerkt met de Universiteit van Amsterdam. Dit samenwerkingsproject maakt deel uit van het 'Strategisch Programma Sociale Dynamiek en Arbeidsmarkt'. Dit programma heeft als hoofddoelstelling het ontwikkelen van nieuwe, samenhangende statistische informatie over arbeidsmarkt-, huishoudens-, inkomens-, en vermogensdynamiek. Het is gericht op kwaliteitsverbetering en vernieuwing van het reguliere CBS-werkprogramma, in samenwerking met universiteiten en onderzoeksinstituten.

Voor het immigrantenpanel zijn bestanden gebruikt met:

- Demografische informatie afkomstig van de GBA, de gemeentelijke bevolkingsregisters.
- Informatie over migratiemotieven uit het Centraal Register Vreemdelingen (CRV) van het ministerie van Justitie.
- Gegevens over inkomens en de sociaal-economische categorie uit het Regionaal Inkomens onderzoek (RIO), gebaseerd op gegevens van de belastingdienst.

Met het immigrantenpanel kunnen voor cohorten immigranten naar vestigingsjaar, geboorteland en migratiemotief, onderzoeksvragen worden beantwoord in de sfeer van arbeidsdeelname, uitkeringsafhankelijkheid en inkomens van niet-Nederlandse immigranten. Op grond hiervan worden immigranten ingedeeld naar sociaal-economische categorie. De samenstelling van het immigrantenpanel is gedurende de onderzoeksperiode veranderd. Er was uitstroom uit het panel door retourmigratie en sterfte, en er was instroom door immigratie.

De indeling naar sociaal-economische categorie is gebaseerd op de belangrijkste inkomstenbron in het desbetreffende jaar. Iemand die gedurende een gedeelte van het jaar een uitkering heeft gehad, maar het grootste deel van het inkomen met werken heeft verdiend, komt dus als werkende naar voren en niet als uitkeringsgerechtigde. Het omgekeerde is uiteraard ook mogelijk.

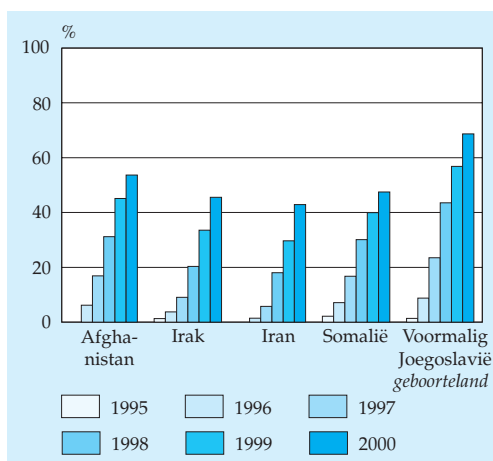
Personen met een WAO-uitkering zijn bij de groep overigen geteld. Omdat immigranten doorgaans relatief jong zijn, gaat het bij dit onderzoek om verwaarloosbaar kleine aantallen. Hetzelfde geldt voor het aantal AOW-ers. De hier gepresenteerde gegevens over uitkeringen hebben alleen betrekking op werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. Verder worden bij de werkenden, immigranten met zogeheten 'kleine' banen onderscheiden. Iemand heeft een kleine baan als hij/zij niet meer verdient dan eenderde van het minimumloon. Het gaat bijvoorbeeld om personen die in een jaar maar een paar weken hebben gewerkt, of om personen die werk hebben voor enkele uren per week, zoals het bezorgen van kranten.

Migranten uit voormalig Joegoslavië meest succesvol op arbeidsmarkt

De Joegoslavische migranten blijken het meest succesvol op de arbeidsmarkt. Twee op de drie Joegoslavische mannen die in 1995 naar Nederland zijn gekomen, hadden in 2000 werk. Het percentage werkenden in deze groep vertoont bovendien een stijgende lijn. Dit suggereert echter eveneens dat – ook in een periode van hoogconjunctuur – een aanpassingsperiode van vijf jaar, zelfs voor de meest succesvolle categorie asielmigranten, nog niet volstaat. Van de mannen uit Irak, Iran en Somalië had in 2000 minder dan de helft werk. Er zijn ook grote verschillen in de uitkeringsafhankelijkheid. Van de mannelijke vluchtelingen die in 1995 uit Irak zijn gekomen, was in 2000 de helft aangewezen op een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Bij Somaliërs was dit 20 procent.

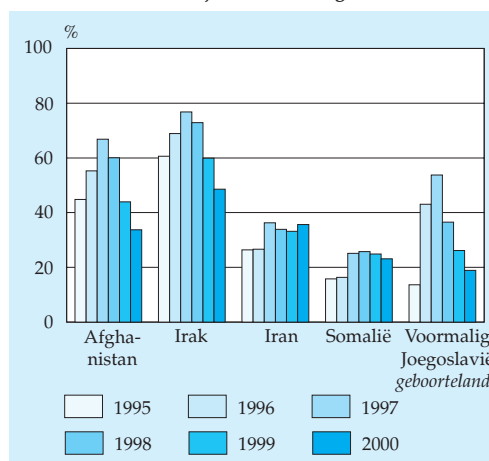
Van de cohort 1991 had na zeven jaar meer dan de helft van de mannelijke asielmigranten werk. Voor de cohort asielmigranten die in 1995 kwam, werd deze vijftig procent – in een periode van hoogconjunctuur – al binnen vijf jaar gehaald. Bij de vrouwen zijn de verschillen tussen de immigrantencohorten

7.9a Aandeel mannelijke asielmigranten met werk, cohort 1995

Bron: CBS, StatLine.

7.9b Aandeel mannelijke asielmigranten met een werkloosheids/bijstandsuitkering, cohort 1995

Bron: CBS, StatLine.

iets kleiner. Na vijf jaar had ongeveer een op de drie vrouwelijke asielmigranten werk. Na verloop van tijd lijkt het aandeel actieven te stabiliseren en heeft bijna de helft van de vrouwelijke vluchtelingen werk.

Van de mannelijke asielmigranten die in 1995 als immigrant zijn geregistreerd, was in 2000 meer dan een kwart aangewezen op een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Het hoogste percentage personen met een uitkering wordt waargenomen na een verblijf van twee jaar (44 procent). Ook van de mannelijke asielmigranten in 1997 was 44 procent twee jaar later afhankelijk van een uitkering. Voor de cohort asielmigranten in 1998 bedroeg het aandeel mannen dat twee jaar na de immigratie is aangewezen op een werkloosheids- of bijstandsuitkering 22 procent. Dit lagere aandeel hangt samen met de conjunctuur, maar wellicht ook met de versoepelde regels die het voor asielzoekers eenvoudiger maken om te werken. Sinds 1998 is het asielzoekers die nog geen uitsluitel hebben over hun asielverzoek toegestaan om in een periode van een jaar twaalf weken bepaalde vormen van kortdurende arbeid te verrichten. Het gaat dan om seizoenarbeid in de land- en tuinbouw. Bij de vrouwen zien we een vergelijkbare trendbreuk.

Bij de vergelijking tussen opeenvolgende cohorten asielmigranten moet er, zeker als het om uitkeringsafhankelijkheid gaat, rekening mee worden gehouden dat de regelgeving rond asiel, migratie en sociale zekerheid voortdurend verandert. Ook de praktijk rond statusverlening is in de onderzoeksperiode gewijzigd. In 1995 waren nog maar heel weinig Voorlopige Vergunningen Tot Verblijf (VVTV) toegekend. In 1998 kreeg bijna de helft van de asielmigranten een dergelijke voorlopige status. Dit is in de context van dit onderzoek van belang, omdat VVTV'ers, in tegenstelling tot personen met een A-status, niet in aanmerking komen voor bijstand.

Asielmigranten en gezinsmigranten vergeleken

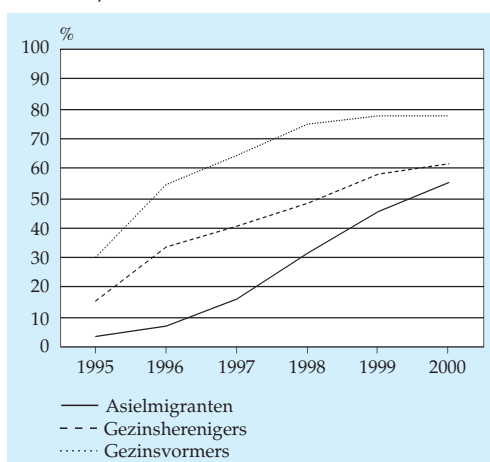
In het onderstaande wordt de positie op de arbeidsmarkt van asielmigranten vergeleken met die van gezinsherenigende en gezinsvormende immigranten. Bij gezinsherenigende migratie gaat het om gezinnen die al vóór de immigratie bestonden, waarbij een of meerdere gezinsleden zich bij gezinsleden voegen die in een eerder jaar naar Nederland zijn gekomen. Gezinshereniging wordt vaak voorafgegaan door arbeidsmigratie. Een bekend voorbeeld hiervan is de gezinshereniging van Turken en Marokkanen. De laatste jaren is de gezinshereniging van gezinsleden van asielmigranten toegenomen. Gezinsleden (bijvoorbeeld van een arbeidsmigrant) die in hetzelfde jaar immigreren als de arbeidsmigrant (meemigrerende gezinsleden) worden hier tot de gezinsherenigers gerekend. Alle asielzoekers die in gezinsverband komen, worden als asielzoeker geteld.

Naast gezinsherenigende migratie is de gezinsvormende migratie van belang. Van gezinsvormende migratie is sprake als men zich in Nederland vestigt met het oog op een huwelijk of niet-gehuwd samenwonen. Relatief veel jonge, in Nederland wonende Turken en Marokkanen halen hun partner uit het land

van herkomst (van de ouders). Ook bij de immigratie uit de ons omringende landen is relatievorming een belangrijke factor. Gezinsvorming is alleen toegestaan als men beschikt over voldoende inkomen en passende huisvesting. De gezinsvormende immigranten vormden in 2002 de grootste groep niet-Nederlandse immigranten. Een jaar eerder vormden de asielmigranten nog de grootste groep.

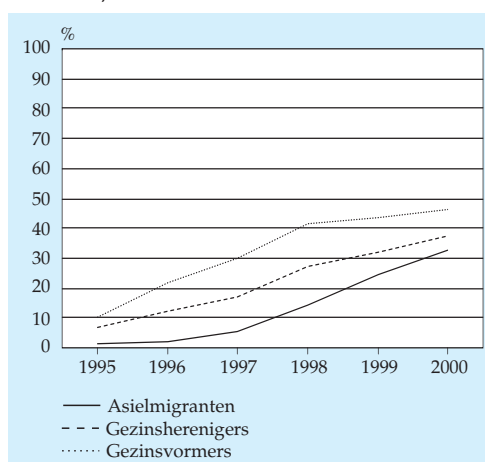
Gezinsherenigende en (vooral) gezinsvormende immigranten verwerven eerder een plek op de Nederlandse arbeidsmarkt dan asielmigranten. Dit hangt voor een deel samen met de lange duur van asielprocedures en met het gegeven dat asielzoekers maar beperkt mogen werken zolang zij geen verblijfsstatus hebben. Het lijkt er wel op dat vluchtelingen de achterstand op de arbeidsmarkt vervolgens snel inhalen. Toch is na verloop van jaren, voor alle cohorten, het percentage asielmigranten met werk lager dan dat van gezinsmigranten, terwijl de uitkeringsafhankelijkheid ten opzichte van gezinsmigranten groter is.

7.10a Percentage met werk, naar migratiemotief, cohort 1995, mannen

Bron: CBS, StatLine.

7.10b Percentage met werk, naar migratiemotief, cohort 1995, vrouwen

Bron: CBS, StatLine.

Van de mannelijke asielmigranten die in 1995 in de GBA zijn ingeschreven, had 26 procent in 2000 een werkloosheids- of bijstandsuitkering. Van de mannelijke gezinsherenigers en gezinsvormers was dit 7 procent, respectievelijk 9 procent. Van de vrouwen die in 1995 als asielmigrant naar Nederland kwamen, ontving vijf jaar later 40 procent een werkloosheidsuitkering. Van de vrouwelijke gezinsherenigers en gezinsvormers was respectievelijk 11 en 10 procent na vijf jaar aangewezen op een uitkering. Van de autochtonen was in 1999 ruim 2 procent van de mannen en 3,5 procent van de vrouwen aangewezen op een werkloosheids- of bijstandsuitkering.

Achtergrond deels verklaring voor verschillen

Bij de interpretatie van de verschillen in arbeidsdeelname en uitkeringsafhankelijkheid moet rekening worden gehouden met de verschillende achtergronden van de migranten. Asielprocedures duurden in het verleden vaak vele jaren. De asielzoekers hadden in de tussentijd maar beperkte mogelijkheden om te werken. Deze uitgangspositie is moeilijk vergelijkbaar met die van bijvoorbeeld arbeidsmigranten, die immers juist naar Nederland komen om te werken. Ook de situatie van gezinsmigranten is moeilijk vergelijkbaar met die van asielmigranten. Aan de partner in Nederland wordt de eis gesteld dat deze in het onderhoud van zichzelf en van de immigrerende partner kan voorzien. Voor een deel zijn gezinsmigranten afkomstig uit westerse landen, zoals de buurlanden. Ruim een op de drie gezinsvormende migranten gaat bovendien trouwen of samenwonen met een autochtoon. Daarnaast moet er rekening mee worden gehouden dat immigranten met het oog op het leren van de taal en inburgering een aanpassingsperiode nodig hebben van enkele jaren.

Lijst van gebruikte begrippen

Afschrijvingen

De waardevermindering van machines, gebouwen, vervoermiddelen, software en andere duurzame productiemiddelen door normale technische slijtage en economische veroudering.

Arbeidsinkomensquote

Het aandeel van de vergoeding voor arbeid (beloning van werknemers en toegerekend loon zelfstandigen) in de (netto) *toegevoegde waarde* in een economie.

Arbeidsjaar

Het gemiddeld aantal uren dat een werknemer in voltijd werkt in een jaar.

Arbeidsproductiviteitsontwikkeling

De volumeverandering van de *toegevoegde waarde* per *arbeidsjaar*.

Arbeidsvolume

De hoeveelheid arbeid die is ingezet in het productieproces; wordt uitgedrukt in *arbeidsjaren*. Werknemers, die een deeltijdbaan hebben tellen slechts mee voor het gedeelte dat ze hebben gewerkt.

Balans

Een overzicht van de activa en de passiva van een *sector* of land op een bepaald moment. De activa bestaan onder meer uit machines, gebouwen, niet-geproduceerde activa (zoals grond en minerale reserves), vorderingen en aandelenbezit. De passiva kunnen worden onderscheiden in schulden en eigen vermogen.

Basisprijzen

De verkoopprijs exclusief handels- en vervoersmarges van derden en exclusief het saldo van productgebonden belastingen en productgebonden subsidies. De *toegevoegde waarde* kan worden uitgedrukt in basisprijzen.

Zie ook: *Marktprijzen*.

Belastingen

Verplichte heffingen die de *overheid* oplegt, zonder dat hier een direct aanwijsbare tegenprestatie door de *overheid* tegenover staat.

Belastingen op inkomen en vermogen

Belastingen die worden geheven over het inkomen en vermogen van personen en de winsten van bedrijven.

Belastingen op productie en invoer

Alle door bedrijven en de overheid afgedragen belastingen die niet worden geheven op hun winst of vermogen. Deze worden vaak direct doorberekend aan de consumenten. Voorbeelden zijn de BTW en accijnzen.

Beloning van werknemers

Zie *Loonsom*.

Beroepsbevolking

Alle personen van 15–64 jaar die ten minste twaalf uur per week werken of actief dergelijk werk zoeken.

Beschikbaar inkomen

Het inkomen na aftrek van *belastingen* plus uitkeringen, dat besteed wordt aan consumptie en *besparingen*. Dit inkomen wordt ook wel secundair inkomen genoemd.

Besparingen

Het deel van het *beschikbaar (nationaal) inkomen* dat niet gebruikt wordt voor de *(nationale) consumptieve bestedingen*. De som van de besparingen en het saldo van ontvangen *kapitaalsoverdrachten* is beschikbaar voor investeringen, beleggingen in financiële activa en/of het aflossen van de schulden.

Binnenlands product

Het totale inkomen dat door productie in Nederland is gevormd. Het is daarmee gelijk aan de som van de *toegevoegde waarden* van alle bedrijfstakken.

Bruto (binnenlands product etc.)

Inclusief *afschrijvingen*.

Buitenland (transacties met Nederland)

Alle transacties van *ingezetenen* van Nederland met *niet-ingezetenen*. Dit omvat onder andere de *invoer* en *uitvoer* van goederen en diensten, de ontvangsten (betalingen) van rente en dividenden uit (aan) het buitenland, en de aan- en verkopen van aandelen en obligaties door het buitenland.

Centrale overheid

Het onderdeel van de *overheid* dat bestaat uit het Rijk, de universiteiten, de Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en een aantal tot de overheid behorende non-profit instellingen met een landelijk werkingsgebied. Voorbeelden van dit laatste zijn Railinfrabeheer, Open Universiteit, Informatiseringsbank en enkele researchinstellingen.

Conjunctuur

De op- en neergaande beweging van de economie binnen een periode van vijf tot tien jaar. Doorgaans kunnen de volgende fases worden onderscheiden: opleving, hoogconjunctuur, *recessie* en *depressie*.

Consumptiequote (gemiddelde)

De *gezinsconsumptie* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product* tegen *marktprijzen*.

Consumentenprijsindex

Indexcijfer dat de gemiddelde prijsverandering weergeeft van een pakket consumptiegoederen en -diensten. Dit kan afwijken van de prijsindex van de gezinsconsumptie doordat het consumptiepakket waarover de prijsindex van de gezinsconsumptie gemeten worden een andere samenstelling heeft dan dat van de consumentenprijsindex.

Consumptieve bestedingen

De goederen en diensten die gebruikt worden voor rechtstreekse bevrediging van individuele of collectieve behoeften. Kan worden onderscheiden in *overheidsconsumptie* en *gezinsconsumptie* en in *werkelijke individuele consumptie* en *werkelijke collectieve consumptie*.

Contractloonstijging

De stijging van het bruto loon (inclusief bijzondere beloningen) per werknemer als direct gevolg van cao-afspraken in het bedrijfsleven en bij de overheid.

Depressie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door een daling van het geheel aan economische activiteiten, afgemeten aan een langdurige volumedaling van het BBP.

Diensten

Producten die niet tastbaar zijn, zoals horeca, handel, transport, zorg, overheid.

Doorvoer

De goederenstroom die, op weg van het ene naar het andere land, over Nederlands grondgebied vervoerd wordt maar in buitenlands bezit blijft. Maakt geen deel uit van de *uitvoer* of de *invoer*. Nauw verwant aan de *wederuitvoer*.

Duurzame ontwikkeling

Economische ontwikkeling die niet gepaard gaat met een afname van niet-vervangbare productiefactoren (zoals minerale reserves) of met onherstelbare milieuschade.

Economische groei

De procentuele *volumegroei* van het *bruto binnenlands product* (meestal tegen *marktprijzen*).

Exploitatieoverschot

De *toegevoegde waarde* na aftrek van de beloning van werknemers en het saldo van overige belastingen en subsidies op productie, zoals OZB en motorrijtuigenbelasting. Bij *vennootschappen* kan het worden opgevat als beloning voor de inzet van kapitaal. Bij zelfstandigen bevat het daarnaast een beloning voor de inzet van arbeid door zelfstandigen en hun meewerkende gezinsleden.

Finale bestedingen

De waarde van de geproduceerde eindproducten. Dit wordt onderverdeeld naar *uitvoer*, *consumptieve bestedingen* en *investeringen*. De finale bestedingen vormen samen met het *intermediair verbruik* de totale bestedingen aan goederen en diensten.

Financiële instellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit instellingen die een bemiddelende rol hebben tussen vragers en aanbieders van geld.

Financiële transacties

De veranderingen in vorderingen op en schulden van een *sector* aan andere sectoren en het buitenland. Deze zijn vaak het spiegelbeeld van reële transacties, maar ze kunnen ook op zichzelf staan (bijvoorbeeld de aan- en verkoop van aandelen en obligaties).

Flexibele arbeidsrelatie

Arbeidscontract voor een periode korter dan één jaar en/of een contract waarin geen vaste arbeidsduur is opgenomen.

Geregistreerde werkloosheid

Alle mensen van 16–64 jaar zonder baan of met een baan van minder dan twaalf uur per week die bij een Centrum voor werk en inkomen (CWI) staan ingeschreven en direct beschikbaar zijn voor een baan van ten minste twaalf uur per week.

Gezinsconsumptie

Goederen en diensten die door huishoudens worden aangekocht voor consumptie. Wordt ook wel particuliere consumptie genoemd. Zie ook *werkelijke individuele consumptie*

Globalisering

De toenemende onderlinge verwevenheid van de nationale economieën.

Goederen

Tastbare producten, zoals voedingsmiddelen, duurzame consumptieartikelen, machines en dergelijke.

Huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit alle particuliere huishoudens, institutionele huishoudens en de bedrijven van zelfstandige ondernemers.

I/a-ratio

De verhouding tussen inactieven en actieven. Deze wordt berekend door het aantal uitkeringsontvangers te delen door het aantal actieven (werknemers plus zelfstandigen) minus het aantal mensen in de Ziektewet. Het is een indicator voor het draagvlak van de sociale verzekeringen: hoe meer mensen er werken, hoe meer er aan sociale premies wordt betaald.

Ingezetenen

Alle personen en bedrijven die behoren tot de Nederlandse economie. Dit zijn personen die langer dan één jaar in Nederland verblijven en bedrijven die gevestigd zijn in Nederland, inclusief vestigingen van buitenlandse ondernemingen in Nederland.

Inkomensherverdeling

Verdeling van het *primaire inkomen* over deelnemers aan het economisch proces door *inkomensoverdrachten*. Dit wordt daarom wel secundaire inkomensverdeling genoemd.

Inkomensoverdrachten (van sectoren)

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die niet drukken op het vermogen van de betaler en niet dienen om lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren. Voorbeelden van inkomensoverdrachten zijn giften, *belastingen*, premies, uitkeringen, afdrachten aan de Europese Unie.

Inkomensverdeling

De verdeling van het inkomen uit het economisch proces over de onderscheiden binnenlandse *sectoren* en het *buitenland*. Kan worden onderverdeeld in de primaire inkomensverdeling en de secundaire inkomensverdeling (*inkomensherverdeling*).

Instellingen zonder winstoogmerk ten behoeve van huishoudens

De *sector* in de economie die bestaat uit de verenigingen, stichtingen die diensten verrichten voor huishoudens en die merendeels worden gefinancierd door huishoudens. Voorbeelden hiervan zijn vakbonden en amateursportverenigingen.

Intermediair verbruik

De goederen en diensten die in het *productieproces* worden ingezet en die aan het eind van het proces geheel in de nieuwe producten zijn opgegaan. Het intermediair verbruik vormt samen met de *finale bestedingen* de totale bestedingen aan goederen en diensten. Voorbeelden van intermediair verbruik zijn grondstoffen, halffabrikaten en diensten van accountantskantoren en schoonmaakbedrijven.

Investeringsen

De *finale bestedingen* die ingezet worden in een Nederlands *productieproces*, maar die in de beschreven periode niet of slechts gedeeltelijk zijn opgebruikt. Investeringsen kunnen worden onderscheiden in investeringsen in *vaste activa* en in *voorradsen*.

Investeringsquote (gemiddelde)

De (*bruto*) investeringsen in *vaste activa* in verhouding tot het (*bruto*) binnenlands product of de totale *toegevoegde waarde*.

Invoer

De goederen en diensten die door het *buitenland* aan *ingezetenen* zijn verkocht.

Kapitaalcoëfficiënt

De (*bruto*) kapitaalgoederenvoorraad in verhouding tot de (*bruto*) *toegevoegde waarde*.

Kapitaalgoederenvoorraad

De totale waarde van de *vaste activa*.

Kapitaaloverdrachten

Alle betalingen waar geen directe tegenprestatie tegenover staat en die drukken op het vermogen van de betaler (zoals successierechten) of dienen om *investeringsen* in *vaste activa* of andere lange-termijnguitgaven van de ontvanger te financieren (zoals investeringsbijdragen van de *overheid*).

Koopkrachtpariteit

Wisselkoers die gecorrigeerd is voor het verschil in prijsniveau tussen landen. Op deze manier kan een betere internationale vergelijking van koopkracht en welvaart gemaakt worden.

Kredietinstellingen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met financiële bemiddeling. Deze bedrijven houden zich bezig met het aantrekken, omzetten en uitzetten van financiële middelen. Kredietinstellingen zijn een subsector van *financiële instellingen*.

Lastenverlichting

Het verlagen van de belasting- en premiedruk voor *huishoudens* en *vennootschappen*.

Lokale overheid

De onderdelen van de *overheid* die niet bij de *centrale overheid* en de *wettelijke sociale verzekering* horen. Voorbeelden zijn provincies, gemeenten, waterschappen en verzelfstandigde overheidsdiensten.

Lonen

De *beloning van werknemers* voor geleverde arbeid inclusief de *belastingen* en premies ten laste van de werknemers, maar exclusief de *sociale premies ten laste van werkgevers*. Dit omvat ook de 'auto van de zaak' en andere vormen van beloning in natura.

Loonmatiging

Een beperking van de stijging van de contractlonen. Het hoofddoel is het gebruik van de resterende 'loonruimte' voor het creëren van nieuwe banen of voor het beperken van afname van de werkgelegenheid.

Loonquote

De *beloning van werknemers* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Loonsom

Het totaal van *lonen* en *sociale premies ten laste van werkgevers*.

Marktprijzen

De prijs die de afnemer betaalt voor het gekochte product. Marktprijzen worden vooral gebruikt als waardering voor de *toegevoegde waarde* en het *binnenlands product*.

Marktsector

Alle bedrijfstakken behalve overheid, gezondheids- en welzijnszorg, verhuur van en handel in onroerend goed en delfstoffenwinning.

Nationaal inkomen

Alle inkomens die Nederlandse *ingezetenen* ontvangen op grond van hun deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* of vanwege hun vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en subsidies op productie en invoer. Het nationaal inkomen kan ook worden berekend als het *binnenlands product* plus de per saldo uit het *buitenland* ontvangen lonen, rente en dividenden.

Nationale rekeningen

Het statistische systeem waarmee de Nederlandse economie in kaart wordt gebracht. Ook wel de nationale boekhouding genoemd.

Netto (binnenlands product etc.)

Exclusief *afschrijvingen*.

Niet-financiële vennootschappen

De *sector* in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met de productie van goederen en verhandelbare, niet-financiële diensten.

Niet-ingezetenen

Alle personen en bedrijven die niet behoren tot de Nederlandse economie. Zie ook *ingezetenen*.

Nijverheid

Alle bedrijven uit de bedrijfstakken delfstoffenwinning, industrie, energie- en waterleidingbedrijven en bouwnijverheid tezamen.

Overheid

De *sector* in de economie die zich vooral bezighoudt met het produceren van niet-verhandelbare, collectieve diensten en het herverdelen van inkomen en vermogen. De overheid kan worden opgesplitst in de *centrale overheid*, de *lokale overheid* en de *wettelijke sociale verzekering*.

Overheidsconsumptie

De *consumptieve bestedingen* door de *overheid*. Dit zijn de diensten geproduceerd door de overheid waar geen directe betaling tegenover staat (zoals overheidsbestuur) en de *uitkeringen sociale verzekering in natura* en *uitkeringen sociale voorzieningen in natura* (zoals betalingen voor medicijnen in het kader van de Ziekenfondswet). In de *nationale rekeningen* wordt het verbruik ervan volledig toegerekend aan de overheid.

Participatiegraad

Het percentage van de personen van 15–65 jaar dat deelneemt aan het arbeidsproces.

Polishouders (Inkomen toegerekend aan)

De beleggingsopbrengsten die verzekeringsmaatschappijen behalen op de pensioen- en levensverzekeringsvoorzieningen van hun cliënten. Deze worden in de *nationale rekeningen* geboekt als inkomen uit vermogen dat de polishouders ontvangen van de verzekeringsmaatschappijen.

Prijsmutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de prijsveranderingen van de onderdelen van een bepaalde variabele. De prijsmutatie bepaalt samen met de *volumemutatie* de *waardemutatie*.

Primair inkomen

Alle inkomens die een *sector* ontvangt op grond van de deelname aan een (binnen- of buitenlands) *productieproces* en vanwege het vermogensbezit. Deze inkomens bestaan uit de *beloning van werknemers*, rente, dividenden, *belastingen* en subsidies op productie en invoer.

Productiefactoren

De middelen die nodig zijn in het *productieproces*, zoals arbeid, natuurlijke hulpbronnen en kapitaal.

Productieproces

Het maken van *goederen* en *diensten*.

Productiewaarde

De waarde van de *goederen* en *diensten* die in het *productieproces* zijn voortgebracht.

Publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties

Openbare lichamen die delen van het bedrijfsleven organiseren. De belangrijkste zijn de bedrijfschappen en de productschappen. PBO's zijn ondermeer actief op het gebied van de vakopleiding, afzetbevordering en het uitvoeren van onderzoek. Voorbeelden zijn het Landbouwschap en het Productschap voor vee en vlees.

Quasi-vennootschappen

Bedrijven zonder rechtspersoonlijkheid die wat betreft hun economisch en financieel gedrag vergelijkbaar zijn met *vennootschappen*. Hiertoe behoren grote bedrijven zonder rechtspersoon en delen van de *overheid* (zoals een gemeentelijk vervoersbedrijf).

Recessie

De *conjunctuurfase* die gekenmerkt wordt door teruglopende groei van de economische activiteiten. Dit wordt afgemeten aan een kleiner wordende volumegroei van het bruto binnenlands product of een groei die beneden het langjarige gemiddelde ligt.

Reële ontwikkeling

De ontwikkeling van een variabele verminderd met de prijsveranderingen. De term reële ontwikkeling wordt gebruikt bij inkomens en bij andere transacties die geen direct verband houden met *goederen* of *diensten*. Zie ook: *Volumemutatie*.

Rentemarge

Zie *Toegerekende bankdiensten*.

Ruilvoetverandering (van Nederland)

Een indexcijfer dat de verhouding weergeeft tussen de gemiddelde ontwikkeling van de uitvoerprijzen en die van de invoerprijzen. Als het prijspeil van de *uitvoer* sneller stijgt dan dat van de *invoer*, is er sprake van een ruilvoetverbetering. Als het prijspeil van de *invoer* sneller stijgt is er sprake van een ruilvoetverslechtering.

Saldo lopende transacties met het buitenland

Het geld dat een land per saldo ontvangt of moet betalen aan het *buitenland* in verband met goederen-, diensten- en inkomstentransacties. Dit bestaat uit het uitvoeroverschot, het saldo van de aan het buitenland betaalde en daarvan ontvangen lonen, rente en dividenden en het saldo van de aan het buitenland

betaalde en daarvan ontvangen *uitkeringen sociale verzekering* en andere *inkomensoverdrachten*.

Sector

Een groep van deelnemers aan het economisch proces die dezelfde positie en functie in de economie hebben (bijvoorbeeld *huishoudens, vennootschappen* en *overheid*).

Secundaire inkomens

Zie *Beschikbaar inkomen*.

Sociale premies ten laste van werkgevers

De premies geheven over de (bruto) *lonen* die ten laste komen van de werkgevers. Deze omvatten naast de betaalde sociale verzekeringspremies ook pensioenpremies en de rechtstreeks door werkgevers betaalde uitkeringen.

Sociale verzekering (wettelijke)

Het onderdeel van de *overheid* dat zich bezighoudt met de administratie en uitvoering van de sociale verzekeringen (zoals de WAO en de AOW).

Stabiliteitspact

Overeenkomst tussen de landen die deelnemen aan de Economische en Monetair Unie (EMU), waarin afspraken zijn gemaakt over het beperken van onderlinge verschillen in economische ontwikkeling.

Subsidies

Gelden die door de *overheid* of de Europese Unie aan bedrijven worden verstrekt met het doel de prijzen te verlagen of werkgelegenheid in stand te houden. Voorbeelden zijn de EU-subsidies op voedingsmiddelen, de subsidies op openbaar vervoer en huurprijsverlagende subsidies.

Toegerekende bankdiensten

Dit wordt ook wel rentemarge genoemd. De rentemarge is het verschil tussen de opbrengsten die banken ontvangen over uitgezette middelen van derden en de rente die ze betalen aan derden voor het gebruik van middelen. Dit wordt in de *nationale rekeningen* geboekt als een onderdeel van de productie van het bankwezen. Het wordt namelijk beschouwd als de vergoeding van banken voor hun activiteiten als tussenpersoon bij het aantrekken, omzetten en uitzetten van geld. Voor deze bankdiensten betalen de gebruikers normaal gesproken geen vergoeding.

Toegevoegde waarde

Het inkomen dat in het *productieproces* wordt gevormd. Het kan worden berekend als het verschil tussen de *productiewaarde* en het *intermediair verbruik*. Het is het inkomen dat beschikbaar is voor de beloning van de betrokken productiefactoren.

Uitkeringen sociale verzekering in geld

Inkomensoverdrachten door de overheid aan huishoudens op grond van wettelijke sociale verzekeringen, die met premies worden gefinancierd. Voorbeelden hiervan zijn WW- en WAO-uitkeringen.

Uitkeringen sociale verzekering in natura

Leveringen van goederen en diensten aan huishoudens in verband met wettelijke sociale verzekeringen, die (grotendeels) met premies worden gefinancierd (bijvoorbeeld de levering van gezondheidsdiensten in het kader van het ziekenfonds of de AWBZ). Deze worden tot de overheidsconsumptie gerekend, niet tot de inkomensoverdrachten.

Uitkeringen sociale voorziening in geld

Inkomensoverdrachten door de overheid aan huishoudens op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Een voorbeeld hiervan is de kinderbijslag.

Uitkeringen sociale voorziening in natura

Leveringen van goederen en diensten aan huishoudens op grond van sociale wetgeving, die niet met behulp van specifieke premies worden gefinancierd maar uit de algemene belastingmiddelen. Deze worden tot de overheidsconsumptie gerekend, niet tot de inkomensoverdrachten. Een voorbeeld hiervan is de individuele huursubsidie.

Uitvoer

De goederen en diensten die door ingezetenen aan het buitenland zijn verkocht.

Uitvoerquote

De uitvoer in verhouding tot de productiewaarde (bij een bedrijfstak) of tot het bruto binnenlands product (bij de economie als geheel).

Vaste activa

Productiemiddelen die langer dan één jaar meegaan en die een behoorlijke waarde vertegenwoordigen. Hiertoe behoren materiële activa (zoals gebouwen en machines) en immateriële activa (zoals software).

Vennootschappen

De sector in de economie die zich bezighoudt met de productie van verhandelbare goederen en diensten. Deze kan worden opgesplitst in niet-financiële vennootschappen en financiële instellingen.

Verzekeringsinstellingen

De sector in de economie die bestaat uit de bedrijven met rechtspersoonlijkheid die zich hoofdzakelijk bezighouden met het omzetten van individuele risico's in collectieve risico's. Hiertoe behoort niet de wettelijke sociale verzekering. Verzekeringsinstellingen is een subsector van financiële instellingen.

Volumemutatie (-ontwikkeling, -groei)

Het gewogen gemiddelde van de veranderingen in de hoeveelheid en de kwaliteit van de onderdelen van een bepaalde goederen- of dienstentransactie of de *toegevoegde waarde*. De volumemutatie bepaalt samen met de *prijsmutatie* de *waardemutatie*. Zie ook: *Reële ontwikkeling*.

Vorraden

De waarde van alle grondstoffen, halffabrikaten, goederen in bewerking en nog niet verkochte, voltooide producten die op een bepaald moment in de bedrijven aanwezig zijn. Tot de voorraden wordt ook het onderhanden werk gerekend; dit is de productie van gedeeltelijk voltooide kapitaalgoederen (met uitzondering van woningen en andere gebouwen). De uiteindelijke verkoop van deze activa leidt tot een vermindering van de voorraden.

Vorderingenoverschot/-tekort

De lopende ontvangsten en kapitaalontvangsten van een *sector* of land verminderd met de lopende uitgaven en kapitaaluitgaven. Een overschot betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen aan andere sectoren of het *buitenland* verstrekt. Dit kan gebeuren in de vorm van kredietverlening, de aankoop van effecten of het doen van directe investeringen (zoals de overname van een buitenlandse onderneming). Een tekort betekent dat een sector of land per saldo financiële middelen ontvangt. Dit kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van leningen of de uitgifte van aandelen.

Waardemutatie (-ontwikkeling, -groei)

De ontwikkeling van de waarde van een variabele. Dit kan worden opgesplitst in een *prijsmutatie* en een *volumemutatie*.

Wederuitvoer

De goederen die via Nederland vervoerd worden en daarbij (tijdelijk) eigendom worden van een *ingezetene*, zonder dat hier een industriële bewerking plaatsvindt. Dit zijn onder andere goederen die door Nederlandse distributiecentra worden ingeklaard en uitgeleverd aan andere (Europese) landen. De wederuitvoer maakt deel uit van de *uitvoer* en de *invoer*. Zie ook: *Doorvoer*.

Werkelijke individuele consumptie

De consumptie van huishoudens die bestaat uit de *gezinsconsumptie* en de consumptie van de *overheid* en de *instellingen zonder winstoogmerk* die kan worden toegerekend aan individuele huishoudens (bijvoorbeeld gezondheidszorg en onderwijs).

Werkelijke collectieve consumptie

De collectieve *consumptie* waarvan het profijt niet kan worden toegerekend aan individuele *huishoudens*. Voorbeelden hiervan zijn defensie en justitie.

Werkloosheid

Het verschijnsel waarbij personen die wel betaald werk willen of kunnen verrichten, geen werk kunnen krijgen. Werkloosheid wordt in 'De Nederlandse economie', gemeten met behulp van de *werkloze beroepsbevolking*.

Werkloze beroepsbevolking

Mensen zonder werk (of met werk voor minder dan twaalf uur per week), die actief op zoek zijn naar betaald werk voor twaalf uur of meer per week en die daarvoor direct beschikbaar zijn. Voor zover deze mensen staan ingeschreven bij een Centrum voor Werk en Inkomen (CWI, voorheen arbeidsbureau) behoren ze tevens tot de geregistreerde werklozen. Daartoe behoren eveneens ingeschreven mensen die wel beschikbaar zijn maar niet naar werk zoeken. In deze publicatie worden alleen mensen van 15–64 jaar beschouwd.

Werkzame beroepsbevolking

Mensen die in Nederland wonen en betaald werk hebben van twaalf uur of meer per week. In deze publicatie worden alleen mensen van 15–64 jaar beschouwd.

Winst

Het verschil tussen de opbrengsten en de kosten van ondernemingen, exclusief bijzondere baten en lasten. Winst kan worden gedefinieerd vóór en na aftrek van *belastingen*. De ingehouden winst is gelijk aan de winst na belasting en na winstuitkeringen.

Winstquote

De *winst* in verhouding tot het (*bruto*) *binnenlands product*.

Trefwoordenregister

Aandelen	33, 40, 109-110, 112, 119-120, 125-126, 129-130, 133-136, 173, 175 177, 186, 188
Aandelenbezit	125, 129, 131, 135-136, 151
Aardgas	35, 49, 65, 160, 163
Aardolie-industrie	48, 50, 62
Accijnzen	45, 116
Afschrijvingen	108, 124
Afval	61
Arbeidsinkomensquote	11, 19, 109
Arbeidsmarkt	10, 18, 27, 36, 75, 78, 80, 83, 85, 143-144, 178-179, 182-183
Arbeidsongeschiktheid	82
Arbeidsongeschiktheidsuitkeringen	76
Arbeidsparticipatie	17, 145
Arbeidsproductiviteit	11, 17, 21, 43, 55, 71-72, 75, 77, 87-88, 167
Arbeidsvolume	17, 43, 48, 54, 55, 57-60, 75-77, 81, 109, 167
AWBZ	20, 27-28
Banen	17, 20, 54, 75-76, 79-81, 84-86, 117, 181, 191
Banken	16, 45, 56-57, 111, 129, 194
Bankwezen	56-57, 105, 111
Bedrijfsgebouwen	30, 43, 51
Bedrijfstakingen	7, 16, 17, 43-45, 48, 54-55, 65, 68-69, 71, 74, 76, 80, 85-86, 101, 104, 191-192
Belasting- en premiedruk	20, 190
Belasting op inkomen en vermogen	124
Belastingen	20, 21, 45, 94, 105-106, 108-109, 115-116, 128, 159-160, 185-186, 188, 191-192
Beloning van werknemers	107-108, 122, 124, 155, 159, 185, 188, 191
Beroepsbevolking	9, 75-76, 78, 82-84, 144
Beschikbaar inkomen	11, 19, 24, 106, 122-123, 141, 153, 160-163
Besparingen	57, 72, 107, 113, 123, 125, 186
Bestedingen	11, 13-14, 19, 21, 23-24, 26, 39, 51-52, 102, 106, 108, 124, 141, 156, 159, 188-190, 192

Bevolking	9, 11, 13, 15, 75-76, 78, 82-84, 96, 144-145, 159
Bezettingsgraad	15, 21, 56, 140
Binnenlands product	11, 13, 23, 45, 105, 137, 160, 166, 172, 186-187, 190-191, 193, 195
Bouwnijverheid	17, 46-47, 51, 80, 85, 192
BTW	45, 108, 116, 175, 186
Cao-lonen	75, 78
Chartaal geld	126
Chemische industrie	55, 56, 62
Commerciële dienstverlening	16, 43, 52, 79-81, 83
Communicatie	26, 53, 85
Computers	14, 67, 91
Consumentenprijsindex	11, 59
Consumptie	9, 14-16, 23-27, 29-30, 59, 69, 97, 123, 141-142, 149, 156, 186-188, 195-196
Consumptieve bestedingen	14, 19, 23-24, 26, 39, 52, 106, 118, 124, 141, 156, 188, 192
Consumptieve bestedingen van huishoudens	14, 19, 23-24, 39
De Nederlandsche Bank	69, 111, 116
Defensie	27, 59, 196
Dekkingsgraad	113, 131-134, 136
Delfstoffenwinning	160-161
Detailhandel	16, 52, 171
Directe investeringen	69, 109, 128, 196
Dividend	20, 108-109, 111, 113, 124, 127, 133
Duurzame energie	63
Economische groei	23-24, 45, 58, 73, 75, 77, 84, 85, 137-138, 140-142, 146, 149, 150, 166-167
Effecten	37, 50, 63, 74, 76, 78, 94, 99, 111, 128-129, 151-152, 165, 175, 196
Emissies	21, 61-65, 129
EMU-saldo	120-121, 150, 172-178
EMU-schuld	20, 105, 119-121, 149-150
Energie	50, 63
Energie- en waterleidingbedrijven	48, 192
Eurogebied	126
Europese Unie	13, 33, 87, 96, 120-121, 138, 144-145, 148-150, 157, 160, 163, 194
Export	13-14, 32-34, 36, 97, 105, 139-140, 147
Extern vermogenstekort	129

Faillissementen	18, 75, 92-93, 105
Finale bestedingen	188-190
Financieel vermogen	119, 123
Financiële instellingen	7, 52-53, 80, 111, 114-115
Gezondheids- en welzijnszorg	15, 17, 54
Gezondheidszorg	28-29, 196
Handel, horeca en reparatie	44
Handelsoverschot	14, 126
Huishoudens	7, 9, 14, 16, 19, 23-26, 28, 30, 32, 39, 57, 63, 78, 105-107, 111-113, 122-126, 141-142, 149, 153, 156, 159, 171, 188-190, 195-196
ICT	69, 87, 90-91
Immateriële activa	29, 195
Immigratie	165, 178, 182-183
Import	97, 99, 140, 146
In- en uitvoer	52
Industrie	15-16, 43, 48-51, 55-56, 62-63, 66, 68-69, 71, 73-74, 80, 83, 85, 89, 93, 167
Inflatie	7, 10, 14, 16, 19, 36, 39, 60, 106, 122, 146-148
Inkomensverdeling	189
Innovatie	75, 87, 89
Innovatiekracht	89
Intermediair verbruik	45, 59, 69, 73, 97, 99, 103-104, 107, 111, 117, 188-189
Internet	30, 91, 102
Investerings	11, 15-16, 20, 23-24, 29-32, 43, 51, 69, 89, 91, 108-109, 118, 123, 128, 137, 140-141, 173-174, 190, 196
Invoer	14, 24, 34-35, 97, 127, 140, 144, 186, 193
Kapitaaldeckingsstelsel	131, 151
Kapitaalgoederenvoorraad	90, 190
Kapitaaloverdrachten	124, 186
Kennis	87-90, 201
Koopkracht	19, 24, 27, 78, 149, 152, 190
Kredieten	57, 110, 119
Kredietverlening	57, 105, 111-112, 129
Kredietwaardigheid	177
Kyoto	63

Lonen	10, 16, 18, 54, 58-59, 73, 75, 78, 100, 108, 117, 152, 155, 191, 194
Loonkosten	11, 18, 20, 71, 75, 78-79, 111, 146
Loonkostenstijging	76, 78, 109
Loonsom	19, 71, 82, 107, 109, 152
Loonstijging	10, 18, 24, 76, 78
Machines en installaties	30
Marktsector	11, 19, 87, 108-109, 155
Metaalindustrie	16, 68-69, 71, 73
Milieudruk	63, 65
MKZ	48
MPA	48
NAMEA	61-62, 64-65
Nationaal inkomen	11, 137, 157, 159-160, 191
Nederland	3, 8-9, 13-14, 16-18, 20-21, 25-26, 29-30, 32-36, 43, 48-49, 55-56, 61-65, 67, 69, 73, 75, 81, 88-90, 95-99, 102-103, 106, 108, 121, 126-130, 138-146, 149-156, 159-160, 165-167, 169, 171-173, 178-179, 181-184, 186, 189, 196-197
Netto nationaal inkomen	11
Niet-financiële vennootschappen	105-110, 195
Nijverheid	17, 46-47, 51, 80, 85, 171, 192
Obligatiebezit	125, 136
Obligaties	20, 105, 112, 119-120, 129, 135-136, 186
Omslagstelsel	131
Ondernemingen	92, 100, 105, 109-110, 114, 127, 189
Onderwijs	15, 17, 27, 59, 75, 79-80, 145
Onroerend goed	108, 135, 191
Overheid	17, 20, 26-27, 29, 32, 43-44, 51, 54, 57-59, 106, 116-122, 147, 159, 165, 172-174, 185-186, 190, 192-196
Overheidsconsumptie	15, 23-24, 27, 29, 59, 142, 187, 195
Overheidsschuld	21, 118, 121, 148, 150
Overheidstekort	20-21, 105, 115, 119, 121, 149, 165, 172
Participatiegraad	76, 83, 145
Pensioenfondsen	105, 112-113, 123, 131-136, 149, 151-152
Pensioenvoorziening	113, 124-125, 151
Primair inkomen	122, 159-163
Privatisering	147-148

Productgebonden belastingen	45, 108, 185
Productie	3, 16-17, 19-21, 43, 45, 48-51, 53-54, 56, 59, 63-69, 71, 73-74, 95-96, 99, 102, 105-108, 116, 122, 158-161, 163, 167, 170-171, 186, 191-192, 194-196
R&D	67, 72, 75, 87-88
Regio	13, 137, 158-161
Rekenrente	132
Rente	10, 15, 57, 105, 108, 111-113, 118, 121-122, 124, 128, 132, 145, 149, 154, 156, 159, 173, 175, 186, 191, 193-194
Rentelast van de overheid	118
Rentemarge	57, 105, 111, 194
Ruilvoet	35
Ruilvoetverandering	193
Schuldenlast	109
Schuldquote	150
Sociale lasten	79, 111
Sociale verzekeringen	20, 115-116, 119, 194
Sociale verzekeringsinstellingen	119, 122, 173
Sociale verzekeringspremies	94, 194
Software	103, 185
Spaargelden	111-112, 125
Spaartegoeden	57, 105, 112
Stabiliteitspact	148, 172
Subsidies	28, 45, 49, 108, 188, 1910-192, 194
Telecommunicatie	53
Toegevoegde waarde	16, 19, 32, 45, 48-60, 73-74, 77, 94, 97, 102-104, 107-109, 111, 159-160, 185, 188, 191
Uitvoer	14, 16, 23, 32-36, 52, 66, 69, 127, 139-140, 186-187, 193, 195-196
Vacatures	18, 76, 80, 85
Veiligheid	142
Vennootschappen	93, 105-110, 124, 188, 194-195
Vennootschapsbelasting	20, 105, 116
Vergrijzing	87, 145
Verhuur van schoolgebouwen	59
Vermesting	63
Vervoer en communicatie	26, 85
Vervoer, opslag en communicatie	53
Vervoermiddelen	30

Verzekeraars	7, 16, 105, 112-113
Verzekeringsinstellingen	106, 119, 122, 173, 195
Verzuring	21, 63
Voedings- en genotmiddelen	14-15, 26, 33, 52
Voorraden	108, 196
Vorderingensaldo	115, 121
WAO	160, 194
Wederuitvoer	14, 32, 34, 196
Welvaart	159, 163, 190
Welzijnszorg	15, 17, 54
Werkgelegenheid	17, 19, 21, 43, 48, 52, 54-55, 58-60, 66, 71, 74-77, 79, 81, 83, 85-86, 109, 143, 152, 166-167, 194
Werkloosheid	9, 17-18, 20-21, 24, 27, 75-76, 82-84, 105, 119, 143-144, 148, 167, 169, 197
Werknemers	17-18, 78, 81-82, 89, 91, 93, 100, 107-108, 117, 122, 124, 155, 159, 185, 188-189, 191
Winst	9, 16, 20-21, 105, 107-109, 112, 136, 186, 197
Winsten	56-57, 71, 105, 108, 111, 113, 115, 127-128, 173, 175, 185
Winstgevendheid	20-21, 71, 105, 107, 165
Woningen	15, 29-30, 32, 51, 123, 156, 196
Woninghypotheken	111
Zakelijke dienstverlening	18, 54, 75, 80, 92-93
Zelfstandige ondernemers	107
Zelfstandigen	17, 122, 188
Ziekenfondswet	20, 27, 105, 116, 119
Zorg	15, 17, 28-29, 44, 46-47, 54, 75, 80, 85, 109, 122, 142, 196

Enkele verwante publicaties

Nationale rekeningen P-2
National accounts of the Netherlands P-22
(Engelse editie van de Nationale rekeningen)
Nationale rekeningen revisiepublicatie P-33
De Nederlandse conjunctuur P-104
Sociaal-economische dynamiek V-8
Kennis en economie K-300
De digitale economie P-34
Statistisch Bulletin (inclusief het Conjunctuurbericht) A-1
Bevolkingstrends B-15
Sociaal-economische trends V-4

De publicaties van het CBS kunnen besteld worden bij de bestelservice van het CBS te Heerlen, fax (045) 570 62 68, e-mail verkoop@cbs.nl of via de boekhandel. Alle publicaties zijn ter inzage of kunnen in bruikleen worden verkregen bij de bibliotheek van ons Bureau in beide vestigingen. Tevens is in beide vestigingen een 'boekwinkel' waar alle publicaties tegen contante betaling kunnen worden gekocht.

